ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly international scientific journal on humanitarian and social sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным и общественным наукам

№03/52

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
Azerbaijan Press Council

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INTERNATIONAL CENTRE

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

SOBIAD

Crossref Content Registration

Academia.edu

Google scholar

CiteFactor Academic Scientific Journals

ISSN 2663-4619 / Print

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/4-9

Саодат Мухамедова
Ташкентский государственный университет
prof.s.muhamedova@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ЛАСКАТЕЛЬНОСТИ В УЗБЕКСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: *функционально-семантическое поле ласкательности, сравнительный анализ, фонетические, лексические, фразеологические и синтаксические единицы языка и речи*
Açar sözlər: *mehribanlıq funksiona-semantik sahəsi, müqayisəli təhlil, fonetik, leksik, frazeoloji və sintansik vahidlər, dil və nitq vahidləri*
Key words: *of functional semantic field of petting, comparative analysis, phonetic, lexical, phraseological and syntactic lingual and speech*

Введение

В начале статьи нам хотелось бы немного рассказать об истории отношений двух братских народов. Узбекско-азербайджанские литературные связи имеют очень давние корни. Еще в середине XIV века Кутб Хорезми перевел на узбекский язык поэму «Хосров и Ширин» азербайджанского поэта Низами Гянджеви. А узбекский поэт тех времен Алишер Навои считал Низами своим учителем и написал, что вдохновленный ««Панж ганж»ом Низами, он написал свою поэму «Хамса». В XV веке Хайдар Хорезми перевел на узбекский язык поэму Низами «Махзан ул-асрор». В XIX веке узбекский писатель, историк и переводчик Мухаммад Риза Агахи перевел на узбекский язык «Ҳафт пайкар» Низами. Алишер Навои в своих произведениях «Мажолис ун-нафоис» и «Муҳокамат ул-лугатайн» на ряду с Низами и Хагани с большим почтением говорит о творчестве азербайджанских поэтов и ученых того времени, таких, как Шейха Ширвани, Абу Аббаса Сухраверди, Абу Абдуллоч Хагани Суфий, Шейха Тебризи, Касыма Анвари и др. Начиная с XVII века произведение «Лейли и Меджнун» азербайджанского поэта Магомеда Физули в медресах Туркистана использовался в качестве основной учебной литературы. А произведения Алишера Навои еще при его жизни были очень популярны среди азербайджанских поэтов. Ишвари и Физули считали Алишера Навои своим учителем. Физули в своём предисловии к «Лейли и Меджнун» ставил Навои на один ряд с Низами.

Традиции продолжаются и в наши дни. 11-12 сентября 2008 года с официальным визитом в Азербайджанской Республике побывал Президент Узбекистана Ислам Каримов. После встреч президентов двух братских стран, прошла церемония подписания официальных документов между двумя странами. На встречах были сообщены о благополучном развитии братских и дружеских отношений во многих отраслях между нашими странами. Во время визита Президент Ислам Каримов познакомился также с деятельностью Фонда Гейдара Алиева. 12 сентября 2008 года в столице Азербайджанской Республики президенты двух стран участвовали на церемонии открытия памятника Алишера Навои. Эта встреча дала новый толчок также развитию узбекско-азербайджанских литературных связей. В 2012 году роман азербайджанского писателя Сабира Рустамханлы «Кук тенгри» был переведен на узбекский язык. В 2013 году изданы сборник «Умрдан узун геджа» (рассказы азербайджанских писателей. Переводчик - Рустам Жабборов) и «XX аср озарбайжон шеърияти антологияси (перевод стихов азербайджанских поэтов)» и многое другое.

Но, к огромному сожалению, узбекско-азербайджанские языковедческие связи не имеют такую историю, как литературные связи. Хотя узбекский и азербайджанский языки входят в одну языковую семью и очень близки по своим фонетическим, лексическим и синтаксическим признакам, очень мало исследований о сравнительном анализе двух родственных языков. Может быть это связано с тем, что существует мнение о том, что сравнение родственных языков не может дать интересных результатов? Когда мы сравнили функционально-семантическое поле ласкательности в узбекском и азербайджанском языках, убедились в обратном. При сравнении мы обнаружили много различий и интересных фактов. В настоящей статье нам хотелось бы в примерах показать насколько близкое и различное функционально-семантическое поле ласкательности в узбекском и азербайджанском языках. Сравнение проведено с учетом новых направлений языкознания, т.е. в настоящей статье помимо ин-

тралингвистических особенностей анализируются также социолингвистические, гендерные, лингвокультурологические, национально-культурные особенности функционально-семантического поля ласкательности в узбекском и азербайджанском языках.

Какие единицы входят в функционально-семантическое поле (сокр. ФСП) ласкательности? В данное ФСП входят фонетические, лексические, фразеологические и синтаксические единицы языка и речи, которые имеют значение «ласкать, баловать, нежить». [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 420].

Фонетические средства выражения ласкательности: в узбекской речи (особенно в колыбельных песнях) гласные *о, а, ё* произносятся с ласкательным оттенком, некоторые звуки меняются во время произношения, некоторые гласные удлиняются. [Жамолхонов, 2013: 36]. Например:

Ой қизим онам қизим, аллаё алла
Ақиллигим, доно қизим, аллаё алла
Эсли хушли қиз бўлсанг, аллаё алла
Ёруғ пешонам қизим, аллаё алла

Юлдузимсан, болам, аллаё алла
Қундузимсан, болам, аллаё алла
Қоронғи кечаларда, болам, аллаё алла
Кундузимсан, болам, аллаё алла. [Мардонова, 2012: 109].
В азербайджанском языке также:

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl güllər içində
Şirin yuxu tapasan.
Laylay balam, a layla,
Körpə balam, a layla…

Laylay, beşiyim, layla
Evim, eşiyim layla
Sən get şirin yuxuya
Çəkim keşiyin layla.
Laylay, balam, a layla,
Körpə balam, a layla…

В обоих языках огромную роль в выражении ласкательности играют интонация, ударение и созвучие.

Морфологическими средствами выражения ФСП ласкательности узбекского языка являются специальные морфемы (некоторые из них также считаются и уменьшительными аффиксами). [Усманов, 2010 (1964): 39]. Они следующие: ***-лоқ*** (*қизалоқ*), ***-жон, -бой, -бек, -той***, ***-мирза, -қул*** (эти суффиксы в основном присоединяются к мужским именам, очень популярно присоеденение аффикса ***–жон:*** *Рустамжон, Азизжон* и т.д., также к словам обозначающим братство и родство – *укажон, акажон, опажон*), ***-хон, -нисо, -биби, -бека, -бекач, -пошша, -гул*** (эти суффиксы в основном присоединяются к женским именам – *Азизахон, Гулнорахон, Мехринисо*), ***-гина*** (*болагинам*), ***-ча (****қизча, болача****) , -чоқ*** *(тойчоқ)****, -чак, -кай*** (*болакай)* и т.д.

Морфологическими средствами выражения ФСП ласкательности азербайджанского языка также являются специальные суффиксы: -can (*anacan*), -ciyəz (*bacıciyəzim, anaciyəzim*), -cıq (*atcıq)*, -cik (*evcik*), -cığaz (*qızcığaz*), -ça (*meydança*), -çe (*dilekçe*). Иногда суффиксы -çik, çik-(ev- evcık) (хотя они и уменьшительные суффиксы) могут выражать значение ласкательности. [Xelilov, 2007: 88].

Остальные средства выражения ласкательности - *bəy, bala, xan, xanım* и т.д. пишутся отдельно, то есть они не являются аффиксами - *Əli bey, Əli bala, Qulu xan, Sədaqət xanım*.

Значит, данные морфологические средства в двух языках имеют и общие и различительные черты: общие – это специальные аффиксы, которые выражают ласкательность, отличительные - в узбекском языке -*хон, -жон, -биби, -бек* (*Маликахон, Раҳимжон, Мастурабиби*) пишутся слитно, а в азербайджанском языке эти единицы пишутся отдельно, хотя они тоже выполняют ту же функцию.

Особенно яркая отличительная черта - в узбекском языке слово *хоним* не употребляется как средство выражения ласкательности (и вообще используются очень редко), а в азербайджанском языке слово *xanım* используется очень активно как средство выражения и ласкательности и уважения.

В узбекском языке к одному слову может присоединить несколько ласкательных суффиксов: *бола+жон, бола+жон+гинам, бола+кай+гинам.* А в азербайджанском языке это явление не популярно.

В узбекском языке притяжательные суффиксы *–м, -им* могут присоединятся к словам, которые обозначают ласкательность - *тойчоғ+им, бўталоғ+им, асал+им.* И в азербайджанском языке притяжательные суффиксы *–м, -им* могут присоединятся к словам, которые обозначают ласкательность - bala+m, can+ım, şəkər+im, maral+ım, ceyran+ım, qaymağ+ım. [Xelilov, 2007: 93].

Лексическими средствами выражения ФСП ласкательности узбекского языка являются специальные лексические и фразеологические единицы (*эркатойим, жоним, айланай, ўргилай, асалим, шакарим, новвотим, гиргиттонинг бўлай, қурбонинг бўлай, кўзимнинг оқу қораси, жонимни қоқай, лочиним, чироғим, баҳодирим, ботирим, полвоним).* [Ўзбек тили лексикологияси, 1981: 58].

Азербайджанский язык тоже очень богат лексическими средствами выражения ФСП ласкательности. Наблюдается многообразие специальных лексических и фразеологических единиц (balam, canım, şəkərim, maralım, ceyranım, qaymağım, canımın canı, ürəyim, balım, ciyərim, ciyərparam, gözümün işığı, gözümün nuru, başımın tacı, həyatım, quzum, quzu balam, məstanım, əzizim, canım-ciyərim, başına döndüyüm, mənim balam, qurban olduğum, ömrüm-günüm, gözümün işığı, mələyim, qizilgülüm, bənövşəm, evimin dirəyi). [Xelilov, 2007: 93].

Еще одна яркая отличительная черта двух языков обнаружилось в употреблении слово *севимли (sevimli)*. В узбекском языке *севимли* употребляется и к одушевлённым и к неодушевлённым: *менинг севимли инсоним, севимли қизим, севимли укам, севимли газетам, севимли сериалим* и т.д.

А в азербайджанском языке они различны в употреблении. Слово sevimli употребляется как и в узбекском к одушевлённым и к неодушевлённым. Например, к одушевлённым sevimli qardaşim, к не одушевлённым sevimli kəndim, sevimli xörəyim. А слово sevgili употребляется к одушевлённым (касается только человека, которого любишь, а вернее любовника и любовницы).

Синтаксическими средствами выражения ФСП ласкательности узбекского языка являются словосочетания, простые предложения, иногда и текст может выражать ласкательность. Например, в данном предложении выражается ласкательное отношение бабушки к своей внучке:

-*Айланай, оппоқ қизим! Сендан бувинг гиргиттон,*
Сабоғинг хом қолмасин, бўла қол, жоним, чаққон.

Или же ласкательное отношение дочки к своей маме :

-*Ойи, сиз менинг нурим, чироғимсиз!*

Синтаксическими средствами выражения ФСП ласкательности азербайджанского языка также являются словосочетания, простые и сложные предложения. К этому можно привести очень много примеров: *Sən mənim günəşim, ulduzumsan. Mənim balaca qızım. Sən çox gözəlsən. Sən çox füsünkarsan. Sən çox şirinsən. Sən çox hissiyatlısan. Sən çox dadlısan.* ***Sənə minlərlə gül vermək istərdim, amma güllər solar, sənə ömrümü vermək istərdim, amma bir gün öləcəyəm, sənə sadəcə sevgimi verirəm ki, o, əbədi yaşayacaq!*** [Xelilov, 2007: 270].

В социолингвитическом аспекте средства выражения ласкательности в узбекском языке различаются по следующим параметрам: а) **по диалектам** – в Ташкенте - *ойижон*, в Коканде, Маргилане, Самарканде - *аяжон*, в Ташкенте - *айланий, ўргилий, мани асалим*, в Хорезме - *ананайин, ўргилайин, манин асалим*, только в Бухаре употребляются *тиллочам (моя золотка), тилло қизим (золотая девочка*) и т.д.; б) **по возрасту** – некоторые средства выражения ласкательности употребляют только люди старшего поколения (*айланай, ўргилай, илоҳим менга ўхшагин, уйингга буғдой тўлсин, илоҳим бахтингни берсин),* а некоторые только молодежь (*жоним, асалим, дўмбоғим, шоколадим*); в) **по адресату** - некоторые средства выражения ласкательности адресованы только к старшим (*онажон, бувижон, дадажон, суянган тоғим, ишонган боғим*), некоторые адресованы только к молодым и к детям *(фариштам, нозигим, асалим, шакарим, шириним, новвотим, ҳаётим, қўғирчоғим, оппоғим, тойчоғим, ақллигим, дўмбоғим*).

В социолингвитическом аспекте средства выражения ласкательности в азербайджанском языке различаются такими же параметрами: а) **по диалектам** – (например, *anacan* в разных диалектах употребляется по разному – *anacan (в* Баку, Джебраиле, Шемкире), *ciyican, cijican* (в Кахе, Закатале, Шеки). Здесь большую роль играет местность, а вернее районы, почти у каждого по-своему. Например, на западе республики есть район по имени Газах, где часто употребляют слово "ölüm qabağında" (умру перед тобой). А слово "ölöm" правильно пишется "ölüm") и еще, например, в Шеки, где

родился поэт Бахтияр Вахабзаде, часто употребляется ласкательное выражение gözüü yiim (сьем твои глаза). При этом слово gözünü (-ни должно было быть) шекинцы употребляют как gözüü и т.д.; б) **по возрасту** – некоторые средства выражения ласкательности употребляют только люди старшего поколения (Ömrün uzun olsun! Yaman gün görməyəsən! Yorulmayasınız! İşiniz irəli! İşiniz avand olsun. Xeyirli-uğurlu olsun! Gözümün işığı), а некоторые только молодежь (səndən xoşum gəlir, xoşuma gəlirsən, hər şeyim, əvəzolunmazım, qəlbim, ürəyim, canım, can); в) **по адресату** - некоторые средства выражения ласкательности адресованы только к старшим (Balan gözünə çıraq olsun! Göz dolusu görəsən! Bəhərini yeyəsən! Neyləyim, necə eləyim deməyəsən! Nəvə-nəticə toyu görəsən! Nənəni Allah pir eləsin! Nəvə-nəticəndən yarıyasan! Yüz yaşın olsun! Allah ağbirçəklikdən əskik eləməsin! İli Allah ağsaqqallıqdan əskik eləməsin!), некоторые же средства выражения ласкательности адресованы только к молодым и к детям (can, eşqım, sevdiyim, birdənəm, yeganəm, bəbəyim, körpəm, balacam**,** yavrum, şəkərim, balım, aslanım, yaraşıqlım, gözəlim, nəfəsim). [Xelilov, 2007: 270].

В двух языках родители любя, лаская, балуя ребенка могут сказать своему ребенку – «отам», «онам», «atam», «anam». Удивительное сходство!

Отличительная черта двух языков в социолингвистическом плане: в азербайджанском языке молодой человек своей возлюбленной может говорит «balam». В узбекском языке это совсем не наблюдается.

В азербайджанском языке слово *xatun* имеет положительную окраску и используются как ласкательное слово. А в узбекском языке наоборот.

В гендерном аспекте средства выражения ласкательности в узбекском языке различаются по следующим параметрам: а) единицы выражения ласкательности и для мужчин и для женщин (общие) - *қора кўзим, бўйларинга бўйтумор, жигаргўшам, соддадилим, дуогўйим, мўминтойим, қобилтой, ширин сўзим, қақажоним, борлиғим, муҳаббатим, севгилим, қалбим, жоним, асалим, новвотим, шоколадим, шакарим, ақллигим, дўмбоғим;* б) единицы выражения ласкательности направленные только к мужчинам – *бегим, арслоним, йўлбарсим, тойчоғим, тойим, қўзичоғим*, *бўталоғим, норим, хўрозим, ягонам, суянган тоғим, султоним, лочиним, баҳодирим, ботирим, полвоним;* в) единицы выражения ласкательности направленные только женщинам – *попук, гўзалим, оппоғим, гул-ғунчам, момиққинам, дўмбоғим, қаро кўзим, қоши қароим, шириним, фариштам, пари и т.д.* [Ўзбек тили лексикологияси, 1981: 276].

В гендерном аспекте средства выражения ласкательности в азербайджанском языке различаются также по этим параметрам: а) единицы выражения ласкательности и для мужчин и для женщин (общие) - *Yarıyanlardan olasınız! Qoşa qarıyasınız! Oğullu-uşaqlı olasınız! sevgilim, birdənəm, qəlbim, ürəyim, canım, gözümün işığı, varım-yoxum, hər şeyim, həyatım, nəfəsim, gözümün nuru, evimin dirəyi, əzizim, mehribanım, dərdindən öldüyüm, həsrətində olduğum, şəkərim, vüsalım, dərmanım, təbibim, həbibim, sirdaşım, yoldaşım, arzum, ümidim, dostum, vəfalım, dinim-imanım, ağzımda dilim, sahibim, iki gözüm, adım-sanım, yerim-göyum, dünyam mənim;* б) единицы выражения ласкательности, направленные только к мужчинам - *qoçum, igidim, qartalım, aslanım, başımın böyüyü, ağam, dadaşım, ərim, cəngavərim, canavarım, dədəcan, atacan, babacan, sultanım, qəhrəmanım, qardaşım, əsgərim, sərvərim, sərkərdəm, ağsaqqalım, şahinim, ömrün duz dağına dönsün!* в) единицы выражения ласкательности, направленные только к женщинам - *Ağbəxt, ağgünlü olasan! Bəxtli, taxtlı olasan! Ceyranım, mələyim, gözəlim, günəşim, qəmərim, çiçəyim, gülüm, qönçəm, nigarım, ana can, bacı can, Leylam, nənəm, bibi can, xala can, gülyanağım, dilberim, Leylim, ahum, fidanım, gövhərim, brilyantım, gülçöhrəm, qərənfilim, dovşanım, nəzakətlim, süsənim, firuzəm, maralım, tellim, qaymağım, şirinim, təranem, yeganəm, zərifəm, nazlım, sonam, ülkerim, şəhlam, refiqəm, məkkəm, mədinəm, lətifəm, sahibəm, ağbirçəyim, xanımım, xatunum, röyam* и т.д. **!** [Xelilov, 2007: 135].

В гендернем аспекте средства выражения ласкательности двух языков почти не отличаются друг от друга, и в узбекском и в азербайджанском языке мало единиц, которые выражают ласкательность, направленная только к мужчинам, и наоборот много единиц, выражающие ласкательность, направленная только к женщинам. Это связано с восточным менталитетом. Женщины обеих народов осторожны в этой сфере общения.

Лингвокультурологический аспект, т.е. в определение национально-культурных особенностей единиц выражения ласкательности в двух языках можно сравнить следующим образом:

1. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться зоонимами: в узбекском языке - *тойчоғим, норим, бўталоғим, қўзичоғим, жўжачам, қуёнчам, арслоним, йўлбарсим, қоплоним, балиқчам* и т.д.*;* в азербайджанском языке - aslanım, qartalım, qoçum, pişiyim, cücəm, göyərçinim, dovşanım, maralım, ceyranım, quzum, quzu balam, məstanım и т.д. Различия: в азербайджанском

языке очень популярны *maralım и ceyranım* (жейран), а в узбекском языке они вообще не употребляются. В узбекском языке пишется *арслоним,* в азербайджанском языке aslanım. В узбекском языке *тойчоғим, бўталоғим (жеребец)* очень часто употребляются к мальчикам и парням, но в в азербайджанском языке они отсутствуют (хотя азербайджанцы, как и остальные кавказцы, обожают лощадей). В узбекском языке имена птиц как единица ФСН ласкательности употребляются редко – *лочиним, бургутим*, а в азербайджанском языке они очень активны - *laçınım, sonam, şahinim, qartalım, göyərçinim.*

2. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться фитонимами: в узбекском языке - *гулим, гул-ғунчам, момиққинам, оқ пахтам и* т.д.*;* в азербайджанском языке *–çiçəyim, nərgizim, qizilgülüm, bənövşəm, qönçəm, laləm, gülüm* и т.д. Различия: в узбекском языке очень популярны *пахтам, момиққинам (хлопок)*, а в азербайджанском языке они вообще не употребляются. В азербайджанском языке часто употребляются названия цветов в качестве единицы ФСП ласкательности, но в узбекском языке они очень пассивны (например, *ромашка, наргиз* не употребляются вообще).

3. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках выражаются в названиях частей тела: в узбекском языке - *қора кўзим, бўйларинга бўйтумор, жигаргўшам, жигарим, юрагим и т.д.;* в азербайджанском языке - *iki gözüm, ürəyim, ciyərim, ciyərparam, gözümün qarası* и т.д.

4. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках выражаются в словах, обозначающих внешний вид человека: в узбекском языке - *гўзалим, дўмбоғим, дўндиққинам, қаро кўзим, қаро қошим, оппоқ юзим* и т.д.; в азербайджанском языке – *qaragözlüm, gombulum, toppuşum, bəstəboylum, ucaboylum, çinarboylum, enlikürəklim.* Здесь можно делать вывод, что у обоих народах ценятся округленные формы.

5. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках выражаются в словах, обозначающие характер человека: в узбекском языке - *соддадилим, дуогўйим, мўминтой, қобилтой, ширин сўзим, қақажон, маҳмадонам* и т.д. В азербайджанском языке - mənim agillım, mənim uzaqgörənim, mənim qoçagım, qaragözlüm, əliaciq balam, ürəyi geniş oğlum, gözü-könlü tox balam и т.д.

Примечательно, что в азербайджанском языке *qaragözlüm* употребляется и в этой категории, так как слово *qara* в древне турецском языке означал «большой», это свет считался высшее всех светов, поэтому qaragözlüm здесь означает самый умный, развитый, высшее всех. В узбекском языке это явление не наблюдается.

6. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться мифонимами: в узбекском языке - *фаришта, пари, Хизир бувам* и т.д.; в азербайджанском языке – mələyim. Здесь необходимо подчеркнуть национально-специфические мифы каждого народа, различия могут только в этом.

7. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться в словах, обозначающих продукты питания: в узбекском языке *асалим, новвотим, шоколадим, шакарим, қаймоғим* и т.д.; в азербайджанском языке – *şəkərim, balım, qaytağım* и т.д.

8. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться в названиях небесных тел: в узбекском языке - *ой болам, ойим, офтобим, қуёшим, юлдузим* и т.д.; в азербайджанском языке – *günəşim, qəmərim, ayım, ulduzum* и т.д.

9. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться в абстрактных именах: в узбекском языке - *борлиғим, муҳаббатим, севгилим, қалбим, жоним* и т.д.; в азербайджанском языке – *canım, həyatım, sevdiyim, sevgilim, qəlbim* и т.д. *!* [Xelilov, 2007: 277].

10. Единицы ФСП ласкательности в обеих языках могут выражаться в именах героев художенственных произведений и исторических личностей: в узбекском языке - *Лайли, Ширин, Фарход, Рустамтой, бўғирсоқ* (колобок) и т.д.; в азербайджанском языке – *Leylam, Leylim* и т.д.

В азербайджанском языке есть специфические единицы ФСП ласкательности, которые не встречаются в узбекском языке, они: *gülyanağım, dilbərim, ahum, fidanım, gövhərim, brilyantım, gülçöhrəm, qərənfilim, süsənim, firuzəm, tellim, təranəm, zərifəm, sonam, ülkərim, şəhlam, refiqəm, məkkəm, mədinəm* и т.д. Естественно, культура и литература азербайджанского народа являются причиной такого различия.

Выводы

При сравнении функционально-семантического поля ласкательности в узбекском и азербайджанском языках обнаружены и выявлены и общие особенности, присущие двум языкам (культурам), и дифференции между ними. Анализ интралингвистических, социолингвистических, гендерных, лингвокультуралогических, национально-культурных особенностей функционально-семантического поля ласкательности в узбекском и азербайджанском языках открывает возможность для

проведения более широких исследований по сравнительному языкознанию. Очень многие единицы языка и речи узбекского и азербайджанского языков ждут своего анализа. Надеемся, что исследования такого рода будут еще больше укрепить дружеские связи между нашими народами и могут быть полезным при создании многотомного узбекско-азербайджанского словаря.

Литература

1. Жамолхонов Ҳ. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -Тошкент, 2013.
2. Мардонова Г. Онам айтган аллалар. –Тошкент: Тафаккур, 2012.
3. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. –Тошкент, 2010 (1964).
4. Buludxan Xelilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. -Bakı, 2007.
5. Buludxan Xelilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, onomalogiya, frazeologiya, leksikografiya, söz yaradıcılığı. -Bakı, 2008.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Москва, 1981.
7. Ўзбек тили лексикологияси.-Тошкент, 1981.

Özbək və Azərbaycan dillərində mehribanlıq bildirən funksional-semantik sahənin müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalədə özbək və Azərbaycan dillərində mövcud olan mehribanlığı ifadə edən sözlərin funksional-semantik müqayisəli təhlili verilmşdir. Bu sahəyə “nəvaziş göstərmək, sığallamaq” mənasını ifadə edən dilə və nitqə daxil olan fonetik, leksik, frazeoloji və sintasik vahidər aiddir. Bu cür vahidlərin ər iki dildə ümumi və fərqli cəhədləri təhlil olunur, onların xüsusiyyətləri aşkar olunur.

Özbək və Azərbaycan dillərində mehribanlıq bildirən funksional-semantik sahənin müqayisəli təhlili

Summary

In the following article, comparative analysis of functional semantic field of petting in Uzbek and Azerbaijan languages is conducted. The functional semantic field of petting includes phonetical, lexical, idiomatic and syntactic burdens of language, which gives the meaning of "petting, pamper, undead". Idintieged what exact phonetic, lexical, phraseological and syntactic lingual and speech units represent petting form. In the article, the common and differential indications of burdens of language which are the parts of functional semantic fields of petting in Uzbek and Azerbaijan languages are also determined.

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 14.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/10-12

Xanım Oktay qızı Səfərli
Bakı Dövlət Universiteti
xanimseferli123@gmail.com

ZİDDİYƏT ANLAYIŞININ DİLDƏ İFADƏ FORMALARI

Açar sözlər: *ziddiyyət, antonim, forma, dil, anlayış*
Key words: *conflict, antonym, form, language, conception*
Ключевые слова: *кофликт, антоним, форм, язык, концепция*

Giriş

Məqalədə ziddiyət anlayışının dildə ifadə formalarından bəhs olunur. Ziddiyyət termini geniş anlayış olub, digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik elmində də müxtəlif ifadə formalarına malikdir. Təbiətdə və cəmiyyətdə müxtəlif zidd münasibətlər olduğu üçün bu ifadə formalarından geniş istifadə olunur. Məqalədə əsas məqsəd ziddiyyətin hansı dil vasitələri ilə ifadə olunmasını meydana çıxarmaqdır.

Ziddiyyət anlayışı geniş anlayış olduğu üçün dildə müxtəlif ifadə formalarına malikdir. Obyektiv aləmdə əks, zidd anlayışlar olduğuna görə həmin əksliklәri ifadə etmək məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Gerçəklikdə özünü göstərən əks anlayışlar insan təfəkkürünün məhsulu olan bütün sahələri əhatə etdiyi kimi, dilin müxtəlif sahələrində də özünü göstərir. Belə ki, bir-biri ilə əkslik, ziddiyyət təşkil edən anlayışlar dilin fonetik, leksik, sintaktik qatında müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Dilin fonetik qatında zidd anlayışlar intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Bildiyimiz kimi, intonasiya nitqdə emosianallıq, ekspressivlik yaradan başlıca vasitələrdən biridir. İntonasiyanın köməyilə söz, söz birləşməsi və cümlənin emosional məna çalarını artırmaqla bərabər, eyni zamada həmin ifadələrin mənasının bütünlüklə mənfi, əks mənada ifadə olunmasına da səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə çox müxtəlif emosioal vəziyətlər-sevinc, kədər, həyəcan, qorxu, kinayə və. s yaratmaq mümkündür. İntonasiya vasitəsilə ziddiyyətin ifadə olunması dedikdə əslində onun kinayə çaları nəzərdə tutulur. Kinayənin əsasında da məhz elə ziddiyyət durur. Sözün forma cəhətdən müsbət mənada işlədilib məzmun cəhətdən isə mənfi mənanı ifadə etməsi kinayəni doğuran əsas meyarlardan biridir ki, bu da təbii ki, intonasiya vasitəsilə mümkündür. Məsələn; hər hansı bir qorxaq adam haqqında **bu lap əjdahadır**!, yaxud az bilikli insana **sən dahi imişsən!** deyilməsi kinayə yaradır ki, bu da doyayı yolla ziddiyyəti meydana çıxarmış olur.

Vaqif:
Elimiz qoçaqdır, zülmdən əl çək.
Hələ yaranmamış həyata əvəz ,
Həyatın qədrini düşünün barı!
Dünya naz götürüb, yaşada bilməz!
Onunla gizlənpaç oynayanları.

Şeyx:
Bəli, dərs alacaq bizim böyükxan
Bunun həkimanə sözlərindən. (S.Vurğun).

Burada ikinci şeir parçasında işlənən həkimanə kəlamlarından ifadəsi ayrılıqda müsbət mənada işlənməsinə baxmayaraq, intonasiya vasitəsilə kinayəli şəkildə deyilmiş və Vaqifin dilindən verilən misra ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bu nümunələrdə forma baxımından, yəni zahiri cəhədən heç bir ziddiyyət ifadə olunmasa da, məzmun cəhətdən zidd məna ifadə edir, yəni formanın məzmunla qarşı-qarşıya qoyulması nəticəsində zidd məna meydana çıxmış olur. “Forma və məzmun arasındakı ziddiyyət onların birliyinə mane olmur, əksinə onların mövcudluğunu sübut edir”. (5,s 147). İntonasiyanın kinayə formasında deyilməsi nəticəsində yaranan ziddiyyət iki şəkildə ola bilər:

1. yumorlu
2. satirik

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr ziddiyyətin birinci formasına aid ola biər.

Məsələn; hər hansı bir müsbət olmayan hadisəyə münasibətlə "**eşq olsun**", "**afərin**", "**halal olsun**", "**əhsən**" sözlərindən istifadə edilir ki, bu da ikinci formanı meydana çıxarmış olur. Bu sözlər semantik mənasına görə sevinc, fərəh, şadlıq ifadə etsələr də, intonasiya vasitəsilə ziddiyyətin satirik formasını yaratmış olur.

Məsələn:

Əhli-vicdan verdiyi qiymət **halal olsun sənə**!
Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət **halal olsun sənə! (M.Ə.Sabir)**

Yaxud:

Uyquda ikən aləmi, əfradını oyatdın,
Cümlə miləl içində öz şənini ucaltdın ,
Hörmətli ad qazandın, ali məqama çatdın,
Əhsən, əhsən, əhsən bu təmtərağa millət
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatmağa, millət**! (M.Ə.Sabir)**

M.Ə.Sabirin "Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun" şeirində ... **halal olsun** sözü artıq arzu, sevinc mənasını yox, kinayə çaları yaratmış olur.

Ziddiyyət və əks anlayışların dildə ifadə formalarından biri də dilin leksik qatına aid olan, leksik-semantik söz qrupları içərisində xüsusi rolu olan antonim sözlərdir. "Canlı ziddiyyətlər insan ağlının əvvəlcə zənn etdiyindən qat-qat zəngin və mürəkkəbdir və həmin ziddiyyətlərin böyük bir qismi antonim söz və ifadələrin köməyilə dildə reallaşır". (6, s 132). Antonim sözlərin yaranması dilin inkişafının ilkin dövrlərinə təsadüf edir. İnsanlar ətraf aləmi, orada baş verən dəyişiklikləri dərk etməyə başladıqca əşya və hadisələri bir-birindən fərləndirməyə başlamış və onların əks, zidd cəhətlərini meydana çıxarmağa çalışmışlar. S.Cəfərov antonim sözlər barəsində danışarkən yazır: "Antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əksmənalı anlayışların silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir.Antonimlər insanı əhatə edən əksliklərin qarşılaşdırılması yolu ilə əmələ gəlir". (3, s 23). Antonim sözlər leksik mənasına görə əks mənaları ifadə etdiyi üçün əşya və hadisələrin zidd cəhətlərinin aşkara çıxarılmasında, ifadə olunan fikrin daha da emosional tərzdə çatdırılmasına xidmət edir. T.Əfəndiyeva antonimlərdən danışarkən yazır: Leksik bir kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad antonim sözlərin leksik mənasından irəli gəlir və leksik mənanı təşkil edir. Antonimlər nitqdə müntəzəm şəkildə işləndiyi üçün həmin ziddiyyət və təzad çox tez hiss olunur. Ona görə də antonim sözləri işlətmək üçün bu zidd mənaları əks etdirən xarakterik mətn olmalıdır. Bu barədə A.Qvozdevin fikri maraqlıdır: "Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən onun müsbət və mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və bunun üçün bir-birinə zidd cərgədə qarşılaşdırırıq". (4, s 65). Həqiqətən də, bizi əhatə edən təbiət və cəmiyyətdə zidd xarakterli hadisələr çoxsaylı olduğu üçün onlar dilə də öz təsirini göstərir ki, bu mənaları ifadə etmək üçün də ən çox antonim sözlərə müraciət olunur. Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı, formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əks mənalı sözlərlə ifadə olunur. (5, s 147).

Dildə ziddiyyəti ifadə etmək cəhətdən antonimləri iki yerə ayırmaq olar: tam və nisbi. Tam antonimlər mətndən kənarda bir-birinə zidd məna ifadə edən antonimlərdir.

Məs:

Cavansan, dünyanın gözü səndədir,
Qocaldın, öpməyə yeri, əyil sən! (N.Xəzri)

Yaxud:

Allah, **yad** düşmənlə biz bacarırıq
"**Doğma**" düşmənlərdən qoru ölkəmi. (N.Xəzri)

Nisbi antonimlər isə mətn daxilində şərti ziddiyyəti ifadə edir, mətndən ayrıldıqda isə antonim münasibətdə olmurlar.

Məs:

Varlılar keyf çəkir xanimanlarda
Dilənçi çoxalır, səxavət gedir. (N.Xəzri)

Bu şeir parçasında işlənən "varlı" və "dilənçi" sözləri ayrılıqda antonim münasibətdə olmadığı halda, burada qarşılaşdırma məqamında əks qütbdə duran təbəqələrin xüsusiyyətlərini göstərir.

Antonim sözlərin bir-birinin ardınca işlədilməsi obyektin daxilində olan ziddiyyətləri daha qabarıq verməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. "Nitq prosesində ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur". (2, s 74). Məs: Azadlıq mənim

haqqımdır. Azadlıq sadəcə deyil, hamısı mənimdir. Onu çərçivəyə salıb hər iki saatdan bir çay qaşığı verməyə kimsənin haqqı yoxdur. Mən bütün işlərimdə ya **azadam,** ya **əsir**, ya **ağayam**, ya **qul**. (C.Cabbarlı).

Ziddiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə forması qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir. Qarılaşdırma budaq cümləsində baş və budaq cümlələrin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə adətən budaq cümlədən çıxan məntiqi nəticəni deyil, onun əksi olan bir mənanı ifadə edir. (1, s 337). Məsələn: O zaman gecə yarıya kimi paytaxtın küçələrində gəzdikcə ayaqlarımın yerə dəydiyini hiss etmişdimsə də, Moskvada olduğuma inana bilməmişdim. (S.Qədirzadə)

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur. Bu cəhətdən onun aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

1. Güzəştli
2. Müqayisəli
3. Ziddiyyətli
4. Fərqləndirici
5. Şərtli (1, s 338).

Ziddiyyətli münasibətində olan qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlədəki fikirlər ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır. Məs: Sən onun səadəti üçün özünü oda-suya vurursan, o isə səni vəzifəbazlıqda, saxtakarlıqda təqsirləndirir. (İ.Əfəndiyev). Belokurov doğru deyir. Mən ona məsləhət gördüm ki, sussun, o qulaq asmadı. Qoy getsinlər milyonlarla pulları otsuz-ələfsiz çöllərə atsınlar, gəlsinlər. Onların itirdikləri hər bir kərpic bizim qazancımız və qələbəmizdir. (C.Cabbarlı)

Nəticə

"Ziddiyyət**"** termini geniş anlayış olduğu üçün onu ifadə etmək üçün müxtəlif ifadə formalarından istifadə olunur. Məlum olur ki, zidiyyyət anlayışını ifadə etmək üçün dilin fonetik, leksik, sintaktik qatlarındakı vasitələrdən istifadə olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu anlayışı ifadə etmək üçün istifadə olunan vasitələr geniş işləkliyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev. A.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1974, 411 s
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, "Ulu" nəşriyyatı, 2015, 236 s
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1982, 215 s
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, 241 s
5. Həsənov. H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. 2. Həsənov. H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, 452 s
6. Məhərrəmova R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012, 224 s

Forms of expression of the concept of conflict in the language

Summary

The article deals with the forms of expression of the concept of conflict in the language. The term conflict is a broad concept and has different forms of expression in linguistics, as in other branch of science. These forms of expression are widely used in nature and in society because they have different contexts. The main purpose of the article is to identify the language in which conflict is expressed.

Формы выражения понятия конфликта в языке

Резюме

В статье утверждается, что определение некомпетентности является определенно в языке. Термин «конфликт» является широкой концепцией и имеет различные формы выражения в лингвистике, как и в других областях науки. Эти формы выражения широко используются в природе и в обществе из-за различных противоречивых отношений. Основная цель статьи - определить язык, на котором выражается конфликт.

Rəyçi: prof.T.M.Hacıyev

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 16.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/13-15

Şahnaz İsmayıl qızı Seyidova
Bakı Slavyan Universiteti

A.P.ÇEXOVUN YARADICILIĞININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TƏDQİQİ

Açar sözlər: *əsər, Azərbaycan, mükəmməl, tədqiq, dövr, rus, yaradıcılıq, dil, hekayə, ədəbiyyat*
Key words: *work, Azerbaijan, story, perfect, exploration, period, Russian, creativity, literary, language*
Ключевые слова: *произведение, Азербайджан, совершенствование, исследование, период, русский, язык, творчество, рассказ, литература*

Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi əlaqələr tarixi vardır. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin yaranmasında, inkişafında bədii tərcümə ən önəmli vasitədir, məhz bədii tərcümə ədəbi əlaqələrin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Dünya klassiklərinin Azərbaycan ədəbiyyatından, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından təsirlənmələri, bəhrələnmələri haqda kifayət qədər faktlar mövcuddur. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatı da ənənələrə başlanğıc vermiş klassiklər və ədəbi hadisələrə laqeyd qalmamışdır. Bu mənada, XIX əsr ədəbiyyatının qabaqcıl təcrübəsi Azərbaycan yazıçıları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş və onlardan dünyaya yayılan ənənələr bizim ədəbiyyatımızda da müsbət qarşılanmışdır. XIX əsr rus ədəbiyyatının klassiklərindən biri olan A.P.Çexov dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer qazanmış sənətkarlardandır. Bu barədə H.Babayev yazır: "O, rus mədəniyyətinin tənqidi realizminin Qafqazda inkişafında, kiçik adam və artıq adam tipajlarının formalaşmasında, hekayə modelinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan yazıçıları bu ədəbi təcrübəyə yaradıcı yanaşmış və onun klassik ənənələrimizə, milli zəminə uyğunlaşdıraraq inkişaf etdirmişlər" (2, 93). İstər yazıçılarımız, istərsədə ədəbiyyatşünas alimlərimiz Çexovun yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmiş və onun dünya ədəbiyyatında yayılan ənənələri sferasında Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirindən bəhs etmişlər. S.Qasımova yazır: "Çexovun yaşadığı dövrdə onun ədəbiyyatdakı mövqeyi sözünün qüdrəti ilə müəyyən olunur"(4,19). Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqil olmadığı dövrdə rus ədəbiyyatının ədəbi təsir istiqamətdə dəyərləndirilməsi bir o qədər də obyektiv səciyyə daşımamışdır; burada klassiklərimizin "kiçildilməsi" halları ilə rastlaşırıq. Ədəbi təsirin ədəbi əlaqələr mexanizminin təbii tərkibi kimi əvəz olunması əvəzinə, Azərbaycan klassiklərinə məlum modellərinin təkrarlayıcısı kimi baxılmasına üstünlük verilmişdir. Bu prosesin gedişinin müstəqillik dövründə yenidən dəyərləndirilməsinə elmi tələbat vardır. XX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin parlaq dönəmi başlamışdır. Belə ki, iki xalqın ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı təsir dahada möhkəmlənmiş və bu əlaqələr bir – birindən bəhrələnərək, zənginləşmişdir. Görkəmli rus yazıçısı Anton Pavloviç Çexovun çoxşaxəli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ədəbi əlaqələr yönümündən elmi tədqiqat üçün geniş imkanlar verir. Bu barədə H.Babayev yazırdı: "Rus mədəniyyətinin Qafqaz və Azərbaycan yazıçılarına təsirində XX əsrdə Çexovun yaradıcılığının bu istiqamətdə daha önəmli rolu var" (2, 93).

A.P.Çexov XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatının mədəni fikrinin inkişafında böyük xidmətləri və rolu olan qüdrətli sənətkardır. A.P.Çexov dərin məzmunlu povestlər, hekayələr, pyeslər müəllifidir. Sabit Rəhman Çexov yaradıcılığını Sabir yaradıcılığı ilə müqayisə edərək yazır: "Ümumiyyətlə bir çox cəhətlər var ki, Sabirlə Çexovu bir birinə bənzədir. Satirik miniaturlər yaratmaq, az sözlə böyük fikirlər ifadə etmək, gülə-gülə ağlatmaq nöqteyi-nəzərindən hər ikisi böyük ustadır" (7, 3). Yaradıcılığına hekayə ilə başlayan nasir ədəbiyyatın iki əsas janrı sahəsində fəaliyyətini davam etdirmiş və tanınmış yazıçı və dramaturq kimi şöhrət tapmışdır. N.Rəfibəyli "Vanya dayı" və "Albalı bağı" pyeslərinin tərcüməsindən bəhs edərək, qeyd edir: "Çexovun dili və üslubu musiqi qədər cəlb edicidir. Çexovun bu iki əsərini azərbaycan oxucusuna çatdırmaq məqsədi ilə mən böyük maraqla işlədim" (8,107). A.Çexovun hekayə yaradıcılığında bu janrda yazılan ilk əsərləri xüsusilə seçilir. Hekayə janrı yazıçıya həyatı bütün genişliyi və dərinliyi ilə araşdırmağa imkan vermişdir. Çexov əsərlərində rus ədəbiyyatının ən parlaq və dolğun obrazlarını yaratmışdır. Ədibin əsərləri ədəbiyyatı yeni ədəbi qəhrəmanlar, maraqlı obraz və xarakterlər, orjinal bədii forma ilə zənginləşdirir. A.P.Çexova dünya şöhrəti gətirən povestləri, pyesləri, hekayələri rus xalqının milli ruhunu, milli mədəni dəyərlərini, məişətini, dialektini, psixologiyasını, milli koloritini özündə ehtiva edir. Onun "Məmurun ölümü", "Qara Rahib", "Mənim həyatım", "Xoşbəxtlik", "Qağayı" "Albalı bağı" və b. əsərləri bu günədək sevilərək oxunur. A.Çexov ideya-bədii axtarışlarında hər zaman israrla irəli getmiş, istər nəsrdə, istərsədə dramaturgiyada dolğun və məzmunlu mövzularda əsərlər yaratmışdır. Ədəbiyyatın iki çətin janrında səmərəli və uğurlu fəaliyyəti A.Çexov istedadını səciyyələndirən amillərdəndir. Rus ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti olan Çexov yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan - rus ədəbi - mədəni əlaqələrinin uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatında tədqiqat obyekti olmasına, qarşılıqlı ədəbi təsir və əlaqələrin hər iki xalqın ədəbiyyatşünasları tərəfindən öyrənilməsinə baxmayaraq, Anton Pavloviç Çexovun yaradıcılığı lazımınca araşdırılmamışdır. Azərbaycan tənqidi ədəbiyyatında A.P.Çexovun yaradıcılığına dair bir çox tədqiqatlar aparılmış, əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, bir sıra məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. F.Köçərli, S.Rəhman, Y.Çəmənzəminli, M.Arif, M.Rəfili, N.Bağırov, C.Məmmədov, A.Zamanov, Ə.Məmmədxanlı, İ.Həbibbəyli və b. Çexov yaradıcılığı haqqında məqalə və tədqiqat əsərləri yazmış öz araşdırmalarında ondan ətraflı bəhs etmişlər. Onlar A.P.Çexov yaradıcılığına psixoloji-mənəvi prizmalardan yanaşır, ədibin əsərlərinin hər dövrdə aktuallığının səbəblərini aydınlaşdırır. Belə ki, rus dilində bir sıra məqalələr yazılmış, monoqrafik şəkildə tədqiqində yazıçının ədəbi irsinin Azərbaycanda daha geniş, daha dərin, daha konseptual şəkildə tədqiq olunması məsələlərindən bəhs olunacaqdır. M.Rəfili, H.Babayev, R.Quliyeva, S.Qasımova, N.Nəbiyev, A.Roşal, S.Əsədullayev Y.Yunisov yazılarında Çexov fenomeni, Çexovun Azərbaycan ədəbyyatına təsirindən söz açmış, ədibin bütün əsərlərini əsaslı şəkildə M.Rəfilinin "A.P.Çexov" (1944), R.Quliyevanın "A.P.Çexov realizmi və impressionalizm problemi" (1988), X.Ağalarovanın "A.P.Çexov və Ə.Haqverdiyev nəsri" (1962), H.Bağırovun "A.P.Çexovun jurnalist fəaliyyəti" (1960), monoqrafiyalarında yazıçının yaradıcılığı araşdırılmışdır. Görkəmli Azərbaycan tənqidçisi F.Köçərli Çexov yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazırdı: "Çexov təbii, mətin, qələmi ötgün və dili şirin ədibi-binəzir idi. Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrdə hər dairənin eyib və qüsurllarını istehza və kinayə təriqincə zərifanə ima və işarələr ilə göstərir." (6, 91)

Y.V.Çəmənzəminli də Çexov üslubunun rəngarəngliyini belə səciyyələndirmişdir: "Çexov hər qəhrəmanını öz dilində, öz səviyyəsinə görə danışdırır. Çexov sənəti cümlə quruluşunda görür. Cümlənin ahəngi, lüzumsuz sözlərin qollanması, təkrarlar, yan-yana duran sözlərin qulağı oxşamaması ... Çexovu çox məşğul edir" (3,2).

A.P.Çexovun əsərlərindən təsirlənərək Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra yazıçılar əsərlər yazmışlar. A.Hüseynzadə 1906-cı ildə Çexovun "Qılaflı adam" hekayəsindən bəhrələnərək "Əbdüqlafi-məxfeze" əsərini yazmışdır. Abbas Səhhət 1915-ci ildə A.Çexovu "Cərrahlıq" hekayəsinin motivləri əsasında eyni adlı hekayə yazmışdır. Hekayənin epiqrafında Çexovun adı çəkilir. Həmçinin Çexovun yaradıcılığının Azərbaycanda monoqrafik şəkildə tədqiqinin sərhədlərini müəyyənləşdirərək, onların ideya – məzmun mahiyyətini, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsindəki dəyərləri araşdırılır. X.Ağalarova 1962-ci ildə "A.P.Çexov nəsri və Ə.Haqverdiyev nəsri" monoqrafiyası Çexov və Haqverdiyev yaradıcılığını əhatə etmiş, onların əsərlərinin ideya-məzmununun hərtərəfli tədqiq və təhlili araşdırılmışdır. Həmçinin monoqrafiyada A.Çexov və Ə.Haqverdiyev nəsrinin müqayisəli təhlilini aparılmışdır, tənqidçi Ə.Haqverdiyevin Çexovdan təsirlənərək bir çox hekayələr yazdığını vurğulayır, əsərlərinin müqayisəli təhlilini aparmışdır. Sabit Rəhman "Rus nəsrinin dahisi" məqaləsində Çexovun və Sabirin satirasından bəhs etmişdir. R.Quliyevanın "A.P.Çexov realizmi və impressionalizm problemi" (1988) monoqrafiyası Azərbaycanda Çexov realizmini, onun irsinin öyrənilməsində mühim əhəmiyyət kəsb edir. R.Quliyeva yazır: "Çexovun realizminin Azərbaycan nəsr klassiklərinin yaradıcılığına faydalı təsirindən gözəl bəhrələrini, ilk növbədə, Azərbaycan hekayələrinin ideoloji yönəmində, onların daxilində yaradılan obraz və personajların sosial əhəmiyyətində görmək olar" (5,4). Mir Cəlal "İnsanın böyük dostu" məqaləsində Çexovun Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən söhbət açmışdır. L.İmaməliyeva "Rus və Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı" (2015) monoqrafiyasında Azərbaycan ədəbiyyatında Çexov ənənələrini araşdırmışdır. A.P.Çexov bu gün dünyada, həmçinin Azərbaycanda yeni nəfəslə oxunan, elmi tədqiqat mövzusu olan, əsərləri tərcümə predmetinə çevrilən yazıçılardandır.

Ədəbiyyat

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri: 2 cilddə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1972, 380 s.
2. Бабаев Г. Глубокие корни. Баку: Азгосиздат, 1964, 140 с.
3. Çəmənzəminli Y. Çexovun dili // Ədəbiyyat qəzeti, 1935, 12 fevral, № 5
4. Гасымова С.А.П. Чехов и мировая литература: предшественники и последователи. Баку: Мутарджим, 2017, 112с.
5. Кулиева Р. Реализм А.П.Чехова и проблема импрессионализма. Ваку: Элм, 1988, 188 с.
6. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, 340 s.
7. Рахман С. Гений русской прозы. // Литературный Азербайджан, №1, 1960, с. 4-8.
8. Rəfibəyli N. "Vanya dayı" və "Albalı bağı" pyeslərinin tərcüməsi // Kommunist qəzeti, 1960, 29 yanvar.

Research of A.Cheshov's creativity in Azerbaijan
Summary

The main content of the article is a A.Cheshov's creation in Azerbaijani literary studies. The leading Russian writer A.Chechov's creation have been investigated through the aspects of presses of translation. The analysis of creativity and translation into Azerbaijani is presented in a systematic review. Cheshov's creation as a main purpose in the early part of the last century have also been taken into the attention of research.

Исследование творчества А.Чехова в Азербайджане
Резюме

В статье рассматриваются произведения А.П.Чехова с литературоведческого и переводческого аспектов. Исследуется роль произведений А. Чехова в азербайджанском литературоведении. А также раскрывается центральная проблематика-творчество Чехова в начале прошлого века. В статье анализируется исследования критиков в данном направлении.

Rəyçi: dos. T.İbrahimova

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 14.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/16-20

Göyərçin Şahlar qızı Kərimi
Bakı, Azərbaycan
gkyarchinsh@gmail.com

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA QADIN VƏ KİŞİ OBRAZININ PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *idrak, qadın obrazı, kişi obrazı, bədii təxəyyül, real hadisələr, psixologiya, bədii təzahür formaları*

Key words: *cognition, female image, male image, artistic imagination, real events, psychology, forms of artistic expression*

Ключевые слова: *познание, женский образ, мужской образ, реальные события, психология, формы художественного выражения*

Giriş

Kişi və qadının fərqli cəhətləri haqqında, əlbəttə, çox deyilir, çox yazılır, lakin yekun nəticə əldə etmək mümkün olmur, çünki yer üzündə nə qədər insan varsa, o qədər də psixika var. Digər tərəfdən, psixologiya bir yerdə dayanıb gözləmir ki, ona çatıb nəfəsini dərəsən. Gündə neçə uşaq doğulursa, onların sayı qədər də psixoloji vəziyyət meydana çıxır. Elə buna görə də mütəxəssislər durmadan psixologiya ilə məşğul olurlar ki, gündəlik problemləri yüngülləşdirmək asanlaşsın. Psixoloji vəziyyətin mənbəyi beyində yerləşdiyinə görə, ensefalonun mütəmadi araşdırılması tədqiqatçıların ən mühüm vəzifələrindəndir.

Bu mövzuya müraciət etməkdə niyyətimiz qarşı cinsin psixologiyasını mükəmməl bilmədikləri üzündən yazarların gerçək həyatda şahidi olduqları, yaxud olmadıqları hadisələrin bədii təsviri zamanı yaşadıqları çətinliklərin uyğun izahına təşəbbüs göstərməkdir. Öyrənmək istəyirik ki, qadın və kişi psixologiyası qarşılıqlı olaraq nə qədər başa düşüləndir və bu başa düşülənliyin təcrübəyə istinad edən hissəsi böyükdür, yoxsa ehtimala əsaslanan?

Məqalə ədəbi əsərlərdə hadisələrin psixoloji cəhətdən düzgün ifadəsi üçün müəllifin fantaziyaya nə dərəcədə güvənməli olması məsələsini nəzərdə saxlayır. Məqsədimiz əks cinslərin oxşar və fərqli anatomiyasının onların psixoloji düşüncə tərzinə uyğun gəlib-gəlmədiyinin fəlsəfi təhlilinə çalışmaq, yalnız fizionomiya cəhətdən kişidən fərqlənən qadının bütün məsələlərdə ondan geri qaldığını iddia edən əsassız fikirlərə münasibət bildirməkdir. Xanımlar haqqında, hətta mütəfəkkirlər tərəfindən söylənilən mənfi fikirlərin doğruluq sərhəddini araşdırmaq, qadının feminizmlə heç bir əlaqəsi olmayan azad düşüncəsindən bəhs etmək istəyirik.

Kişi və qadının anatomik fərqi.

Anatomiyadan bizə bəlli olan biliklərə istinadən onu söyləyə bilərik ki, kişi və qadının bədən quruluşu biri digərindən yetərincə fərqlənir; birincinin bütün daxili və xarici orqanları ikinciyə nisbətən həcm etibarı ilə böyükdür, lakin bu böyüklüyün şüurla, düşüncə tərzilə düz mütənasib olduğunu dilə gətirmək, əlbəttə, doğru olmaz. Əgər varlığın yaradıcılıq qabiliyyəti, sadəcə, beyninin həcmindən asılı olsaydı, onda o, heç vəchlə öküzdən irəli keçmək imkanı qazana bilməzdi. Deməli kişilərin daha ağıllı olma səbəbi kimi beynin həcmini nəzərə almaq əsaslı mülahizə deyil.

Kişilərin qadınlardan əsas üstünlüyü ölçü vahidi vatt olan gücdür: N=1coul/t. Bioloji mənada cinsiyyət ayrılığını nəzərə almasaq, qalan bütün məsələlərdə onlar arasındakı fərqlilik nisbət əmsalları ilə ölçülür. Əgər kişinin ağciyəri qadının ağ ciyərilə müqayisədə 50% həcm böyüklüyünə malikdırsə, bu heç də o demək deyildir ki, kişi qadından əlli il uzun ömür sürməlidir. Deməli daxili və xarici orqanların hər hansı quruluş müxtəlifliyi xüsusiyyət fərqliliyilə müşaiyət olunsa da, mahiyyət ayrılığına səbəb yaratmamalıdır.

Kişi və qadının əlli təməl fərqindən söz açan mütəxəssislər özləri də yaxşı bilirlər ki, [1] söylədikləri mütləq mənada deyil, çünki ayrı-ayrı şəxslərin timsalında deyilənlərin tam əksini müşahidə edirik. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi bu məsələdə də dəyişən nisbətdir. Əgər qadının bədənində 3,6 litr, kişidə 4,5 litr qan varsa, bu, insan olaraq qadını kişidən ayırmaq üçün əsas sayıla bilməz. Ümumiyyətlə, istənilən xarakterik cəhəti araşdıranda onun bütünlüklə kişiyə, ya qadına məxsus olması haqqında yekdil nəticə əldə etmək müşkül məsələdir.

Yuxarıda sadalananlara onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, uzun-uzadı heyvan beyni ilə insan beyninin oxşar və qeyri-oxşar quruluşundan söhbət açan mütəxəssislər birincidə düşünmə qabiliyyətinin olmaması səbəbini, yaxud insan beyni ilə heyvan beyni arasındakı fərqi hələ də öyrənə bilməyiblər. İnsanı heyvandan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri yaddaş həcmi, digəri nitqin olmasıdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, doğulan gündən heyvanlar arasına atılmış uşağın danışabilmə ehtimalı hələlik bizim üçün sual altındadır.

Beləliklə, beynin fərqli anatomik quruluşu fərqli psixologiyanın yaranmasına vasitə olsa da, düşüncə tərzinə təsir göstərmir. Düşüncə qadın təbiətlidir, qavradığını doğur. Düşüncə azaddır, onun yolunu ancaq düşünən insanın müvafiq xəstəliyi, yaxud ölümü bağlaya bilər. Görünür, [2] böyük azərbaycan şairi M. Ə. Sabir elə bu mənada yazırdı: "...Qabili-imkanmı olur qanmamaq?"

Kişinin qadından üstünlük dərəcəsi kimi neyron sayını əsas götürmək cəhdimiz də yanlışdır, çünki düzənlik filində insana nisbətən 168 milyard artıq neyron [3] var.

Deməli heç bir xüsusiyyətini nəzərə alıb qadınla kişini qəti şəkildə bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyil, qadın yeganə cəhəti – dünyaya uşaq gətirmək qabiliyyətilə kişidən seçilir və o da məlumdur ki, dünyanı – hər kəsi, hər nəyi dərk edən idrak özünü dərk etməkdə acizdir:

"Təxəyyül, xəyala, zövqə görədir,
İdrak özünə də sirrdir həmişə..."[4, s.23]

Əgər idrak özünü dərk edə bilmirsə, onda şüurun hansı cinsdə necə olması barədə birmənalı şəkildə fikir yürütmək cəhdimiz qəbul edilən sayılmamalıdır. Çünki hamı dünyaya inkişaf etməmiş beyinlə təşrif gətirir və sonrakı mərhələ toxumun hansı torpaqda daha çox məhsul verəcəyinə uyğun olaraq beyindaxili və beyinxarici proseslərdən asılıdır. Araşdırmaların nəticəsi kimi onu söyləmək olar ki, kamil beyin kişi və qadın beyinlərinin quruluş və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Əgər kişi və qadın beyninin üst-üstə düşən quruluşunu «A», üst-üstə düşməyən formasını «B» və «C» ilə işarə etsək, onda ümumi düstur belə olmalıdır: Kamil beyin = [A+B+C], eynən yunan mifalogiyasında deyildiyi kimi: "İnsanlar nə vaxtsa ikicinsli [5] olmuşlar və bu səbəbdən qadınla kişi həmişə öz yarısını axtarır". Bu düstur riyaziyyatda toplamanın kommutativliyidir, yəni toplananların yerini dəyişməklə cəm dəyişmir.

Limbik sistemin görünüşcə kimdə necə olmasından asılı olmayaraq o, hamıda eyni funksiyanı yerinə yetirir, fərq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, qadının zəif, kişinin güclü təbiətindən irəli gələn xarakterik cəhətlərə görədir.

Kobud bir müqayisə aparaq. Eyni növdən olan kartof eyni sahədə, lap bir-birinin yanında, amma müxtəlif formalarda – böyük, kiçik, uzunsov, oval və s. yetişir, keyfiyyət isə sabit olaraq qalır. Qida məhsulu kimi bizim üçün mühüm olan, əlbəttə, görünüş yox, keyfiyyətdir. Deməli, düşüncə məsələsində də belədir: əsas olan quruluş yox, imkan dərəcəsidir. Təcrübə yolu ilə bizə o da məlumdur ki, kişi elmin, yaxud həyatın müəyyən sahələrində müvəffəqqiyyət əldə edirsə, qadın kişinin müvəffəq ola bilmədiyi sahələrdə üstünlüyə imza atır.

Artur Şopenhauerin "Dünya iradə və təsəvvür kimi" əsərinə istinadən söyləmək olar ki, "idrak ilkin olaraq öz mahiyyətinə görə bütünlüklə iradənin xidmətindədir..." [6, s.342] Bu o deməkdir ki, şüur istənilən varlığa ehtiyaclarını ödəməyə vasitə olsun deyə verilib. Öz mahiyyətini dəyişdirməyən idrak iradənin, başqa sözlə, arzuların xidmətində dayanır və ilkin idrak səviyyəsində kişilərin daha ağıllı olması onların beyin quruluşundan irəli gələn xarakterik cəhətləri, daşıdıqları statusları ilə əlaqəlidir, lakin iradəyə xidmət etməyən idrak hər iki tərəfdə eyni olduğuna görə, cinslər arasında psixoloji anlaşılmazlıq yaranmır, bir sözlə, dərkolunmazlıq idrakın iradəyə xidmət səviyyəsində, yəni Platonun "həmişə yarananlar və məhv olanlar" dünyasında baş verir.

Əgər insanın bütün üstün cəhətləri, dünyanı dərk etməsi, ondan kənara çıxması, hansısa böyük elmi kəşfə imza atması düşüncənin məhsuludursa, onda «iradəni ideyadan, ideyanı təzahürdən fərqləndirməyi» bacaran subyektlər sırasında qadın, kişi məfhumu yoxdur. [6, s. 351]

Kişi və qadının psixoloji fərqi.

Qadın və kişi psixologiyası bir-birindən yetərincə fərqlənir, hətta o qədər fərqlənir ki, tərəflər müəyyən şəraitlərdə kimin hansı addımı atacağını təxmin etməkdə çətinlik çəkirlər. Müəyyən hadisələrə mütabiq olaraq kişilərin qadınlar, qadınların kişilər haqqında söylədikləri fikirlərin əsas hissəsi həmişə ehtimaldan ibarət olur, baxmayaraq ki, bu ehtimalların həqiqət olma ehtimalı da az olmur.

Psixologiya elmi nə qədər qadın və kişi psixologiyasının üst-üstə düşən, düşməyən cəhətlərindən bəhs etsə də, həmişə gizlində, yəni söhbət açmayacağı, yaxud aça bilməyəcəyi nəsə qalır. İnsanın müvafiq hadisəyə adekvat reaksiyasının necəliyi öz həmcinsi tərəfindən daha düzgün müəyyən edilir. Məsələn, kişi cavabın eyni olacağını dərk etmədən intim münasibətdə olmaq istədiyi əks cinsin nümayəndəsinə illərlə eyni üsulla əziyyət verə bilər, lakin cavabın kafi olmasından ötrü özünü, yaxud mühiti dəyişdirməyin zəruriliyini, təzyiq etməkdən çəkinməyin vacibliyini nəzərə almaz və ona elə gələr ki, qadına zor tətbiq etməklə istəyinə qovuşacaq.

Əlbəttə, zor tətbiq etməklə nəinki istənilən varlığa, hətta şəhərə, ölkəyə də sahib çıxmaq mümkündür, lakin bu o demək deyildir ki, təcavüzə uğrayan tərəf həmişə taleyilə barışacaq, hətta barışıq olsa belə, ruhən rahatlıq tapmayana qədər o, əks mövqe nümayiş etdirərək ölçüyəgəlməyən ağrılar yaşayacaq.

Qarşıya qoyulmuş hansısa tapşırığın həlli üçün kişi və qadın beyinlərinin müxtəlif hissələrindən istifadə etsələr belə, müvəffəq olmaq mənada nəticə dəyişməz olaraq qalır. Aşağıdakı linkə istinad etsək, qadınla ki-

şinin fərqli xüsusiyyətindən bəhs edən növbəti fikir belədir: əgər yolun üzərində top varsa, kişi ona təpiklə zərbə endirəcək, qadın isə ən yaxşı halda topu əlinə götürəcək və ya sinəsinə sıxacaq. [7] Şəxsən mən özüm ağlım söz kəsəndən indiki yaşıma qədər yolumun üstündə nə vaxt top görürəmsə, özümü qapıya zərbə endirən futbolçu kimi aparmaqdan saxlaya bilmirəm və onu əlimə götürmək ağlımdan keçmir.

Fransız yazıçısı Jean Grangenin [8] qadın haqqında söylədiyi fikrə nəzər salaq: "Qadın heç getməyəcəkmiş kimi sevər, amma yeri gələr, heç sevməmiş kimi gedər". Yazıçı əks cinsin nümayəndəsi haqqında belə düşünür, lakin bu xüsusiyyət qadınlara aid olduğu qədər kişilərə də aiddir, ümumiyyətlə, insana aiddir və o, hamıda eyni şəkildə təzahür edir. Digər tərəfdən, istənilən hadisənin iki tərəfliliyinə əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, irəli getməyə sərf olunan enerji geri qayıtmaq üçün lazım olan enerjiyə bərabərdir. Bu mənada bütün proseslər istiqamətini dəyişməyə, yaxud öz əvvəlinə qayıtmağa tədricən müvəffəq ola bilirsə, sevgini tədricən, düşünülmüş şəkildə nifrətə çevirmək imkan daxilində deyil, hər nə olacaqsa, əsasən, bir anda baş verir. Necə ki, hündürlükdən itələnən kütlə yerə tədricən yox, bir anda düşür, buna oxşar olaraq sevgi də bir göz qırpımında heç yox imiş kimi özünün əksinə yönəlir. Deməli **məhəbbətin cinsi** yoxdur.

"Bir zamanlar kişinin üstün olduğuna inanırdım, sonra evləndim, həyat yoldaşım bu inancımı məhv elədi", – deyə səslənən amerikalı aktyor Cak Lemmonun qadınlara qarşı pozitiv münasibəti həyati gerçəkliyin nümunəsi olaraq könlümüzü oxşayır. [9]

Bəzi filosofların qadınlar haqqında empatiyasız fikirlərinə gəlincə isə onları qınamaq da olar, qınamamaq da. Ona görə qınamaq olmaz ki, dahilər uzağa baxırlar və insanlarda dəyər verdikləri yeganə cəhət zəkaüstü düşüncə tərzidir, lakin bütün qadınlara eyni münasibəti bəsləməklə onlar da qınaq obyektinə çevrilirlər. Məgər bütün kişilər oxşardır? Nəzərdən qaçırmayaq ki, Platon dövlət qoruyucularının güclü və zəif kişilərdənsə, güclü kişi və güclü qadından ibarət olmasının tərəfdarı idi. [10]

Mübahisəyə cəlb olunası daha bir nüans klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi Georq Vilhelm Fridrix Hegelin qadınlar haqqında söylədikləridir: "Qadınla kişi arasındakı fərq heyvanla bitkinin arasındakı fərq kimidir; heyvan kişinin, bitki isə qadının xarakterinə uyğundur. Əgər qadın dövlətin başındadırsa, həmin dövlət təhlükə altındadır. Çünki onlar bütövün tələblərinə deyil, təsadüfi meyillərə, yaxud rəylərə uyğun hərəkət edirlər. Bilgi qadınlara naməlum yollardan – təhsildən daha çox həyatdan gəlir. Kişilər isə öz mövqelərini, sadəcə, qazanılmış düşüncə və texniki əziyyətlə əldə edirlər". [11]

Ola bilsin ki, hörmətli Hegel öz fikirlərində qadının zərif təbiətindən irəli gələn "qüsurlar"ı nəzərdə tutur, lakin bu o demək deyil ki, qadın dövlət idarə edə bilməz və yaxud onlar öz bilgilərini təhsildən yox, naməlum yollardan əldə edirlər.

Bu yaxınlarda yazıçı Seyran Səxavətin bir yazısını oxudum. O, qeyd edirdi ki, cümlə qurmaq dövlət qurmaq qədər çətindir. Əgər qadın cümlə qurmağı bacarırsa, niyə dövləti idarə edə bilməsin? Hətta subyektiv fikrimizə görə, cümlə qurmaq işi daha çətindir. [12]

Hegelin fikirlərilə başlanan öz - mübahisəyə son qoymazdan əvvəl onun arvadı haqqında yazılan bir neçə cümləyə nəzər salaq: "Özünün məşhur səyahətindən Berlinə zəfərlə qayıdan, hansı ki, uğurlu çıxışları ilə qadınlar arasında çoxlu səs-küyə səbəb olmuşdu, Aleksandr fon Humbolt universtetdə silsiləvi mühazirələr deyirdi. Hətta yeri (*alman konformistlərinin tanış üçlüyü: "K" – Kirche, Kinder, Kuche*) kilsə, uşaqlarının yanı və mətbəx sayılan Hegelin arvadı ərinin ciddi narazılığına baxmayaraq həmin mühazirələrdə iştirak edirdi". [13] Göründüyü kimi, həmişə əri ilə qürur duyan Hegelin xanımı mənəvi ehtiyacını ödəmək məqsədilə Humboltu dinləyirmiş.

Ətrafında, cəmiyyətdə minlərlə alkoqolizm istifadəçisi olduqları üçün şüuru korşalmış əyyaş, avara kişiləri görməzdən gələn Hegel, görünür, bir nəfər də olsa, obyektiv düşüncəli qadına rast gəlməyib.

Fikrimizə görə qadın həm öz dövrünün, həm də dünyaya uşaq gətirdiyi üçün gələcəyin daşıyıcısıdır. Baxaq, poetik təsvir nə deyir:

"Qadın fərəh deyil, ləzzət umula,
Qadın kədər deyil, hər kəs unuda.
Qadın çiçək deyil, açıb-yumula,
Dahi olmasa da, müdrikdir o da". [4, s. 28]

Sonuncu misranın fikrimizlə uyğynluq təşkil etmədiyini nəzərə alaraq dahiliyin sirri barədə bir neçə kəlmə söyləməyi vacib hesab edirik: "Dahi kimdir?" – Uzun-uzadı izahata ehiyac yoxdur, mövqeyimizi nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqdan ötrü bu günə qədər deyilən fikirlərə bir cümlə əlavə etməyimiz kifayət edir: "Dahi o kəsdir ki, dühanın sərhədlərini tanıyır, yəni avtoritetə istinad etmədən yaradıcılığı ilə tanış olduğu müəllifin dahi olub-olmaması barədə təkbaşına qərar verir".

Sonuncu misraya gəlincə, onu söyləyə bilərik ki, antik dövrdən başlamış bu günə kimi uzanan yüzilliklərin yetişdirdiyi müdrik qadınlar haqqındakı bilgilər dahiliklə zərif cinsin nümayəndəsi arasında mütənasib əlaqənin mövcudluğunu inkar etmir. Deməli qadınlar da dahi ola, öz fərdiliklərini yox edə bilərlər ki, bu

günə qədər etmişlər və mümkün olduqca edəcəklər.

İspan yazıçısı Migel de Servantes qadını zərif şüşəyə bənzədir və tövsiyə edir ki, [8] onun möhkəmliyini sınamağa çalışmasınlar, çünki hər an qırılar. Məlumdur ki, ancaq sevməyi bacaran insan başqaları haqqında belə qayğı ilə danışar. Sevgi çatışmazlığı bioloji patalogiyaya bənzəyir; müalicə olunmadıqca böyük fəsadlara yol açır.

Psixoloji anlaşılmazlığın bədii ədəbiyyata təsiri.

Beləliklə, qismən də olsa, əks cinslərin oxşar və fərqli anatomiyasının psixologiyaya təsirinin düşüncə tərzilə mütənasib olub-olmadığını fəlsəfi təhlil etməyə çalışdıq. İndi isə yazarların qarşı cinsin psixologiyasına mükəmməl bələd olmamaları səbəbindən gerçək həyatda şahidi olduqları, yaxud olmadıqları hadisələrin bədii təsviri zamanı yaşadıqları çətinliklərin uyğun təzahürünü işıqlandırmağa səy göstərək.

Mövzunun təhlil obyekti dahi rus yazıçısı L. Tolstoyun dünya şöhrətli “Anna Karenina” romanıdır. Ilk sualımız belədir: “Anna Kareninanın intiharetmə səbəbi nə idi? O nəyin və hansı əks qüvvənin təsirilə özünü qatarın altına atdı?”

Yazıçının qələmə aldığı kimi, Vronskinin soyuq münasibəti? Məgər Anna Vronskinin sevgisindən əmin deyildi, yaxud o bilmirdi ki, artıq bu sevgi ana ilə qızı arasında paylaşılıb?

Anna Karenina düşündüklərini bu sözlərlə ifadə edir: “O, məni sevir, ancaq necə? The zest is gone – Zövqü korşalmışdır. – Bəli, artıq o məndən əvvəllər aldığı zövqü almır. Əgər mən ondan ayrılsam, ürəyinin dərinliklərində sevinəcəkdir”. [14] Fikrimizə görə, Annanı intihar etməyə sövq edən səbəb söylədiyi bu cümlələrin əhatə dairəsinə aid olan həyati proseslər yox, daha ciddi olmalıdır. Ərz etsək ki, o, böyük məhəbbətin yüksəkliklərindən ailə, məişət qayğılarına düzgün eniş etməyib, yalan olar. Anna bu işi Vronski ilə birlikdə yaşamağa qərar verdiyi gün ustalıqla bacarmışdı.

Karenina özünü Vronskinin soyuq davranışına görə, əlbəttə, öldürməli deyildi, çünki soyuqluğun sosial durumla, ictimaiyyətlə səciyyələnən o qədər üzürlü tərəfləri var ki... İntiharın isə bir yolu, daha doğrusu, son kimi labüd yolu var. Mövcud şəraitdə bütün əməllərilə mühafizəkarlığa, kübar cəmiyyətin qaydalarına qarşı çıxan Anna Kareninanı yolun sonuna gətirən səbəb Vronskinin xəyanət etdiyini, ondan ayrılacağını dərk etmək təhlükəsi və buna bənzər özgə amil olmalı idi. Görünür, Tolstoy ərini, oğlunu tərk etdiyi üçün Annanı günahlandırmadığı kimi Vronskinin xəyanətini də təbii sanmışdır. Lakin əsərdə intiharın səbəbdən asılı olmayan nəticə kimi qələmə alınması, yəqin ki, yazıçının mürəkkəb qadın psixologiyasını bilməməsi üzündən yox, əksinə, daha yaxşı bələd olması səbəbindəndir ki, Tolstoy Annanı öldürməklə qadın haqlarının pozulmasına qarşı öz üsyançı mövqeyini nümayiş etdirmişdir.

Bədii ədəbiyyatda hadisələr, ya həyatdan götürülür, ya da məqsədə, ideyanın ötürülməsinə müvafiq olaraq uydurulur və bəzən bu kimi uydurmalar iki cinsin bir-birinin psixologiyasını yaxşı bilməməsi səbəbindən əsərdə müxtəlif səhnələrin süniləşməsinə yol açır. Elə buna görə də Lev Tolstoy: “Mənim qəhrəmanlarım öz istəyimlə deyil, real həyatın qaydaları ilə yaşamalıdırlar” – deyə səslənəndə özünün təkrarsız yazıçı təcrübəsinə istinad edirdi. [15] O, demək istəyirdi ki, psixoloji anlaşılmazlıq baş verməsin deyə hadisələr gerçək həyatdan götürülməlidir. Doğrudur, gerçək həyatdan götürülməlidir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, **eyni hadisənin müxtəlif şəraitlərdə bədii təsviri** həmişə eyni əks-sədanı doğurmur və uyğun ziddiyyət səbəb ilə nəticə arasındakı əlaqəni zəiflədir.

Yekun olaraq heç kimə sirr olmayan bir məsələdən bəhs etmək istəyirik. Aralarında baş tutan intim əlaqədən sonra kişilərdə müaşiqə həvəsi get-gedə zəifləyir, qadınlarda isə, əksinə, çoxalır. Eyni xüsusiyyəti uyğun qayda ilə bütün kişi və qadınlara şamil etmək mütləq mənada mümkün olmasa da, bu, əksəriyyət üçün belədir. İntim əlaqədən sonra kişilərdə baş verən davranış zəıifliyi onların əsas tərəf kimi çıxış etmələrilə bağlıdır; digər tərəfdən toxumun torpaqsız qalma ehtimalı torpağın toxumsuz qalma ehtimalından dəfələrlə kiçikdir.

Hadisələrin təcrübə vasitəsilə tədqiqi onu göstərir ki, homo sapiensin nail olmaq istədiyi nə varsa, əldə ediləndən sonra onun üçün əvvəlki dəyərində qalmır və bu mənada insanın əsl mahiyyətini məqsəd ilə məqsədəçatma nöqtələri arasındakı məsafə təşkil edir. Paradoksallıq ondan ibarətdir ki, bu xüsisiyyət hər iki cinsin nümayəndələri üçün eynidir, intim münasibətdən savayı...

Ayrılıq, özünə əl qaldırma kimi təsadüfi hadisələrə gəlincə, onlar da, əsasən, psixoloji anlaşılmazlıq səbəbindən üz verir.

Məqalənin ümumi mənzərəsini bir neçə kəlmə ilə belə ifadə etmək olar: “Qadınlara irad tutula biləcək xüsusiyyətin sayı qədər də kişilərin ittiham olunma cəhəti var; düzgün qərar diqqəti hadisənin təzahürünə yox, səbəbinə doğru yönəltmək bacarığından asılıdır”. Necə ki, insan bilicisi, şair-yazıçı-filosof Şəms Təbrizi deyir: “Qadın bilməyənə nəfs, bilənə nəfəs kimidir”. [8]

Ədəbiyyat

1. https://modern.az/az/news/10211#
2. M. Ə. Sabir, “Hophopnamə”, Bakı, 1954, s. 108
3. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Список_животных_по_количеству_нейронов

4. G. Kərimi, "Dünya iradə və təsəvvür kimi", Bakı, 2018, s. 23
5. https://qafqazinfo.az/news/detail/usagim-ne-qizdir-ne-de-oglan-ermafroditzm-26558
6. «Мир как воля и представление»; А. Шопенгауэр: АСТ; Москва; 2020, ст. 342
7. https://barker.az/kisi-və-qadin-beyni-arasindaki-əsas-fərqlər/
8. https://azadqadin.az/munasibetler/mudrikkelamlar/43109-qadinlar-dahilerin-gzu-ile.html
9. fitret.az/qadin-haqqinda-aforizmlər/
10. http://qadinkimi.com/az/platon-feministdir-yoxsa-qadin-dusmeni/
11. https://etaist.com/xeber/35970-filosoflar-qadn-haqqnda-n-deyib-qadnn-mnas-mnszlqdr.html
12. www.anl.az>down>adelet>dekabr
13. И.С.Андреева, А. В. Гулыга, "Шопенгауэр", М. 2003, ст. 207
14. L.N.Tolstoy, "Anna Karenina", Bakı-1981, s. 400
15. http://azpress.az/index.php?lang=az&sectionid=news&id=71694

Psychological fundamentals of the image of women and men in fiction

Summary

The relationship and psychology of men and women is of interest to many scientists. However, it is, of course, possible to present them in a figurative, more comprehensive and meaningful way in fiction.

However, male authors often have difficulty in discovering the inner world and the psychology of women. In this regard tey face a dilemma: true exposure or fiction. Authors often use fiction to articulate and convey the author's position in an artistic way. However, there are some shortcomings in explaining the relationship between men and women. And this is often due to the fact that the authors do not completely resemble the psychology of the opposite image.

Психологические особенности образа женщины и мужчины в художественной литературе

Резюме

Отношения и психология женщины и мужчины превставляют интерес для многих наук. Но их изложение в переносном, более всеобьемлющем и содержательном смысле, конечно, возможно в художественной литературе.

Но часто авторы-мужчины бывают не совсем четки в раскрытии внутренного мира, психологии женщины. В этом плане они оказываются перед дилеммой: реальное изложение или художественный вымысел. Часто авторы используюут вымысел для раскрытия и донесения в художественной форме авторской позиции. Но именно в раскрытии отнешения женщины и мужчины возникают некоторые недочеты. А это часто бывает связано с тем, что авторы чаще всего не о конца проникнуты психологией противоположного образа.

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

Göndərilib: 13.03.2020 Qəbul edilib: 17.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/21-23

Rəfiqə Elçin qızı Seyidzadə
Bakı Slavyan Universiteti
yusifseyidzade12@gmail.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA KOMİZM ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: *qarşıdurma, gülüş, folklor, nağıl, xeyir və şər, əks, qəhrəman*
Key words: *conflict, laughter, fairy tale, good and evil, opposite, folklore, hero*
Ключевые слова: *противопоставление, смех, фольклор, сказка, добро и зло, воспроизведение, герой*

Giriş

Gülüş, bədii gülüş, xalq gülüşü, gülüş mədəniyyəti kimi problemlər elmi düşüncəni müxtəlif cəhətlərdən özünə cəlb etmiş və ayrı-ayrı tədqiqatçılar həmin problemlərin elmi təhlilini aparmışdır. Gülüş iki cür mahiyyətə malikdir: mühüm magik və mifoloji. Əslində bəzən onları bir-birindən ayırmağın özü də mümkünsüzdür. Beləliklə, günəş obrazında günəşin doğmasında və batmasında gülməyin və ağlamağın təcəssümü, "Kosa-kosa" oyununda gülməli zahiri görkəmlə məzəli sözlərindən törəyən həyati oyanış, gülüşün bəladan xilasedici gücü və qəhrəmanı qəflət yuxusundan oyatmaq iqtidarı gülüşün özünü belə folklorun aparıcı qəhrəmanlarından birinə çevirir.

Xeyir və şər, ağ və qara, həyat və ölüm kimi qarşılaşmalar o qədər geniş planda və o qədər məhsuldar şəkildə öyrənilmişdir ki, bu məsələlərə şübhə ilə yanaşmağın özü belə ağıla gəlmir. İstər gülüşün mənbəyindən, istər gülüşün mahiyyətindən yazanda gülüşün həyatvericilik funksiyası əsas müddəa kimi götürülməlidir.

Azərbaycan folklorunda komizm məsələlərini düzgün istiqamətdə araşdırmaq üçün gülüşün mif və mərasimlərlə bağlılığını öyrənmək, gülüşün hansı magik mahiyyət daşıdığına diqqət yetirmək lazım gəlir. Gülüş ilk növbədə günəş obrazı ilə bağlı olub. Günün batmağından vahimələnən qədim insanlar günün çıxmağına sevinib, qaranlığı şər, işığı xeyir adlandırıb. İnsan günəşin doğmasına sevinməklə bərabər, həm də bu doğuluşun özünü bir gülüş prosesi kimi qavramağa başlayıb. Günəş tədricən gülüş rəmzinə çevrilib, tarixi-mifoloji yaddaşımıza gülən varlıq kimi həkk olunub. Günəşin bu cür gülüş rəmzi kimi qavranılması tək bizə yox, dünya xalqlarının çoxuna aid bir məsələdir.

Elmdə geniş yayılmış qənaətə görə (4; 5), ikili qarşıdurma (xoşbəxtlik-bədbəxtlik, həyat-ölüm, yuxarı-aşağı, gecə-gündüz və s.) arxaik dünyagörüş sistemində aparıcı yer tutur. Məsələn, belə hesab edilib ki, qədim türk yazılı abidələrindən olan "Fal kitab"nda yaxşı-pis, yuxarı-aşağı, kişi-qadın və s. kimi ikili qarşıdurmalar qabarıq şəkildə əks olunub. Qədim türk abidələrinin digər nümunələrində ikili qarşıdurmanın əsas yer tutduğunu inkar etmədən diqqəti başqa bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır: abidələrdə elə məqamlarla qarşılaşırıq ki, həmin məqamlarda ikili qarşıdurma məntiqi pozur. Məsələn, "Fal kitabı"nda hadisələr yaxşı və pis tərəflərinə bölündüyü halda, abidənin bir neçə yerində bu ölçü gözlənilmir, sadalanan müəyyən cəhətlər eyni zamanda həm yaxşı, həm də pis əlamətlər sırasına daxil edilir. Yəni abidədə yaxşı və pis hadisələrlə yanaşı, yaxşı ilə pisi birləşdirən hadisələr də diqqətə çatdırılır. Bu cür faktlar ibtidai təsəvvürlər sistemində B.Ternerin irəli sürdüyü üçlü qarşıdurma modelini nəzərə almağı bir zərurətə çevirir. B.Ternerin bir Afrika tayfası üzrə apardığı müşahidələr nəticəsində aşkar olunan "triada" sistemi arxaik dünyagörüşdə üç tərəfin qarşılıqlı nisbəti prinsipinə əsaslanır. B.Ternerin qənaətinə görə, qədim təsəvvürdə bir-birinə zidd olan ağ və qara simvolları ilə yanaşı, onların qovuşduğunu bildirən Orta qırmızı simvolu da vardır. Türk mifologiyasına görə, Yuxarı və Aşağı dünyalardan əlavə, Orta dünya da mövcuddur. Orta dünya Yuxarı ilə Aşağını birləşdirir. Yerlə göyün, kişi ilə qadının birləşməsi məhz Orta dünyaya aid olan amildir. Gur işıqla zil qaranlıq Orta dünyada adi işıqlaşma kimi meydana çıxır. Yuxarı dünyada gələcək, Aşağı dünyada keçmiş bərqərar olursa, həmin zamanlar Orta dünyada indiki zaman şəklində bir-birinə yaxınlaşır. Orta dünya dişi və erkək dəvələrin, uyuyan insanların yaşadığı bir dünyadır. "Fal kitab"nda ağ və qara rəngləri ilə yanaşı, onların qovuşduğu ala rəng də xüsusi yer tutur və ala atdan, ala quşlardan söhbət açılır. Yaxşı və pisin qovuşması abidədə altun və sarı rənglərin nümunəsində də özünü göstərir. Altun qanadlı qartalın ovu caynağına keçirməsi, altun nallı dəvənin doğması yaxşı əlamət sayıldığı halda, altun başlı ilanın qursağının qılıncla doğranması pis əlamət sayılır. Deməli, altun və sarı rənglər həm yaxşı, həm də pisin simvolu kimi özünü göstərir.

Əski türk mifologiyasında rast gəldiyimiz Orta dünya təsəvvürü öz izlərini xalq gülüşündə qabarıq şəkildə saxlayıb. Xalq gülüşündə tənqid edənlə tənqid olunan eyni oyunun oyundaşlarıdır. Kələkbazlıq və axmaqlıq müsbət və mənfini, yaxşı və pisi öz qoynuna alaraq birləşdirir. Komik folklor nümunələrində padşah, qazı və

tacir zalım, xəsis və axmaq sifətində təqdim edildiyi kimi, Molla Nəsrəddin və keçəl də müsbətlik mücəssəməsi deyil. Molla Nəsrəddin bəzən uşağa belə aldanan axmaq, bəzən isə xəsis bir kələkbazdır. Həm yuxarı, həm aşağı təbəqə nümayəndələrinə qarşı kələk işlədən keçəl "mütləq xeyir" qəliblərinə sığmır.

Müşahidə etdiyimiz arxaik qarşıdurma tipinin folklorda ifadəsini daha konkret təsəvvür etmək üçün heyvanlarla bağlı nağıllar üzərində dayanmaq yerinə düşərdi. Biz, adətən, nağıllarda qəhrəmanların hərəkətlərini xeyirlə şərin mübarizəsi, xeyirin şər üzərində qələbəsi kimi qiymətləndiririk. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların bir çoxunda isə hansı heyvanın xeyir, hansı heyvanın şər təmsilçisi olduğunu söyləmək müşkülə dönür. Bu nağıllarda mübarizə xeyirlə şərin mübarizəsindən daha çox, hiyləgərin maymaqla mübarizəsi şəklində ortaya çıxır. Məsələn, "Tülkü, tülkü, tünbəki" nağılında xeyirlə şərin mübarizəsini axtarsaq, onda yəqin ki, tısbağa xeyirin təmsilçisi kimi qəbul edilməlidir və məlum məntiqə görə, nağıl onun qələbəsi ilə sona çatmalıdır. Lakin nağılın məzmunundan bəlli olduğu üzrə, quyu dibinə düşüb çıxılmaz vəziyyətdə qalan heyvanlar arasında hamıdan əvvəl uduzan tısbağa olur. Ona görə də "Tülkü, tülkü, tünbəki" tipli nağıllarda konflikt xeyirlə şər arasında yox, ağıllı ilə axmaq arasında axtarmaq lazım gəlir.

Komik folklor süjetlərində tez-tez rast gəldiyimiz kələkbazlar müxtəlif qütblər arasında kəskin ayrılığı aradan qaldıran obrazlardır. Levi-Stross və E.M.Meletinski bu baxımdan qarğanı yerlə göyün, ölümlə həyatı qovuşduran, onlar arasında ortaq mövqe tutan səciyyəvi obraz hesab edirlər. Ölüm və həyat qütblərinin bir-birinə yaxınlaşması və qovuşması kimi xüsusi hal heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda aydın şəkildə nəzərə çarpır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, baş qəhrəmanın ölümü sehrli nağıllar üçün səciyyəvi deyil. Çünki sehrli nağılların semantikasına görə, ölümlə həyat, xeyirlə şər kimi barışmazdır; barışmaz mübarizədə şər ölümə məhkumdur və şəri ölümə yuvarladan xeyir son anda xoşbəxtlik qazanmalıdır. V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: "Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyrətamiz dərəcədə müdrik və təbiidir. Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikliyini, heyvanlar haqda nağılların isə qədimiliyini göstərir". Bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan folklorunda heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar içərisində xoşbəxt sonluqla bitməyən, amma nikbin məzmun daşıyan nağıllardan biri "Pıspısa və Siçan bəy"dir (3). Azərbaycan folklorunda məhəbbət motivli nağılların heç birində aşiq naz-qəmzə satan sevgilisini öldürmür. Bu nağılda isə vəziyyət başqa cürdür. Düzdür, Siçan bəy də Pıspısa xanıma vəfalıdır. Onun dəvə izi qədər dərin gölə düşdüyünü eşidən kimi hadisə yerinə tələsir. Amma Pıspısa xanımın naz edib əlini Siçan bəyə verməməsi ölümlə nəticələnir. Siçan bəy acıqlanır və bir ovuc palçığı götürüb Pıspısa xanımın başına çırpır. Dozanqurdunun elə ordaca canı çıxır. Vəssəlam. Nağıl beləcə sona yetir və Pıspısa xanımın bu ucuz ölümü tragiklik yox, komiklik yaradır. Əzilib–büzülməkdən, nazlanmaqdan savayı əlindən bir iş gəlməyən, üstəlik çalışıb-vuruşanın yolunda əngələ dönən Pıspısa xanımın ölümü adi və təbii bir hal təsiri bağışlayır. Əxlaqi ölçülərlə yanaşdıqda, Pıspısa xanım və Siçan bəyi insanları təmsil obrazlar kimi təsəvvür etdikdə, kiçicik bir səbəb üstündə adam öldürmə ifrat mənfilik sayılmalıdır. Lakin bu cür yanaşma üsulu kökündən səhvdir. Çünki bu sayaq nağıllarda heç də müasir insan həyatı yox, heyvanlarla bağlı arxaik dünya təqdim olunur. Bu elə bir dünyadır ki, orada birinin ölümü digərinin həyatı üçün başlanğıcdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, "Pıspısa xanım və Siçan bəy" nağılı əsasında çəkilmiş cizgi filmində Pıspısa xanım öldürülmür. O, acıq edib üz çevirmiş Siçan bəyin quyruğundan tutub sudan çıxır. Yəqin ki, filmin müəllifləri nağılın özündəki sonluğu müasir düşüncə tərzi üçün uyğun bir variant saymayıblar. Və, məncə, müasir bədii düşüncə baxımından uğurlu sonluq tapıblar.

Azərbaycan folklorunda "Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" tipli nağıllar, rusların "Canavar və keçi" nağılında olduğu kimi, sehrli nağıllarla səsləşir. Çünki "Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" nağılı məhz xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulub. Küçi ilə balaları xeyiri, canavarsa şəri təmsil edir. Sehrli nağıllar kimi, bu nağılların da müsbət qəhrəmanları ölümdən uzaqdır.

Kələkbazlıq və axmaqlıq motivi heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara xüsusi komiklik gətirir və əks qütblərin yaxınlaşma və qovuşmasında, eyni bir aləmin fiqurlarına çevrilməsində hoqqabazlıq mühüm rol oynayır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda gülüşün mahiyyəti araşdırılarkən mübahisə doğuran cəhətlərdən başlıcası sosial satira məsələsi ilə bağlıdır. Bir çox folklorşünaslar belə hesab edirlər ki, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda heyvanlar bir bəhanədir və müxtəlif heyvan surətləri vasitəsilə insanlar təsvir olunur. Heyvanlar haqqında nağılları təmsil və alleqoriya kimi qiymətləndirən folklorşünaslar bu nağıllarda müxtəlif heyvanların davranışlarını ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrinin ifadəsi kimi qəbul edir. Heyvanlar haqqında nağıllarda sosial həyatın qabarıq ifadəsini axtaran folklorşünaslar bu nağılların komikliyinə də sosial ədalətsizliyi tənqid və ifşa etməyin bir yolu kimi baxırlar.

Heyvanlar haqqındakı nağıllarda canavar, keçi, tülkü, dəvə və s.-nin insana xas əlmətlərlə çıxış etməsi əski çağlardan gələn məlum ibtidai təsəvvürlərin məhsuludur: insan özünü təbiətdən ayırmır, təbiət, o cümlədən heyvanlar insana xas əlamətlərlə çıxış edən varlıq kimi dərk olunur.

Heyvanlar haqqındakı nağılların heyvanlarla bağlı arxaik görüşləri ifadə etdiyini aydın şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün bu folklor nümunələrini yazılı ədəbiyyatdakı alleqorik əsərlərlə müqayisə etmək faydalı olardı. Q.Zakirin "Sədaqətli dostlar haqqında" adlı təmsilində tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahunun dostluğundan, onların bir-birlərinə möhkəm sədaqət nümayiş etdirməsindən bəhs olunur. Dostlardan biri dara düşəndə digəri əlindən gələn son köməyi əsirgəmir. "Dost dosta tən gərək" nağılında isə şir, qurd və tülkü arasında dostluq heç də bir-birinə sədaqət şərtinə əsaslanmır. Q.Zakirin misal gətirdiyim təmsili ilə "Dost dosta tən gərək" nağılı arasında başlıca fərq ondadır ki, birinci nümunədə heyvanlar insanları təmsil edir, ikinci nümunədə isə heyvanlar məhz heyvanların özlərini təmsil edir.

Q.Zakirin "Sədaqətli dostlar haqqında" təmsili əxlaqi normalara əsaslanır və didaktik məqsəd daşıyır. Əxlaqi normalara görə, dostun biri dardadırsa, o biri köməyə gəlməlidir (3, 57).

Deyilənlərdən aydın olur ki, komik nağıllarda xeyir və şərin mövqeyi komik olmayan nağıllardakı mövqeyindən fərqlənir. Komik nağıllarda xeyir və şər arasındakı sədlər xeyli dərəcədə azalır, pislə yaxşı bir-birinə qovuşur və onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Xeyirlə şərin, pislə yaxşının qaynayıb-qarışması bütövlükdə xalq gülüşü üçün səciyyəvi bir əlamət kimi özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, V cild, Bakı, Elm, 1964.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, II c. Bakı, Elm, 1961.
3. Fərzəliyev T. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV kitab. Bakı, Elm, 1973.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М.: Худ. лит, 1965.
6. Hüseyn Orkun. Əski türk yazıları. Ankara, 1987.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 kitabda. I kitab, Bakı, Elm, 1968.

Elements of humorous in azerbaijani folklore

Summary

In order to accurately study the problems of comedy in Azerbaijani fairy tales, it is necessary to study the connection between myths and rituals of laughter, to pay attention to the magical nature of laughter. In folklore, laughter was primarily associated with the image of the sun. In Azerbaijani folklore, critics and critics sometimes unite to some extent. Fraud and stupidity comb

ine positive and negative, good and bad. Molla Nasreddin and Lysy criticize the negative aspects of society, but they themselves are not always the embodiment of the positive. Molla Nasreddin is sometimes stupid, sometimes harmful, and sometimes simple-minded. Similarly, Lysy does not fit the words "absolutely good".

Элементы комизма в азербайджанском фольклоре

Резюме

Для четкого изучения проблем комизма в азербайджанском фольклоре необходимо изучить связь мифов и ритуалов смеха, обратить внимание на магическую сущность смеха. Смех в фольклоре первично был связан с образом солнца. В азербайджаком фольклоре критикуемый и критикующий, порой, сливаются в один образ. Мошенничество и глупость сочетают в себе положительное и отрицательное, хорошее и плохое. Так, Молла Насреддин и Лысый критикуют негативные стороны общества, но они и сами не всегда являются воплощением позитива. Молла Насреддин - это иногда глупый, а иногда и вредный, а иногда простодушен. Точно также и Лысый не вписывается в слова «абсолютное благо».

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/24-26

Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Azərbaycan Tibb Universiteti

DİLİN İNKİŞAFINDA DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: *dil, dillərin əlaqəsi, dilin inkişafı, dilin zənginləşməsi, dilin təkmilləşməsi*
Key words: *language, language ties, language development, language enrichment, language improvement*
Ключевые слова: *язык, языковые связи, развитие языка, обогащение языка, совершенствование языка*

Giriş

Dilin inkişafı onun öz funksiyalarını necə yerinə yetirə bilməsindən asılıdır. Əgər dil hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirmirsə, onda həmin istiamətdə inkişaf prosesi dayanmış olur. Məişət dili səviyyəsində işlənmə, təbii ki, elmi və rəsmi üslubların inkişaf etməməsi ilə şərtlənir. Bu halda dil müxtəlif elm sahələri üçün metadil funksiyasını itirir. Aydındır ki, metadil funksiyasını yerinə yetirməyən dil müəyyən sahəyə aid anlayışların izahını və ifadəsini mövcud olan bütün əşya və anlayışları ifadə edə bilməlidir. Dilin kamilliyi həmin anlayışların necə ifadə olunmasından asılıdır.

Bəzən dil yalnız özünə aid vahidlərin köməyi ilə anlayışın məzmununu verə bilmir. Bu halda bir dil başqa dilin imkanlarından istifadə etməli olur. Təsadüfi deyil ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsində tərcümə prosesi mühüm rol oynayır. Tərcümə zamanı mənbə və obyekt dillərin qarşılaşdırılması hadisəsi baş verir. Mənbə dildəki məlumatın obyekt dildə ifadə olunması iki dilin imkanlarını müqayisə etməyə zəmin yaradır. Tərcümə prosesində obyekt dildə təkcə söz, yaxud leksik vahidlərin çatışmazlığı məsələsi deyil, dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin, vahidlərinin işlənmə məqamları, formaları aşkara çıxır. Dillərin müqayisəli tədqiqi onların inkişaf səviyyələri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan versə də, nəticə etibarı ilə bu, konkret dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafının xüsusiyyətlərini açmır. Dilin inkişafı onun müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətinin müqayisəsinə əsasən aparılmalıdır. Lakin burda meydana çıxan çətinlik müvafiq dövrləşdirilmənin aparılması ilə bağlıdır. Dövrləşdirmə bilavasitə dil tarixinin problemi kimi meydana çıxır. "Ümumiyyətlə, dilin tarixini və ya onun hər hansı bir səviyyəsini, hər hansı bir kateqoriyasını dürüst və dəqiq öyrənmək üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edənlərin tarixini tədqiq etmək zəruridir" (1, 3).

Dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq mövcud olmuş, tayfa, qəbilə, icma ittifaqları və eləcə də onların şuralarının yaranması ilə eyni bir dövrə təsadüf etmişdir. Çox güman ki, bu dövrdə bəsit şəkildə olsa da, dil ittifaqlarının yaranması dil əlaqələrinin, ikidillilik, bəlkə də çoxdillilik təşəkkül tapması tarixi bir zərurət kimi meydana gəlmişdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafı prosesində xalqlar və onların dilləri bir-biri ilə daim əlaqədə olur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Onların digər əlaqələri də məhz insan cəmiyyətinin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil əsasında yaranır və inkişaf edir. Buna görə də dil əlaqələrinin xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Xalqlar arasında mövcud olan müxtəlif əlaqələr və xüsusilə dil əlaqələri daha çox ictimai səciyyə daşıyır. Hər hansı bir dilin müxtəlif qatlarının inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən bu və ya digər dəyəşikliklər onun yalnız daxili inkişaf qanunları ilə məhdudlaşmır.

Dil əlaqələri dil tarixinin mərkəzi problemlərindən biridir. Qohum dillərin və onlarla həmsərhəd mövqedə yayılan qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri iqtisadi və mədəni əlaqələr zəminində təşəkkül tapır. Bu təsir əlaqədə olan dillərin hər birində və dilin bütün struktur səviyyələrində özünü göstərir. Bilavasitə dil əlaqələri ilə bağlı problemlərə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda göstərilən fikir təsdiqlənir (2; 3). Dil əlaqələri zəminində dillərin bir-birinə təsiri məsələlərinin araşdırılması istiqamətlərini təyin etməyə çalışaq. Aydındır ki, dil əlaqələri prosesində qohum dillər də iştirak edə bilər. Xüsusi halda əlaqələr qarışıq xarakterli, yəni eyni zamanda həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin əlaqəsinə rast gəlmək olar. Dil əlaqələrinin üç növünü müəyyənləşdirmək mümkündür:

- qohum dillər arasında əlaqələr;
- qohum olmayan dillər arasında əlaqələr;
- qarışıq əlaqələr.

Birinci tip əlaqələr şifahi danışıq, eləcə də müasir dövrdə radio, televiziya və dublyaj olunmamış filmlər əsasında baş verərək çox geniş yayılmış əlaqə növlərindən biri sayılır.

İkinci tipi isə yazılı ədəbiyyat, bəzi hallarda isə tədris və yazışmalar əsasında yaranır. Başqa xalqların ədəbiyyatını onun dilində oxumaqla insanlar əslində istər-istəməz həmin dillə də əlaqəyə girirlər.

Kontaktsız ikidillilik ikinci dili xüsusi öyrənmək yolu ilə baş verir.

“Kontaktlı ikidillilikdə bütöv etnik qruplar və xalqlar ikidilli ola bildiyi halda, kontaktsız ikidillikdə yalnız ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar ikidilli ola bilər” (4, 107-108).

Dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri nəticəsində yaranan ikidillilik və çoxdillilik də əsasən xalqların bilavasitə uzunmüddətli qonşuluqları və ya eyni ərazidə birgə yaşamaları, həmçinin geniş iqtisadi, siyasi, mədəni və s. əlaqələri (bir yerdə işləmələri, oxumaları, yaşamaları və s.) ilə sıx bağlıdır. Dillər arasında mövcud olan belə bir prosesin səciyyəvi cəhətlərini göstərməklə yanaşı, ikidilliliyin iki tipini də fərqləndirmək lazımdır- regional (məhəlli) və milli. Məhəlli ikidillilik inzibati-dövlət, yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki yaxud daha çox miqdarda dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada keçmiş Sovet İttifaqı, Çin, Hindistan, İndoneziya, Belçika, İsveçrə, Kanada və s. Ikidilli yaxud çoxdilli dövlətlərdir.

Milli ikidillilik coğrafi (ərazi) prinsipə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə ikidillilik bir xalqa iki, yaxud daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı yaşaması zamanı baş verir.

Bir dilin vahidləri əlaqədə olduğu dilə heç də ucdantutma keçmir və buna ehtiyac da duyulmur. Çünki bu proses ehtiyacdan irəli gəlir. Bir dil başqa dilin ünsürlərini, ilk növbədə ehtiyac nəticəsində, özündə olmadığına görə alır. Bunun şərtlərindən əsas məsələlərindən biri, deyək ki, başlıcası xalqlardakı ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər bir xalqın özünəməxsus maddi və mənəvi mədəniyyətlərə, milli dünyagörüşü və təfəkkürə, elmi-texniki tərəqqiyə malik olmasıdır. Elə buna görə də əlaqədə olan xalqlardan hər hansı birindəki bütün əşya və məfhumların heç də hamısı digərində təkrarlanmır. Bu fərqlər öz əksini əşya və məfhumların real ifadəçisi olan dillərdə tapır. Bunun üçündür ki, əlaqədə olan dillər ünsiyyət vasitəsi rolunu tam yerinə yetirmək üçün, ilk növbədə, biri digərindən özündə olmayan vahidləri alır və bu yolla da öz funksiyasını yerinə yetirməyi təmin edir.

Əlaqədə olan dillər bir-birindən, ilk növbədə, ehtiyyac duyduqlarını, ünsiyyət təmin edə bilmək üçün özündə olmayanları alır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, xalqlar arasında baş vermiş dil əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik genişlənib inkişaf etdikcə təsirin və bu təsir nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən alınmaların xarakteri də dəyişir. Onlar getdikcə artır, çoxalır və dərinləşir. Bu prosesdə ilk növbədə dil əlaqədə olduğu dildən ehtiyac duyulan, özündə olmayan vahidləri alırsa, sonralar özününküləri dəyişdirmək, ağır tələffüz olunanları yüngülləri ilə variantlar, substitullar və s. artır. Deməli, leksik alınmaların tədqiqi zamanı göstərilən məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilməli, bu və ya digər sözün alınma səbəbləri də araşdırılmalıdır.

Dil əlaqələrinin tipləri və növləri, onların təzahür formaları fərqləndiyindən bu əlaqələrin konkret dilə təsiri də müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir.

Əlaqədə olan dillərin heç də hamısı bir-birinə eyni dərəcədə təsir etmir. Birinin o birinə və ya əksinə təsiri az və ya çox ola bilər. Belə ki, bu əlaqələrin geniş yayıldığı areallarda dillərdən əksər hallarda biri tarixən mənsub olduğu qrupun cəmiyyətdəki vəziyyətindən, onun ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi-texniki və s. inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq aparıcı mövqeyə malik olur, aşağı səviyyədə inkişaf etmiş xalqların dillərinə güclü təsir edir. Buna ən parlaq misal yazılı dillərin yazısız dillərə təsiridir.

Siyasi münasibətlər müstəvisində, verilmiş vahid məkan daxilində müxtəlif dillər arasında iyerarxik yerləşmə mümkün və labud haldır. Bu halda dillərdən biri digəri ilə müqayisədə dominant mövqedə durur. Dövlət dili, yaxud verilmiş ərazidə aparıcı dil olma daha sürətlə inkişaf etməyə imkan yaradır.

Şübhə yoxdur ki, göstərilmiş qanunauyğunluqların müasir səviyyədə inkişafı, geniş şəkildə fəaliyyəti üçün konkret ərazi və bölgələrdə tarixən yaranıb inkişaf edən, genişlənən ekstralinqvistik və linqvistik əlaqələrin, eləcə də bu əlaqələrin səciyyəvi tipi kimi özünü göstərən ikidillilik və çoxdilliliyin meydana gəlməsi üçün baza olan dillərin sosiolinqvistik və linqvistik funksiyalarının öyrənilməsinin, leksik alınmaların törənmə səbəblərinin, onların spesifik xüsusiyyətlərinin araşdırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxdillilik şəraitində dil əlaqələrinin tədqiqi daha mürəkkəb problemi əhatə edir.

Çoxdillilik ilə üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi anlayışı eyniləşdirilməməlidir. Terminoloji məna nöqteyi-nəzərindən bunlar bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Çoxdillilik kontaktlı əlaqə olmadan da reallaşa bilir. Bu baxımdan üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi daha geniş məzmun kəsb edir və çoxdillilik onun xüsusi halına çevrilə bilər. Üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi arealında çoxdillilik daha geniş miqyaslı olur və bu prosesdə müxtəlif dil daşıyıcılarının əksəriyyəti iştirak edir. Əksəriyyətin iştirak etdiyi prosesin özü isə böyük təsir gücünə malikdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dil əlaqələrinin öyrənilməssi bu əlaqələrin formalarını da nəzərə almağı tələb edir.

Dil əlaqələrinin tarixi aspektləri dillər arasında əlaqələrin meydana çıxmasının və inkişafının tarixini, müxtəlif dövrlərdə dillərin qarşılıqlı təsirini əhatə edir. İkidilliliyin və çoxdilliliyin səbəbləri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə özünü göstərən müxtəlif sosial amillərdir. Eyni bir etnik kollektivdə (xalqda, millətdə) iki dilin yanaşı yaşaması və ya toqquşması kollektivin maraq dairəsinə toxunur və buna görə də ikidillilik kortəbii, yaxud şüurlu şəkildə istiqamətləndirilən həm dil siyasəti, həm də ümumi siyasətlə həmişə sıx bağlı olur, xalqların taleyinə təsir göstərən əhəmiyyətli amillərdən biri kimi çıxış edir. Buna görə də ikidilliliyin öyrənilməsinin yalnız nəzəri deyil, həm də böyük praktik əhəmiyyət kəsb etməsi təbiidir.

Dil əlaqələri daşıyıcılarının müxtəlif səciyyəli münasibətlər zəmnində yaranması heç bir şübhə doğurmur.

Müxtəlif dil daşıyıcılarının kontaktlı və kontaktsız əlaqələri dillərin bir-birinə təsirini reallaşdırır.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin göstəricisi həmin dillərin bir-birindən müxtəlif linqvistik vahidləri, ünsürləri və faktları almasıdır. Dilin tarixi inkişaf prosesində belə alınmaların dildən çıxması, köhnəlməsi (arxaikləşmə) hadisəsi baş verir. Lakin bu proses yalnız dil əlaqələri ilə bağlanmamalıdır. Dilin özünəməxsus sözlərinin və digər linqvistik vahidlərinin də arxaikləşməsi təbii dil hadisəsidir. Bununla yanaşı, alınma ünsürlərin dildən çıxması halları da dil əlaqələri zəmnində araşdırılmalıdır.

Nəticə

Dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafına münasibət məsələsində fərqli fikirlər mövcuddur. Dilin inkişafını onun vahidlərinin sayca artması ilə əsaslandırmaq meyilləri üstünlük təşkil edir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin artması, yeni struktur konstruksiyaların, ünsürlərin yaranması dildə gedən proseslərin nəticəsinin təzahürüdür. Bu və ya digər vahidin dilə daxil olmasının səbəbləri konkret tədqiqat işlərinin aparılması yolu ilə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979
2. В.И.Абаев. Значение ареальных контактов в истории языка // Проблемы языковых контактов на Кавказе (Тезисы докладов). Орджоникидзе. 1975
3. Ю.Д.Дешериев, И.Ф.Протченко. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия, М., 1972, с.26-42
4. Ə.Rəcəbov. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993, 107-108

The role of interaction relationship of languages in language development

Summary

The development of a language should be based on a comparison of its state at different times. However, the difficulty here is related to the appropriate periodicity. The interaction of related languages and non-related languages spread along the border with them is formed on the basis of economic and cultural relations. This effect is demonstrated in each of the related languages and at all structural levels of the language. As the linguistic relations, bilingualism and multilingualism that have developed between peoples expand and develop, the nature of the influence and, as a result of this influence, the transitions from one language to another also changes.

They are growing, multiplying and deepening.

Роль языковых связей в развитии языка

Резюме

Развитие языка должно основываться на сравнении его состояния в разное время. Однако сложность здесь связана с соответствующей периодичностью. Взаимодействие родственных языков и несвязанных языков, распространяющихся вдоль границы с ними, формируется на основе экономических и культурных связей. Этот эффект проявляется на каждом из родственных языков и на всех структурных уровнях языка. По мере того, как языковые отношения, двуязычие и многоязычие, которые развивались между народами, расширяются и развиваются, характер влияния и, как следствие этого влияния, приобретений совершаются с одного языка на другой. Они растут, размножаются и углубляются.

Rəyçi: dos. Ş.Ağakişiyeva

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/51/27-29

Matanat Muzaffar Quluzadeh
Baku State University
quluzademetanet1@gmail.com

REGULATION OF REPRODUCTIVE RIGHTS UNDER EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

Key words: *human rights, reproductive rights, abortion, private life and family life*
Açar sözlər: *insan hüquqları, reproduktiv hüquqlar, abort, şəxsi həyat və ailə həyatı*
Ключевые слова: *права человека, репродуктивные права, аборт, частная жизнь и семейная жизнь*

Introduction

This article deals with regulation of reproductive rights under scope of European Convention on human rights and exactly where these rights include which notion of the Article 8. Also it deals with case-law of the European Court of Human Rights under this right. Although the Convention must be regarded as a whole and the rights in the Convention do not operate in isolation. So, human rights are interrelated with one another. There are also specific links between specific articles – "Respect to private life and family life", between the Article 2 of convention.

General approach

Reproductive rights are human rights and relating to other human rights and freedoms. These rights are regulated by scope of European convention on human rights and freedoms and especially include the article 8. European court finds that the application of Article 8 is extensive and may even include specific rights not covered by its text. The Article 8 as following: Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence. (European convention on human rights Article 8) This article contain four category: "the right to respect for his private" "right to respect to family life" "right to respect to his home" and "right to respect to his correspondence". Although this Article is extensive, its application is not limited. For example, Botta is disabled person and went on holiday to the seaside resort. There he discovered that the bathing establishments were not equipped with the facilities needed to enable disabled people to gain access to the beach and the sea (particularly special access ramps and specially equipped lavatories and washrooms), in breach of Italian legislation, which required a clause obliging private beaches to facilitate the access of disabled people to be added to the relevant concession contracts and made provision for compliance to be enforced by the competent local authorities. Botta claim that violation of Article 8. But this Article is not applicable. In the instant case, however, the right asserted by Mr Botta, namely the right to gain access to the beach and the sea at a place distant from his normal place of residence during his holidays, concerns interpersonal relations of such broad and indeterminate scope that there can be no conceivable direct link between the measures the State was urged to take in order to make good the omissions of the private bathing establishments and the applicant's private life. (Botta v İtaly par 35)

Reproductive rights are included both of them right to respect for his private and family life. "Private life" is a very broad concept which it is not possible to bring a complete definition. This concept is dynamically interpreted by the European court and the scope of the concept is expanded in parallel with social and technological developments.

What are the reproduction rights and what these rights include. According to World Health Organization: "…Reproductive rights rest on the recognition of the basic right of all couples and individuals to decide freely and responsibly the number, spacing and timing of their children and to have the information and means to do so, and the right to attain the highest standard of sexual and reproductive health."

European court define reproductive rights may include the following: the right to legal and safe abortion; the right to birth control; freedom from coerced sterilization and contraception; the right to access good-quality reproductive healthcare; and the right to education and access in order to make free and informed reproductive choices. Pregnant woman's ability to choose the method of birth under the sub-category of the right to respect for private life in Article 8 of the European court of human rights. The Article 8 also applies to sterilization procedures. Because it is associated with one of the most important functions of the human body, sterilization can affect many aspects of personality. The court found that states have a positive obliga-

tion to have effective legal safeguards to protect women from sterilization that they do not consent to. The court emphasizes the protection of reproductive health of Gypsy women in particularly. Several cases have found that required protection of Gypsy women from sterilization, because there have been numerous cases unintended sterilization that they are unprotected situation.

Besides, a woman has right to legal and safe abortion. Abortion has been a controversial subject in many societies through history on religious, moral, ethical, practical, and political grounds. It has been banned frequently and otherwise limited by law. However, abortions continue to be common in many areas, even where they are illegal. Human rights instruments provide the basis for the right of women to make decisions regarding their own bodies. In particular, they require the right to freedom in decision-making about private matters. Such provisions include protections of the right to physical integrity, the right to decide freely and responsibly the number and spacing of one's children and the right to privacy. Women have the right to decide whether or not to bring a pregnancy to term. When a pregnancy is unwanted, its continuation can take a heavy toll on a woman's physical and emotional well-being. Decisions one makes about one's body, particularly one's reproductive capacity, lie squarely in the domain of private decision-making.

1.1. European norms regulating reproductive rights

There are no international or multinational treaties that deal directly with abortion but human rights law touches on the issues. Actually this right is human right as other important rights (right to life, right to health and etc). States have two obligation: 1) Positive obligation (provide safe and legal abortion) 2) Negative obligation (not intefere abortion) States focused on informed consent abortion. When the abortion, are provided protection of foetus and on the other, the women' interests. The Court has given its most detailed attention to the issues raised by abortion in the subsequent case of Vo v. France. In this case,the applicant was a woman who had been pregnant, who intended to carry her pregnancy to term and whose unborn child was expected to be viable, or at least in good health. However, on a visit to hospital, she was mistaken for another woman with a similar name and had a coil inserted in the uterus which caused leaking of the amniotic fluid, as a result of which she had to undergo a therapeutic abortion, resulting in the death of the foetus. Mrs Vo claimed that the doctors had acted negligently and that they should have been prosecuted for unintentional homicide. Although, the court joins to the merits unanimously the Government's preliminary objections of the application's incompatibility ratione material with the provisions of the Convention and of failure to exhaust domestic remedies, according to in my mind there is violation of the Article 8 in this case. (Vo v France) The other case related to the violation of the Article 8, as follows:

The applicant, a nurse by profession, fell pregnant and the development of her pregnancy was monitored by Dr P.C., a gynaecologist working in the Covasna Town Hospital, the same hospital as the applicant.While she was in the sixteenth week of pregnancy, the foetus was diagnosed with hydrocephalus. Following a consultation with her doctor, it was decided that the pregnancy should be interrupted. She was admitted to the Covasna Town Hospital. On the first day of admission she was put on a drip and medication was infused in order to induce abortion, but to no avail. The next day, concentrated glucose was injected into her stomach with the same purpose of inducing abortion. After the injection, the foetus stopped moving. Around midnight, she began to have a fever (39 degrees) and shivers, which lasted until the morning. She was not seen by a doctor during this time. She was only given painkillers. In the morning, while she was still in bed in the ward and without being taken to the surgery room, she expelled the foetus. She then started bleeding profusely. Despite the fact that two curettages were performed on her, the bleeding would not stop and she was diagnosed with disseminated intravascular coagulation (DIC). The doctor then decided to transfer her urgently to the County Hospital, located in Sfântu Gheorghe, some thirty kilometres away. Although she was in a critical condition, during the transfer she was assisted only by a nurse. When she arrived at the County Hospital, the doctors there had to proceed with a total hysterectomy and bilateral adnexectomy in order to save her life. As above cases there are the doctors had acted negligently. The court unanimously that there has been a violation of Article 8 of the Convention. (İ.G. and others v Slovakia)

The European Court of Human Rights has underscored the connection between pregnancy and a woman's private life, which includes her physical and psychological integrity. It has recognized that States have a positive obligation to effectively secure the physical integrity of pregnant women. This obligation requires them to establish procedural safeguards to ensure that women can make an informed decision about whether or not to terminate a pregnancy and access safe and legal abortion services in a timely manner. Women's ability to access safe and legal abortions is restricted in law or in practice in most countries in the world. In fact, even where abortion is permitted by law, women often have severely limited access to safe abortion services because of lack of proper regulation, health services, or political will.

Whether abortion is legally restricted or not, the probability that a woman will have an abortion for an unintended pregnancy is about the same. Legal restrictions on abortion do not result in fewer abortions, nor do they result in significant increases in birth rates. However, a lack of legal reach to abortion services is likely to increase the number of women seeking illegal and unsafe abortions, leading to increased morbidity and

mortality. Legal restrictions lead many women to seek services from unskilled providers or under unhygienic conditions, exposing them to a significant risk of death or disability. Legal restrictions also lead many women to seek services in other countries/states, which is costly, delays access and creates social inequities. Conversely, laws and policies that facilitate access to safe abortion do not increase the rate or number of abortions. The principle effect is to shift previously clandestine, unsafe procedures to legal and safe ones. The accumulated evidence shows that the removal of restrictions on abortion results in a reduction of maternal mortality from unsafe abortion and, thus, a reduction in the overall level of maternal mortality.

At the same time, only a very small minority of countries prohibit all abortion. In most countries and jurisdictions, abortion is allowed at least to save the pregnant woman's life, or where the pregnancy is the result of rape or incest.

Abortion is a highly emotional subject and one that excites deeply held opinions. However, equitable access to safe abortion services is first and foremost a human right. Where abortion is safe and legal, no one is forced to have one. Where abortion is illegal and unsafe, women are forced to carry unwanted to term or suffer serious health consequences and even death. Approximately 13 percent of maternal deaths worldwide are attributable to unsafe abortion. İn particular, the right to abortion and fetus to live is a controversial issue because there is no consensus between European states. Forced abortion and cancellation of abortion are violation of the Article 8.

1.2. Conclusion

Reproductive rights are *interdependent* and *interrelated*. Each one contributes to the realization of a person's human dignity through the satisfaction of his or her developmental, physical, psychological and spiritual needs. The fulfillment of one right often depends, wholly or in part, upon the fulfillment of others. For instance, fulfillment of the right to health may depend or right to life in certain circumstances, on fulfillment reproductive rights. States have positive obligations regulation of reproductive rights and state provide access and informed these rights. Also states adopted "law on regulation of reproductive rights" and change current legislation for these rights.

Literature

1. European Court on Human Rights. https://www.echr.coe.int/
2. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi üzrə təlimat. 2017, 212 p.
3. Case of v o v. France (Application no. 53924/00) http://hudoc.echr.coe.int/eng
4. Case of İ.G and others v Slovakia (Application) no. 15966/04)
5. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114514
6. Douwe Korff. Human rights handbooks, No.8.
7. The Article 2: The right to life. Human rights review 2012.
8. Ursula Kilkelly, Human rights handbooks, No. 1. The right to respect for private and family life

Avropa insan hüquqları konvensiyası çərçivəsində reproduktiv hüquqların tənzimlənməsi

Xülasə

Reproduktiv hüquqlar şəxsi və ailə həyatı alt kateqoriyası çərçivəsində tənzimlənir. Reproduktiv hüquqlar fərdlərin çoxalma və reproduktiv sağlamlığı haqqında qərar vermək hüququdur. Bu hüquqa fərdin ailəni planlaşdırması, hamiləliyi sonlandırmaq, kontraseptivlərdən istifadə, məktəblərdə cinsi təhsil haqqında öyrənmək, reproduktiv sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etmək hüququ daxil edilir. Reproduktiv hüquqlar inkişaf etmiş ölkələrdə mübahisəli olaraq qalır. Bu hüquqa aid nə milli səviyyədə, nə də beynəlxalq səviyyədə konkret anlayış yoxdur. Digər insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və daim inkişaf edən hüquqdur. Məqalədə bu məsələlərlə bağlı normalar təhlil olunur, təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Регулирование репродуктивных прав в европейской конвенции о правах человека

Резюме

Репродуктивные права регулируются в рамках подкатегории личной и семейной жизни. Репродуктивные права – это право отдельных лиц принимать решения о воспроизводстве и репродуктивном здоровье. Это право включает право человека планировать семью, прерывать беременность, использовать противозачаточные средства, узнавать о половом воспитании в школах и пользоваться услугами по охране репродуктивного здоровья. Репродуктивные права остаются спорными в развитых странах. Нет конкретного понимания этого права на национальном или международном уровнях. В статье анализируются нормы по этим вопросам и вносятся предложения и рекомендации.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 10.03.2020 Qəbul edilib: 12.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/51/30-33

Həşim Əli oğlu Həşimli
Bakı, Azərbaycan
h.hesimli@mail.ru

"MƏHKƏMƏ BAXIŞININ HƏDLƏRİ" MƏHKƏMƏ BAXIŞININ ÜMUMİ ŞƏRTİ KİMİ

Açar sözlər: *ittiham, prokuror, hədd, zərərçəkmiş şəxs*
Key words: *accusation, prosecutor, limit, victim*
Ключевые слова: *обвинение, прокурор, лимит, потерпевший*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiasının qəbulundan sonra ölkəmizdə bütün sahələrdə o, cümlədən hüquq sahəsində köklü islahatlar aparılmışdır. Bu uğurlu islahatlar yeni tipli qanunların qəbul edilməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Lakin zaman-zaman qanunların praktikada tətbiqi zamanı bəzi çətinliklər ortaya çıxmaqdadır. Həmin məqamları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə problemlərin nədən ibarət olduğunu anlamaq vacibdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin "Məhkəmə Baxışının Hədləri" adlanan 318-ci maddəsi Məhkəmə Baxışının Ümumi Şərti kimi mühim əhəmiyyətə malikdir. Hədd dedikdə Məhkəmə baxışına verilmiş ittihamın hüdudları başa düşülür. Cinayət Prosessual qanunvericiliyi məhkəmə baxışı zamanı tərəflərin funksiyalarına uyğun olaraq onların səlahiyyət həddini müəyyən etmişdir. Bununla belə həmin maddənin praktikada tətbiqi zamanı bəzi anlaşılmaz məqamlar üzə çıxmaqdadır. Məqalədə məhkəmə baxışının hədlərinin əhəmiyyəti izah olunmuş çətinlik yaradan məqamların nədən ibarət olmaları qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə əsasən, Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir. Məhkəmə baxışı zamanı həqiqət müəyyən edilir və qərar qəbul edilir. Məhkəmə qərarı qanuna və sübuta əsaslanır. (AR Konstitusiyanın 126-cı maddəsi)

Konstitusiyamızda təsbit edilməklə bərabər eyni zamanda həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədi həm də sübet etmənin məqsədi kimi təsbit olunmuşdur. Bununla belə həqiqət kateqoriyasının özünün fəlsəfə və hüquqda birmənalı olaraq başa düşülməməsi və onun məzmununa dair vahid yanaşmanın mövcud olmaması həqiqətin müxtəlif təzahür formalarından danışmağa imkan verir (7, s 136). Praktikada meydana çıxan ilkin sual ondan ibarətdir ki, məhkəmə baxışı gedişində hansı forma həqiqət müəyyən edilir. Onun bir çox təzahür formaları mövcuddur. Məhkəmə baxışı zamanı müəyyən edilən həqiqət kateqoriyasına dair iki yanaşma məşhurdur. Onlardan birincisi olan obyektiv həqiqət konsepsiyanına görə həqiqət anlayışı biliklərin obyektiv gerçəkliyə uyğunluğundan ibarətdir. Bu konsepsiya ən qədim zamanlardan eləcə də sovet hüquq sistemində ideal hesab edilirdi. Lakin məhkəmə baxışı zamanı müəyyən edilən həqiqətin prosessual həqiqət olmasını qeyd edən müəlliflər də mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, məhkəmə baxışı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir və iş üzrə hər bir hal sübutlarla təsdiq edilməlidir, eyni zamanda sübut edilməyən hər bir şübhə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilir, bu zaman prosessual həqiqət konsepsiyası tərəfdarlarının da kifayət qədər əsasları olduğunu hesab edə bilərik.

Digər tərəfdən isə Məhkəmə baxışı gedişində tədqiq edilmiş sübutlara əsaslanaraq yekun qərarla təsdiqlənən həqiqət öz-özlüyündə kortəbii deyil, mühim prosessual qaydalara riayət etməklə müəyyən olunur. Məhkəmə baxışı ilə bağlı olaraq cinayət prosessual qanunvericilik bir sıra əhəmiyyətli qayda və müddəalar nəzərdə tutur ki, onlar ayrı-ayrı məhkəmə hərəkətlərinə deyil bütövlükdə məhkəmə baxışına aiddir. Belə qaydalar məhkəmə baxışının ümumi şərtləri hesab edilir. Məhkəmə baxışının şərtləri elə müddəalardır ki, onlara riayət olunmaması məhkəmə baxışında qəbul edilmiş qərarların etibarsızlığına səbəb olur (6, s141). Məhkəmə Baxışının ümumi şərtlərinin sistemi Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəllənin XLI fəslində müəyyən edilmişdir. Onlar çoxsaylıdır: *İşə baxarkən Hakim tərkibinin dəyişməzliyi, Ehtiyatda olan hakim, Müdafiəçinin, Dövlət ittihamçısının, Zərərçəkmiş şəxsin, Mülki iddiaçının və s. məhkəmə baxışında iştirakları və onların gəlməməsinin nəticələri və Məhkəmə baxışının hədləri və s. ümumi şərtlər cinayət prosessual qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur.*

Məhkəmə baxışının ümumi şərtlərinin sisteminə daxil olan, çox böyük əhəmiyyət kəsb edən və eyni zamanda da onun praktikada tətbiqi məqamlarına dair müxtəlif yanaşmalar mövcud olan ümumi şərtlərdən biri Məhkəmə Baxışının Hədləridir. Məhkəmə baxışının hədləri cinayət prosessual məcəllənin 318-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. 318.1-ci maddəyə əsasən *Məhkəmə baxışı zamanı cinayət işinə, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarına və ya xüsusi ittiham üzrə şikayətə yalnız təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş və ya məhkəməyə verilən ittiham daxilində baxılır. Məhkəmə baxışı nəticəsində məhkəmə*

təqsirləndirilən şəxsin əməlini ağır cinayətdən daha yüngül cinayət əməlinə tövsif etmək, habelə ona qarşı irəli sürülmüş ittihamdan ayrı-ayrı bəndləri çıxartmaq hüququna malikdir.

Məhkəmə baxışı dedikdə təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş və məhkəmədə müdafiə edilən ittihamla şərtlənən məhkəmə tədqiqatının və qəbul ediləcək qərarın qanunla müəyyən edilmiş hüdudları başa düşülür (6, s154). Yəni məhkəmə baxışı sadəcə şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın daxilində aparılmalıdır. Eyni zamanda məhkəmə həmin ittiham daxilində onun yüngülləşdirilməsi istiqamətində bəzi dəyişikliklərin aparılması və həmin ittihamdan ayrı-ayrı bəndləri çıxarmaq hüququna malikdir. Lakin o, ittihamdan kənara çıxaraq (öz təşəbbüsü ilə) şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamı daha ağırlaşdıra bilmək hüququna sahib deyildir.

Ancaq 318.2-ci maddəyə əsasən ittihamın ağırlaşdırılma ehtimalı istisna edilmir.Təcrübədə bəzən *əqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərində daha ağır cinayətin əlamətlərinin mövcud olması ilə əlaqədarona qarşı* irəli sürülmüş ittihamın ağırlaşdırılması zərurəti üzə çıxır. Bu zaman 318.2-ci maddədə təsbit edilmiş qaydada, *dövlət ittihamçısının, zərər çəkmiş şəxsin və ya onun qanuni nümayəndəsinin vəsatəti əsasında* məhkəmə irəli sürülmüş ittiham üzrə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və təqsirləndirilən şəxsə başqa ittihamın irəli sürülməsi məsələsinə baxılması üçün işin ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə əsaslandırılmış qərar çıxarır.

Məhkəmə baxışının hədlərinin məhkəmə şərti kimi əhəmiyyətindən danışmazdan öncə ilk növbədə qeyd etməliyik ki, 318.1-ci və 318.2-ci maddələrdə ifadə olunmuş qanunvericiliyin mövqeyi praktikada onların tətbiqi zamanı bəzi çətinliklər yaratmışdır və bunun nəticəsində prosesualistlər arasında məsələyə dair münasibət fərqli olmuşdur.

Qanunvericiliyin məhkəməyə iş üzrə məsələyə yalnız ittiham daxilində baxmaq və yeri gəldikdə ona yalnız yüngülləşdirmə istiqamətində dəyişikliklər etmək hüququnu verməsi, lakin, ittihamın ağırlaşdırılması məsələsinə gəldikdə isə bu halın dövlət ittihamçısının və ya zərərçəkmişin (onun qanuni nümayəndəsinin) təşəbbüsündən (vəsatətindən) aslı edilməsi heç də birmənalı deyildir. Belə hesab edilir ki, məhkəməyə ittahın ağırlaşdırılması ilə bağlı əlavə səlahiyyətlərin verilməsi onun ittiham funksiyasından azad bir subyekt kimi fəaliyyətinə maneçilik törədə bilərdi. Bu məqamda ilk növbədə 318.1-ci maddə konstitusion prinsiplərə və cinayət prosessual məcəllənin təməl müddəalarına söykənir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 15 fevral 2008-ci il tarixli qərarında qeyd edilir ki, *Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin VII hissəsində təsbit olunmuş çəkişmə prinsipini özündə ehtiva edən Cinayət Prosessual Məcəlləsinə görə ittiham yönümlü səlahiyyətlərdən azad olan məhkəmə cinayət təqibi orqanından cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı materiallara məhkəmə iclasında ədalətli, qərəzsiz baxan arbitrə çevrilmişdir.*(4)

İttihamın ağırlaşdırılması ilə əlaqədar CPM-in 318.2-ci maddəsi ilə bağlı həmin qərarda həmçinin qeyd edilmişdir ki, məhkəmənin bu baxımdan səlahiyyəti dövlət ittihamçısının müdafiə etdiyi ittiham həcmində məhdudlaşır və həmin ittihamdan daha ağır ola bilməz. Əks halda bu məhkəməyə ittihamedici səlahiyyətlərin verilməsi ilə nəticələnməklə, bir sıra prinsiplərin, müdafiə və ittiham tərəfləri arasındakı tarazlığın pozulmasına səbəb ola bilər.

Məhkəmə baxışının hədləri ilə əlaqədar olaraq cinayət prosessual qanunvericilik subyektlərin səlahiyyət dairəsinin dəqiq bölgüsünü apararaq onların funksiyalarından kənara çıxmamaqla edə biləcəkləri hərəkətlərin dəqiq hüdudlarını müəyyən etmişdir. Konstitusiya Məhkəməsinin 12 Aprel 2012-ci il tarixli qərarına əsasən, *cinayət prosessual qanunvericilik məhkəmə hədlərini dəqiq müəyyən edərək məhkəmə hədlərini şəxslərin dairəsinə və ittihamın məzmununa görə məhdudlaşdırmışdır*. Məhkəmə baxışının hədlərinin nə üçün bu qaydada müəyyən olunduğunun səbəbi kimi həmin qərarda göstərilir ki, məhkəmə baxışının hədlərinin belə məhdudlaşdırılması cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin qanuni qaydasının və təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi vəzifəsindən irəli gəlir (5).

Qanunvericiliyin məqsədindən də aydın olunduğu üzrə məhkəmələrin ittiham funksiyasını həyata keçirmədiyi üçün onların öz təşəbbüsü ilə ittihamı ağırlaşdıra bilməsi hüququ təsbit olunmamışdır. Lakin hüququn prinsiplərinə və konstitusiyada təsbit olunmuş müddəalara əsasən məhkəmənin şəxsin vəziyyətini lazımi əsaslar olduqda daha da yüngülləşdirə bilməsi hüququ məhkəməyə verilmişdir. Eyni zamanda ittihamın yüngülləşdirilməsinin özü də verilmiş ittihamın daxilində həyata keçrildiyi üçün 318.1-ci maddənin tələbləri də pozulmamış olur. Eyni zamanda ittihamın ağırlaşdırlması ehtimalı olduqda da təşəbbüslə çıxış edən tərəflərin dövlət ittihamçısı və zərərçəkmiş (və ya onun qanuni nümayəndəsi) şəxs olması təsadüfi deyildir.

Qeyd edək ki, dövlət ittihamçısının ittihamın ağırlaşdırılması tələbinə dair məhkəməyə belə vəsatətlə çıxış edə bilmə imkanı bəzən məhkəmənin səlahiyyətlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirilir və qeyd olunur ki, işlə bağlı yekun söz haqqı qanunvericilikdə təsbit olunduğu üzrə məhkəməyə məxsusdur və o da bunu çıxardığı

yekun qərarla həyata keçirməkdədir. Eyni zamanda belə mövqe ittiham tərəfinin işə müdaxiləsi və tarazlığın pozulması kimi də qiymətləndirilir.

Prosessual qanunvericiliyin keyfiyyətcə yeni hüquqi təbiətə malik institutlarının, həmçinin cinayət mühakimə icraatının məhkəmə baxışı mərhələsində prokurorun dövlət ittihamçısı kimi rolunu müəyyənləşdirən normalar sisteminin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, prokuror ittiham tərəfinin irəli sürdüyü ittihamın sonrakı aqibətinə təsir edə biləcək mühüm səlahiyyətlərə malik olan müstəqil prosessual şəxsdir (4). Yəni onun 318.2-ci maddəyə müvafiq olaraq vəsatət verə bilməsi qanunvericiliyin ümumi məğzindən irəli gəlir. Eyni qaydaya uyğun olaraq dövlət ittihamçısı CPM-in 314.2-ci maddəsinə əsasən cinayət təqibindən imtina edə bildiyi kimi, iş üzrə ittihamın ağırlaşdırılmasına səbəb ola biləcək halların mövcud olduğu şəraitdə də o, 318.2-ci maddəyə əsasən də vəsatətlə çıxış edə bilər.

Digər tərəfdən CPM-in 84.4-cü maddəsinin tələblərinə görə cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirmiş prokuror məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı qismində iştirak edə bilməz. Bu qayda dövlət ittihamçısının mövqeyinin məhkəmə baxışında qərəzsiz olmasına təminat verir eyni zamanda da məhkəməyə qədərki prosessual fəaliyyətin və məhkəmədə ittihamın müdafiə edilməsi fəaliyyətinin eyni şəxsin əlində cəmlənməsinin qarşısını alır. Bu da öz növbəsində dövlət ittihamçısının obyektivliyinə və müstəqilliyinə təsir edə biləcək halları aradan qaldırır.

Konstitusiya Məhkəməsinin də 15.02.2008-ci il tarixli qərarında təsbit olunan mövqeyi bu üzrədir: *Prosessual baxımdan cinayət mühakimə icraatının məhkəməyə qədər mərhələlərindən kənarda dayanması dövlət ittihamçısının qərəzsizliyinə və ədalətliliyinə təsir edən müsbət amil kimi çıxış edir. Bu mənada onun ittihamla bağlı mövqeyi ittiham aktına uyğun olmaqla deyil, yalnız çəkişmə prinsipinə riayət edilməklə məhkəmə iclaslarında tədqiq edilmiş sübutlara və daxili inamına əsasən formalaşır.*

Məhkəmə baxışının hədlərinə dair 318.2-ci maddədə vəsatət vermək hüququna malik digər subyekt kimi zərəçəkmiş şəxs və onun qanuni nümayəndəsi nəzərdə tutulmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, zərərçəkmiş şəxsin bu konteksdə vəsatət vermək hüququ *2 iyul 2001-ci il tarixli 172-IIQD nömrəli "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu* ilə təsbit edilmişdir. Dövlət ittihamçısının vəsatətinə münasibətdə zərərçəkmişin belə vəsatəti məcburi xarakter daşımır. Hər bir halda belə vəsatətlə çıxış edə bilmək hüququ zərərçəkmiş şəxsə münasibətdə tanlnmış və təsbit edilmişdir. Eyni zamanda təcrübə ona dəlalət edir ki, cinayət işləri üzrə zərərçəkmiş şəxslər 318.2-ci maddə ilə onlara verilmiş bu imkanın mahiyyətini dərk edir və bundan kifayət qədər səmərəli şəkildə istifadə edə bilirlər. Zərərçəkmiş şəxslər təsbit edilmiş prosedur daxilində cinayət təqibinin ictimai-xüsusi və ictimai ittiham qaydasında da həyata keçirildiyi hallarda da ittiham funksiyasına təsir etmək funksiyasına təsir etmək imkanlarına malikdirlər (8, s 91-93). Artıq eyd olunduğu kimi, vəsatət vermək hüququna malik olan şəxslər 318.2-ci maddədə göstərilən hallar olduqda vəsatət verməzsə məhkəmə mövcud ittiham daxilində həmin işə baxmalıdır ki, bu hal özlüyündə praktikada müəyyən qədər çətinliklər yaradır. Bu baxımdan gələcək praktikada da 318.2-ci maddədə göstərilən hallar olduqda zəzərçəkmiş şəxsə onun vəsatət vermık hüququ olması və bu hüququn mahiyyəti tam şəkildə izah olunarsa o həmin hüquqdan səmərəli şəkildə istifadə etmək imkanına malik olar. Bu da 318.2-ci maddənin yaratdığı sözügedən çətinliyin aradan qaldırılmasının bir üsulu kimi həmin anlaşılmaz məqamların aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Nəticə

Məhkəmə baxışının hədləri məhkəmə baxışının vacib şərti kimi, iş üzrə subyektlərin funksiyalarına uyğun şəkildə onların səlahiyyət hədlərini, hüquqlarını və buna münasibətdə vəzifələrini müəyyən edir. Hazırki şəraitdə Məhkəmə baxışının hədləri adlanan CPM-in 318-ci Maddəsi ilə bağlı mübahisəli məqamlar mövcuddur. Lakin qanunvericiliyin məhkəmə baxışının hədlərinin 318-ci maddədə təsbit olunduğu şəkildə müəyyən etməsi konstitusion prinsiplərə söykənməklə heç də təsadüfi deyildir. Bəhs olunan məsələləri tənzim edən normaların mənasına əsasən iş üzrə ittiham və işin həll edilməsi funksiyaları ciddi fərqlənmək etibarilə onların həyata keçirilməsi müvafiq subyektlərin üzərinə düşür. Məhkəmə işin icraatı zamanı ittiham və ya müdafiə tərəfinin prosessual səlahiyyətlərini öz üzərinə götürərək onlardan hər hansı birinin tərəfində dayanmamalı, yaxud onları əvəz etməməli, bütün proses boyu obyektiv və qərəzsiz arbitr olaraq qalmalıdır (4).

Hazırki şəraitdə cinayət prosessual qanunvericiliyə dəyişiklik etmədən Məhkəmə Baxışının hədləri məsələsinin praktikada yaratdığı bəzi boşluqların müəyyən qədər aradan qaldırılması, vəsatət hüququna malik olan şəxslərin həmin imkandan səmərəli şəkildə istifadə etməsi ilə mümkün ola bilər. Dövlət ittihamçısından fərqli olaraq zərərçəkmiş şəxsin (onun qanun nümayəndəsinin) bir qayda olaraq mövcud normanı, onun mahiyyətini bilmək və ya dərk etmək imkanına malik olmadığı üçün məhkəmə tərəfindən 318.2-ci maddədə göstərilən vəsatət vermək hüququ və onun mahiyyəti zərərçəkmiş şəxsə izah edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. http://www.e-qanun.az/framework/897
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq Yayın Evi, 2018. 788 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli 172-IIQD nömrəli "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Qanunu. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001-ci il, № 7
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş "dövlət ittihamçısı və xüsusi ittiuhamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə" müddəasının şərh edilməsinə dair qərarı. 15 fevral 2008-ci il http://www.constcourt.gov.az/decision/152
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının 07 iyul 2011-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair qərarı. 17 Aprel 2012-ci il http: // www. constcourt.gov.az/decision/235
6. Abbasova F.M. Cinayət Prosesi.Xüsusi Hissə. Dərslik. Bakı."Bakı Universiteti Nəşriyyatı".2016. 455 səh.
7. Abbasova F.M. Cinayət Prosesində Məhkəmə Sübutları. Dərs Vəsaiti. Bakı. "Bakı Universiteti Nəşriyyatı". 2016. 255 səh.
8. Vəliyev X.R. Cinayət Mühakimə İcraatında Zərərçəkmiş şəxs. Bakı. 2018. 440 səh.

"Limits of judicial review" as general conditions of judicial review

Summary

After the adoption of the Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995, fundamental reforms were carried out in all spheres, including the legal sphere. These successful reforms were followed by the adoption of new types of laws. However, from time to time, there are some problems with the implementation of laws in practice. To overcome these points, it is important to understand what the problems are. Article 318 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, entitled "Limits of judicial review", is as important as the General conditions for judicial review. The limit refers to the limits of the accusation. However, when using this substance in practice, some misunderstandings arise. The article outlines the issues that explain the importance of judicial review.

"Пределы судебного рассмотрения" как общие условия судебного рассмотрения

Резюме

После принятия в 1995 году Конституции Азербайджанской Республики были проведены фундаментальные реформы во всех сферах, в том числе в правовой сфере. За этими успешными реформами последовало принятие новых типов законов. Однако время от времени возникают некоторые проблемы с реализацией законов на практике. Чтобы преодолеть эти моменты, важно понять, в чем проблемы. Статья 318 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики, озаглавленная « Пределы судебного рассмотрения», так же важна, как и Общие условия судебного рассмотрения. Под пределом понимаются пределы обвинения. Однако при применении этого вещества на практике возникают некоторые недоразумения. В статье изложены проблемы, объясняющие важность судебного рассмотрения

Rəyçi: prof. M.S.Qəfərov

Göndərilib: 10.03.2020 Qəbul edilib: 13.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/34-38

Namig Natig Mammadov
Baku State University
namig.mammadov7@gmail.com

MISTAKE AS TO THE IDENTITY OF A CONTRACTING PARTY AS ONE OF THE TYPES OF MATERIAL MISTAKES

Key words: *mistake, mistake as to identity, material mistake, invalidity of a contract*
Açar sözlər*: yanılma, şəxsiyyət barəsində yanılma, vacib əhəmiyyətli yanılma, müqavilənin etibarsızlığı*
Ключевые слова*: заблуждение, заблуждение в отношении личности, существенное заблуждение, недействительность договора*

İntroduction

Parties sporadically conclude a contract on the ground of a common premise which they later detect was false. Some circumstances which destroy the basis upon that contracting parties entered into the contract occur after the conclusion of the contract. In this case, relevant party (or parties) is not able to discover material mistake beforehand and this situation leads to the invalidity of a contract. It is a fact that the court can set aside the contract based on different grounds. Mistake acts as one of these grounds and vivid example of insufficient will. In respect of mistake to the identity, it is special type of substantial mistake which can affect the validity of the contract concluded between the parties. Mistake to the identity is currently covered by the legislation of Azerbaijan Republic.

In contract law, a mistake is an incorrect belief about certain facts that are true. On the whole, it gives the right for the mistaken party to make a defense, and if it is raised successfully can lead to the contract being found *void ab initio* or voidable, or alternatively an equitable remedy may be provided by the courts.The term *void ab initio* means "to be treated as invalid from the outset" [5].

The mistake is formed by distortion of the internal will of the party to the transaction. As a result of the mistake the misconception arises about the transaction and its key components. Unlike fraud, misleading does not occur as a result of deliberate actions of the counterparty. Indeed, the mistake means a mismatch between the true intention and desire of the person and the expression of the will. Its appearance is mainly related to two cases: initially, the participant of the transaction does not have the correct understanding of the cases and facts that are significant for the conclusion of the transaction; secondly, the mistake may occur due to the misconduct of the contracting party [2, p.765].

The impact of a mistake may be to avert the foundation of a contract because, for instance, the parties are at cross-purposes. But the fact of the matter is that a mistake has been made is not sufficient, of itself, to void the contract. The essence of reasoning for this is that the law adopts an objective rather than a subjective approach to transaction [10, p.519].

As a general rule, mistake should have significant importance (material) character. A contract may be invalidated only in the event of a material mistake.

According to the Article 347 *(Invalidity of agreement concluded under impact of material misunderstanding)* of the Civil Code of Azerbaijan Republic, material misunderstanding shall occur in the following circumstances:

a) where person wanted to conclude other agreement different from agreement he agreed to conclude;

b) where person has made a mistake in respect of content of agreement he wished to conclude;

c) where circumstances considered as basis of agreement with parties' conscience taken as a basis do not exist [1].

In respect of mistake as to the identity of a contracting party, it acts as one of the types of material mistake. Article 347.4 of the Civil Code of AR stipulates that misunderstanding in respect of personality of counteragent shall be considered material only where counteragent's personality or his personal qualities have been primary basis for conclusion of agreement [1]. For instance, prescribing for partial payment of the item in sale and purchase contract the seller is mistaken in the buyer's identity or a citizen who orders to draw his portrait will be mislead by the artist's identity.

In order to base on an effective identity mistake, the plaintiff should prove three elements. Firstly, he supposed he was in contractual relationship with someone other than respondent. Secondly, the personality of the contracting party was essential to claimant. Subsequently, the defendant was aware of these two facts, or improperly persuaded the claimant's mistake. It is accepted that the absence of consent is established, only if

the first two elements were proved by the claimant. To a certain extent, these two elements are inevitable for the mistake to identity, but proof of either of the alternative parts of the third element forms the supplementary factor adequate to render that absence of consent operative [11, p.9].

With regard to the origin of mistake to identity, it is based on Roman Law. The Roman law considers the mistake as the disparity between the human concepts and reality, his will and the impression of the one. Up to a point, Romans did not have the theory related to the error (mistake), nevertheless still they could identify the legal influence of such a mistake, especially the recognized the agreement either as impugned or canceled.

According to the Roman law, the unbiased and valid mistake related to the contractor's personality or qualities. Where the identity of the other party to a contract was material, an error as to the identity of this party rendered the contract void. Needless to say that the general character of the contract and personal qualities of the party was mattered in order to create operative mistake to identity and to dispute the validity of the contract [3, p.56]

It is noteworthy to mention that Ulpian's comments on error set forth all the traditional categories of mistake apart from *error in persona.* Nevertheless, this omission is quite natural, since during sale and purchase such mistake is rarely counted. In contrast with modern lawyers accept as a mistake *inter praesentes*, a personal and direct meeting (face-to-face) of the parties, it is not mentioned at all. To put it another way, in the words of Buckland, "strictly speaking the mistake of identity is out of question where the parties are contracting face to face. There is no proof, actually it is quite suspicious that where I had agreed to buy goods of a person called Balbus, I could cancel the contract only if I thought him to be Titus to whom I was recommended" [8, p.17].

In any sale and purchase contract, regardless of whether the agreement was designed directly or at a distance, it is barely the sale that gives rise to heed about identity; it is almost constantly the case that the related credit agreement depends on the identity of the borrower. In this case, error in persona is usually discussed in connection with law other than a consensual contract. It has been obviously observed that Roman jurists did not gave great consideration to this special type of mistake and it is not particularly well developed [8, p.17].

With regard to the Soviet Law, there was stipulated only one norm dedicated to the correction of this mistake. Particularly, it was expressed in article 32, according to which "agreement designed and influenced by substantial discrepancy (mistake), could be considered as invalid by the party who was acting under the very influence of this discrepancy" [12, p.102]. As a matter of fact, the law have no further explanation about it. Therefore, the contractor's personality as a type of mistake was not represented as the base for the legal qulafication. Despite the fact that abovementioned theory existed in the Soviet Law, from the practical side the voidance of such conracts could not be evaluated as uncommon [3, p.57].

Discrepancy, as a technical term, which used to confer one of the causes for disagreement (or claim to set aside it) meant that during implementing it, the party was guided or mislead by the wrong conditions, not related to the reality proper. Actually, it indicates the lack of knowledge for the real circumstances and the party's wrong perception. Narrowly, this is the situation, when a person developed misconception or when certain circumstance was unfamiliar to him and the one, based on this misperception, used to show the will, which would not have been showed had such kind of circumstance have not existed at all. This kind of discrepancy could have been related, for instance, to the counteragent's idenity and personal qualities [12, p.103].

It is obviously observed, English contract law has a broad approach to the law of mistake. It encompasses a group of distinctive rules. If the law regards a mistake to be sufficiently significant, then a contract due to the mistake may be declared void. English contract law essentially identifies three types of mistakes in contract: *common mistake, unilateral mistake and mutual mistake.*

Unilateral mistake is the type of mistake where only one contracting party is mistaken as to the terms or subject-matter. Unless the non-mistaken party was informed about the mistake and tried to benefit from it, the court will support such a contract. If there exists a mistake in the identity of the contracting party, it is also feasible for a contract to be invalid [6].

On one hand, courts of common law in the nineteenth century moved gradually towards the improvement of a general doctrine of mistake. On the other hand, the specific form of mistake – a mistake as to identity was welcomed by them and there was a rapid development on it. When the doctrine entered into the common law in the 1870s, it happened thanks to the works of the treatise writers, commencing with Judah Benjamin [8, p.216]. The mistake as to the identity of a contracting party was developed through different cases and the judgments of courts.

The case law is hard to reconcile. Judges and jurists disagree as to the effect of mistake of identity upon the formation of a contract. This disagreement extends beyond discordance as the operative principles to the very existence of the doctrine. The problem of mistake of identity almost on every occasion takes the same form. A wrongdoer practises a deception cleverly to convince an innocent person [9, p.711]. Mistake of identity cases are consistently cases of unilateral mistake and this type of mistake is brought by the deliberate deception of the other contracting party. These cases are peopled with rogues, swindlers and cheats determined to wrongfully acquire the goods of another [9, p.712].

Mistake as to identity emerges when one party – occasionally deluded by a "rogue"–believes themselves to be haggling with another, uninvolved, third party. In this specific situation of this kind, the contract will either be void for mistake, or voidable for fraud. This distinction depends on by which method contract was made. Two types of contract exist: a) Contract made *inter absentes*, when the parties do not negotiate face-to-face, e.g. through correspondence. The prominent cases related to inter absentes are *Cundy v Lindsay [1878]*; *King's Norton Metal Co v Edridge Merrett & Co [1897]; Shogun Finance Ltd v Hudson [2004]* and, b) Contract made *inter praesentes* - when the parties meet face-to-face. The famous cases related to inter praesentes are *Phillips v Brooks [1919]; Ingram v Little [1961]; Lewis v Averay [1971]*. Macmillan describes: "There are few more vexed areas of contract law than mistake of identity." English contract law provides less protection for purchaser from rogue than American law [6].

It is noteworthy, to analize mistake as to the identity of a party with several *cases. The standard case* is one in which one party, X, concludes a contract with Y in the fallacy that Y is in fact Z. The mistake of X is typically prompted by Y's fraudulent representation that he is Z. Whether X's mistake causes to be the contract between himself and Y void? This question does not have a simple and exact answer. By and large, the answer is related to whether the contract between X and Y has been diminished to writing. Where the contract has been diminished to writing, and the written agreement states that the parties to it are X and Z, then the authorities offer that the contract between X and Y may indeed be invalidated for mistake. But where the contract between X and Y has been made orally in face-to-face (inter praesentes) dealings then X is improbably to succeed in his claim that the contract is void for mistake because, in such a case, the law accepts that X intended to contract with the person who was actually in front of him (i.e. Y) and that presumption is very difficult to refuse [10, p.526].

***Cundy v Lindsay* (1878)**

The beginning of mistake to identity is bearing a relation with this case. This is an English contract law case introducing the concept that contracts could be automatically void for mistake to identity, where it is of significant importance. The case said to establish the doctrine of mistake of identity [8, p.230].

According to the facts of the case, Lindsay & Co were manufacturers of linen handkerchiefs, amongst other things. They received correspondence from a man named Blenkarn. He had rented a room at 37 Wood Street, Cheapside, but purported to be 'Blenkiron & Co'. Lindsay & Co knew of a reputable business of this name which resided at 123 Wood Street. Believing the correspondence to be from this company, Lindsay & Co delivered to Blenkarn a large order of handkerchiefs. Nevertheless, he never paid for them and instead sold them to the defendant - an innocent third party, Cundy. That is why, Lindsay & Co sued Cundy for conversion of goods [4]. If the contract was invalid, title in the goods would not pass to the rogue, so the defendants have no title the goods. Ownership of the goods would remain with the plaintiff.

Held: The court stated that the contract was void for unilateral mistake as to the identity and the claimant was able to demonstrate an identifiable existing business with whom they intended to contract with. The defendant was held liable for conversion [7].

***Shogun Finance LTD v Hudson* (2003)**

Facts: A rogue purchased a car on HP terms from a car dealer. He had produced a stolen driving licence in the name of Durlabh Patel. The car dealer faxed the driving licence to the plaintiff Shogun Finance LTD. The dealer wrote out the hire-purchase contract in the name written on the license. The claimant then did a credit search on Patel A rogue then sold it on to the defendant - Hudson and defaulted on the finance agreement. The claimant brought an action against the defendant claiming to be the owner of the car as the contract was void for mistake to identity. Hudson counterclaimed, claiming to have the title to the vehicle.

Held by 3-2 decision: The defendant's appeal was dismissed. The contract was void for mistake to identity. The contract concluded between the finance company and the rogue was made inter absentes. The identity of the person was crucial to the contract as that it was Durlabh Patel that the credit check was carried out on. Hudson was required to return the car to Shogun [7].

***Phillips v Brooks LTD* (1919)**

Facts: Phillips was a jeweller. The fraudster purchased some items from the claimant's shop claiming to be Sir George Bullogh. He paid by cheque and persuaded the jewellers make an allowance for him to take a ring and claimed that he needs to give it immediately for his wife's birthday. He gave the address of Sir George Bullogh. Actually, Phillips knew of Bullough and knew he lived at the address. The rogue then pawned the ring at the bona fide third party – Brooks LTD in the name of Mr. Firth. He then disappeared without a trace.

Held: The court stated that the contract was not void. There was no mistake as to identity due to the fact this contract was made face-to-face. In this case, the law assumes they intend to deal with the person in front of them not the person they claim to be. The jewellers were unable to demonstrate that they would only have sold the ring to Sir George Bullogh. Bona fide third-party meaning Brooks Ltd was the legal owner of the ring [7].

Conclusion

Taking everything into account, the mistake as to the identity of a contracting party acts as one of the basic grounds for the invalidity of a contract. A mistake of identity prevents the formation of a contract or renders it void when it has essential importance with the subject-matter. Needless to say, mistake of identity has gone through various development stages and new doctrine was established due to the works of famous lawyers and judgments of the courts. Up to appoint, it had a weak base in the case law, but later courts accepted this doctrine. This type of material mistake is covered by the up-to-date legislations of different countries. All the essential elements should be proved by the claimant in order to create an operative identity mistake.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/8
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2008. 944 s.
3. Amiranashvili G. Mistake as to the Identity of a Contracting Party – Historical Origins and Contemporary Expressions. Journal of Law №1, 2014. pp.55-63
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Cundy_v_Lindsay
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Mistake_(contract_law)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Mistake_in_English_contract_law
7. http://www.e-lawresources.co.uk/cases/
8. MacMillan C. Mistakes in Contract Law. "Hart Publishing", 2010. 349 p.
9. MacMillan C. Rogues, Swindlers and Cheats: The Development of Mistake of Identity in English Contract Law. *The Cambridge Law Journal*, Vol. 64, No. 3 (Nov., 2005), pp. 711-744
10. McKendrick E. Contract Law: Text, cases and materials. "Oxford University Press", 2012. 1092 p.
11. Spark G. Mistake as vitiating factor in English contract law. University of Cambridge Faculty of Law Research Paper No. 22/2011. 16 p.
12. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. Москва, "Госюриздат", 1954. 248 с.

Kontragentin şəxsiyyəti barəsində yanılma vacib əhəmiyyətli yanılmanın bir növü kimi

Xülasə

Müqavilə tərəflərin hüquq bərabərliyinə, iradə ifadəsinə və qarşılıqlı razılığına əsaslanır. Amma bəzən elə hallar meydana gəlir ki, məsələn, yanılma nəticəsində iradəsi qüsurlu olan müqavilələr yaranır və bu da onların etibarsızlığına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən kontragentin şəxsiyyəti barəsində yanılma da müqavilənin etibarsızlığı əsaslarından biri kimi çıxış edir və vacib əhəmiyyətli yanılmanın bir növü kimi qəbul edilir. Kontragentin şəxsiyyəti barədə yanılma hələ Qədim Roma dövrlərindən başlayaraq inkişaf yolu keçmiş və ingilis ümumi hüququnda bir doktrina kimi təşəkkül tapmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, presedent hüququ kontragentin şəxsiyyəti barədə yanılmanı formalaşmasında böyük rol oynamış və onu daha yaxşı analiz etməyə imkan yaratmışdır.

Заблуждение в отношении личности контрагента как вид существенного заблуждения

Резюме

Договор основан на правовом равенстве, волеизъявлении и взаимном согласии сторон. Одноко иногда бывают случаи, когда, например, заблуждение приводит к появлению контрактов имеющих упречная воля и вызывает их недействительности. Согласно Гражданскому Кодексу Азербайджанской Республики, заблуждение в отношении личности контрагента также является одним из оснований недействительности договора и принимается как вид существенного заблуждения. Заблуждение в отношении личности контрагенра развивалось с древнеримских времен и стало доктриной в английском общем праве. Особенно следует отметить, что прецедентное право сыграло важную роль в формировании заблуждения в отношении личности контрагента позволило лучше анализировать его.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 14.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/39-42

Aysel Fəzail qızı Zeynallı
Bakı Dövlət Universiteti
aysel.z97@mail.ru

MÜLKİYYƏTİN MÜQAVİLƏ REJİMİNİN ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: *ailə, hüquq, əmlakın müqavilə rejimi, əmlakın qanuni rejimi, boşanma, ər-arvad, əmlak münasibətləri, mülkiyyət hüququ*
Key words*: family, law, property contract mode, legal of the property mode divorce, husband and wife, property relations, property rights*
Ключевые слова*: семья, закон, имущественный договор режим, правовой режим собственности развод, муж и жена, имущественные отношения, права собственности*

Ailə - nikah və ya qan qohumluğuna əsaslanan, məişət ümumiliyi və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan kiçik sosial birlikdir. O, hər bir cəmiyyətin sosial strukturunun mühüm komponenti olub, çoxlu sosial funksiyalar yerinə yetirməklə həmin cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Nikah ailənin hüquqi əsasıdır. O, qadınla kişi arasında rəsmi qaydada bağlanılan hüquqi əqddir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə görə "Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir".

Tarixən ailə qanunvericiliyində nikah müqaviləsi institutunun yaranması xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə əlaqələndirilmişdir. Nikah müqaviləsi hələ Roma hüququndan məlum idi. Tarixən xarici ölkələrin qanunvericiliyində nikah müqaviləsinin meydana çıxması, kapitallarını kənar müdaxilələrdən qorumaq üçün varlı siniflərin ehtiyacı ilə əlaqədar idi. Nikah müqaviləsinin tətbiqinin əsas səbəbi qadının və qohumlarının nikahdankənar mülkiyyəti idarə etmək və bu əmlakdan əldə edilən gəlirdən istifadə etmək hüquqlarını qorumaq ehtiyacı idi.

Nikah müqaviləsindən bəhs edən ən qədim mətn eramızdan əvvəl IV əsrdə Misirdə yaradılıb. Bu, "Ptaxotepin təlimləri", Köhnə Padşahlıq dövründə papirus üzərində yazılmış mətnlərdir. Misirdə nikah müqaviləsi bir qayda olaraq, birgə mülkiyyət hüququnu təmin edirdi. Bundan əlavə, boşanma zamanı ümumi birgə əmlakın üçdə biri qanuni olaraq arvada verildi. Nikah müqailəsi hakim vəzifəsini yerinə yetirən fironun qubernatoru "Jati" tərəfindən təsdiq edilirdi. Jati, müqaviləni arvadın saxlanılması üçün ərinin məsuliyyəti nəzərdə tutulduqda və arvadın cehizi ətraflı şəkildə təsvir edildikdə təsdiq edirdi (boşanma halı üçün). Müqavilə 6 şahid tərəfindən təsdiq edilirdi. Yeni Padşahlıq dövründə (e.ə II-I əsrlər) hətta qadın da boşanma üçün müraciət edə bilərdi.

Nikah müqavilələri qədim Roma və Yunanıstanda da geniş yayılmışdı. Romada ilk nikah müqavilələri tabulae nuptiales adlanırdı, ərlə-arvadın əmlak münasibətlərini tənzimləyən könüllü razılaşma idi. Mahiyyətinə görə ilk nikah müqavilələri nikaha daxil olan tərəflərin ailələri arasında bağlanır və nikah zamanı elan olunur, bundan sonra 10 şahid möhürləri ilə o müqaviləni təsdiq edirdi. Cehiz səhmləri dövlət qeydiyyatına alınırdı. Cehizinin düzgün qeyd olunması ər üçün çox vacib idi: əgər əmlak vaxtında qeydiyyata alınmayıbsa, o, arvadın sağlığında istifadə edirdi və onun ölümündən sonra cehiz arvadın qohumlarına keçirdi.

Eramızın 311-ci ildə papirus üzərində qeydə alınmış prenuptial razılaşmanın nümunəsi də qorunub saxlanılır. *Sənəddə bildirilir ki, Heraklid, Kos adasından olan Leptin və Filotida qızı Demetrius, azad doğulmuş qadınla evlənir. Heraklidlər, öz növbəsində, Demetrianı-sərbəst doğulmuş qadına uyğun olan hər şeylə təmin edəcəkdir. Demetria, ərini utandıracaq bir səhv edərsə, özü ilə birlikdə gətirdiyi hər şeyi itirəcəkdir, bununla birlikdə Heraklidlər Demetriyaya qarşı irəli sürülən ittihamlar 3 kişinin şahidliyi ilə sübut etməlidirlər.*

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Fransa, İngiltərə, Almaniya və Avstriyada nikah müqaviləsi institutu yenidən bərpa olundu. Məhz bu dövrdən etibarən nikah müqaviləsi hüquqi qüvvə qazanır.

Nikah müqaviləsinin məzmununun əsas elementi əmlakın hüquqi rejimin qurulmasıdır. Nikah müqaviləsi ilə müəyyən edilən belə rejim, əmlakın müqavilə rejimi adlanır.

Nikah müqaviləsi mülkiyyətin hüquqi rejiminin qurulmasına və dəyişdirilməsinə yönəlmiş müqavilələri birləşdirən mülki müqavilələrin ayrı bir növü kimi qəbul edilməlidir. Eyni tipə ümumi mülkiyyətin bölünməsi və ümumi mülkiyyətin istifadəsi ilə bağlı müqavilələri də aid etmək olar. Nikah müqaviləsinin vacib xüsusiyyəti onun mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Müqavilə yalnız ər-arvadın əmlakının hüquqi rejimini müəyyən etmək və ya dəyişdirməyə yönəlmiş müddəaları ehtiva etmir, eyni zamanda ər-arvadın bir-birlərinin saxlanması üçün vəsait təmin etməsi məsələlərini də tənzimləyə bilər. Ancaq Ailə Məcəlləsinin qəbul edilməsindən əvvəl, nikah müqaviləsinin bağlanması olduqca çətin idi, çünki Mülki Məcəllədə onun

məzmunu, bağlanma qaydası, xitam qaydası və digər vacib məqamlar mövcud deyildi. Ər-arvad yalnız müqavilələr haqqında mülki qanunvericiliyin ümumi qaydalarını rəhbər tuta bilərdi.

Nikah müqaviləsinin subyekti yalnız ər-arvad ola bilər. Buna görə də müqavilə bağlamaq qabiliyyəti nikahın subyekti olmaqla əlaqələndirilməlidir. Bir şəxs nikah yaşına çatmamışdırsa, nikah qeydiyyata alınana qədər valideynlərinin və ya qəyyumlarının razılığı olmadan nikah müqaviləsi bağlaya bilməz. Evləndikdən sonra tərəflər tam fəaliyyət qabiliyyətli olur və müstəqil olaraq nikah müqaviləsi bağlamaq hüququna malik olurlar. Müstəqil olaraq nikah müqaviləsi bağlamaq hüququ emansipasiya edilmiş şəxslərə də məxsusdur. Çünki Mülki Məcəllənin 28-ci maddəsinə əsasən onlar tam fəaliyyət qabiliyyətli olurlar. "On altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayanlar əmək müqaviləsi üzrə işləyirsə və ya valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olursa, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Hər iki valideynin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığına əsasən qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə, belə razılıq olmadıqda isə məhkəmənin qərarı ilə yetkinlik yaşına çatmayan tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılır (emansipasiya). On səkkiz yaşına çatanadək nikaha girməyə qanunun yol verdiyi halda, on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir. Nikah bağlanması nəticəsində əldə edilmiş fəaliyyət qabiliyyəti nikahın on səkkiz yaşına çatanadək pozulduğu halda da tam həcmdə saxlanılır".

Nikahdan əvvəl faktiki ər-arvad münasibətində olan şəxslər arasında müqavilə bağlana bilər. Onların razılığı nikah müqavilə olmayacaq, çünki qanunvericilik həqiqi nikaha hüquqi əhəmiyyət vermir. Ancaq mülki qanunvericilikdə müqavilələrin bitkin bir siyahısını olmadığı üçün, faktiki ər-arvad münasibətində olan şəxslər prinsipcə, mülki münasibətlərini tənzimləməyə yönəlmiş müqavilələr bağlaya bilərlər. Onlar öz razılığı ilə həqiqi nikahda əldə edilmiş əmlaka ümumi ortaq mülkiyyət rejimi qura bilməzlər.

Nikah müqaviləsi yazılı formada bağlanılır və notarial qaydada təsdiqlənir. Bu cür forma tələbləri həm ər (arvad), həm də üçüncü tərəflər üçün nikah müqaviləsinin xüsusi mənası ilə bağlıdır. Bu müqavilə, bir qayda olaraq, çox uzun müddətə etibarlıdır və gələcək üçün mülkiyyət hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyənləşdirir.

Nikahın etibarsızlığı nikah müqaviləsinin avtomatik etibarsız olmasına gətirib çıxarır. Nikahın olması, əvvəllər qeyd olunduğu kimi, nikah müqaviləsinin zəruri elementidir, buna görə də nikah etibarsız elan olunarsa, nikah müqaviləsi bağlandığı andan hüquqi qüvvəsini itirir.

Bəzi mülkiyyət növlərinin ümumi əmlakdan xaric edilə bilər, məsələn, pensiya və ya müavinətlər, peşə fəaliyyəti obyektləri, əlavə gəlir, zərgərlik, hobbi üçün istifadə olunan əşyalar ola bilər. Başqa bir ümumi hal, ər-arvadın əmək fəaliyyətindən və onların hesabına əldə edilmiş əmlakdan əldə edilən gəlirin ümumi olduğunu və əlavə gəlir, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi ərə (arvada) aid olacağını müəyyənləşdirməkdir.

Nikah müqaviləsində ər-arvad, bir-birinin saxlanması üçün öhdəliklər müəyyən etmək hüququna malikdirlər. Mövcud qanunvericiliyə görə aliment almaq hüququ olan ərin (arvadın) saxlanması haqqında danışırıqsa, bu müddəalar aliment sazişi üçün müəyyən edilmiş bütün məhdudiyyətlərə məruz qalır. Xüsusilə, ehtiyacı olan ərin (arvadın) hüquqları pozulmamalıdır. Bununla yanaşı, aliment almaq hüququ olmayan ərin (arvadın) dəstək olmaq hüququ, nikah müqaviləsində nəzərdə tutula bilər.

Bu hər şeydən əvvəl, ailəyə daha çox vaxt ayırmaq üçün ər-arvadın qarşılıqlı istəyi ilə işdən və ya təhsildən ayrılan tərəfə aiddir. Belə halda ər (arvad) şübhəsiz ki, nikah müqaviləsində həm nikah dövründə, həm də onun boşanmadan sonra dəstək almaq hüququnu açıq şəkildə göstərilməsində maraqlıdır. Qanuni olaraq hüququ olmayan ərin (arvadın) təminat alması, ər-arvadın istədiyi hallarda nikah müqaviləsinə daxil edilə bilər.

Ər-arvad bir müddət evli olduqları və müəyyən bir əmlak əldə etdikləri təqdirdə nikah müqaviləsi bağlanarsa, müqavilənin hüquqi qüvvəsini tərəflər müəyyən edir. Belə ki, bu müqavilə həm nikah bağlandığı anadan, həm də müqavilə hüquqi qüvvəyə mindikdən sonrakı dövrə aid edilə bilər. Bu tərəflərin seçimindən asılı olaraq müəyyən edilir. Nikah müqaviləsinin köməyi ilə ər-arvad, hər birinə məxsus olan əmlakı, o cümlədən nikahdankənar əmlakı yenidən bölüşdürmək hüququna malikdirlər. Məsələn, bu əmlakların hamısının ümumi mülkləri olacağını müəyyən edə bilərlər.

Nikah müqaviləsində nəzərdə tutulan hüquqlar və vəzifələr müəyyən bir müddətlə məhdudlaşdırıla və ya müəyyən şərtlərin baş verməsi və ya baş verməməsindən asılı edilə bilər. Ər (arvad) məsələn, evliliyin ilk illərində əmlaklarının ayrı olacağını və bu müddətdən sonra ortaq olacağını əvvəlcədən müəyyən edə bilərlər.

Nikah müqaviləsinin hüquqilik şərti hər hansısa mülki müqavilənin hüquqilik şərti ilə eynidir. Subyektlər səlahiyyətli olmalıdır, iradə iradəyə uyğun olmalıdır və sərbəst şəkildə formalaşmalıdır, nikah müqaviləsinin məzmunu qanuna zidd olmamalıdır. Nikah müqaviləsi tərəflərin fəaliyyət qabiliyyətini və ya məhkəməyə müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdıra bilməz. Nikah müqaviləsində uşaqlarla bağlı məsələlər tənzimlənə

bilməz, çünki ilk növbədə nikah müqaviləsi xüsusi razılıqdır və yalnız ər-arvadla bağlı məsələləri əhatə etməli və üçüncü tərəflər, o cümlədən uşaqlar üçün hüquq və vəzifələr yaratmamalıdır.

Uşaqlarla bağlı məsələlər ayrıca bir hüququn predmeti olduğu üçün hətta valideynlərinin uşaqların böyüdülməsi və ya tərbiyəsi ilə bağlı müqavilələr bağlamaq hüququ olduqda, uşaqların qanuni nümayəndələri kimi çıxış edirlər və ya uşaqlar üçün müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan müqavilələr bağlayırlar. Buna görə uşaqların hüquqlarına təsir edən bütün hərəkətlər ayrı-ayrılıqda və bəzi hallarda müəyyən yaşa çatmış uşaqların fikirləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Nikah müqaviləsi ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyə bilməz. Bunun səbəbi, yerinə yetirilmədiyi təqdirdə tətbiq edilə bilən hüquq və vəzifələrin nikah müqaviləsinə daxil edilə bilməməsi ilə əlaqədardır. Yalnız fərdi xarakter daşıyan öhdəliklər icra edilə bilməz. Ər-arvadın zibili kim çıxaracağı və uşağı kimin yatağına qoyacağı ilə bağlı şərtlərini nikah müqaviləsinə daxil etmək imkanı varsa, bu vəzifələrin yerinə yetirilməməsinə görə heç bir sanksiya tətbiq edə bilmədikləri aydındır. Bu cür "vəzifələr"lə bağlı məhkəmə mübahisəsini təsəvvür etmək çətindir.

Ər-arvadın ailə həyatı ilə bağlı digər məsələlərin həlli proseduruna dair müddəalara da yer verməyə hüququ yoxdur, çünki bu şərtlər də güclə həyata keçirilə bilməz. Ər-arvad şəxsi münasibətləri razılaşmalar yolu ilə tənzimləyə bilər, lakin bu müqavilələr qeyri-qanuni olacaqdır.

Nikah müqaviləsinə aliment almaq ehtiyacı olan əlil həyat yoldaşının hüququnu məhdudlaşdıran şərtlər daxil edilə bilməz.

Nikah müqaviləsi ilə bağlı daha bir xüsusi məhdudiyyət var: müqavilə ər-arvaddan birini həddən artıq əlverişsiz vəziyyətə salmamalıdır. Əks təqdirdə, müqavilə mübahisəli hüquqi əqddir və hüquqları pozulmuş ərin (arvadın) tələbi ilə etibarsız sayıla bilər. Tərəflərdən birini həddindən artıq əlverişsiz vəziyyətə salan müqavilələr olaraq, ər-arvaddan birinin nikahda əldə edilmiş əmlaka olan hüququndan tamamilə imtina etməsi, nikahdankənar əmlakını digər həyat yoldaşına verməsi və buna bənzər müqavilələr nəzərdə tutulur. Bu şərt, nikah müqaviləsinə şamil edilsə də, şəxsin özü üçün son dərəcə əlverişsiz şərtlərdə çətin vəziyyətlərin birləşməsinin təsiri altında bağladığı etibarsız mülki əqdin tanınması imkanını təmin edən qayda ilə eyni deyildir. Bu vəziyyətdə çətin vəziyyətlərin mövcudluğunu sübut etmək lazım deyil, ər-arvaddan birini həddindən artıq əlverişsiz vəziyyətə salmaq kifayətdir.

Nikah müqaviləsi ailə hüququnun əsas prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Qanunun bu müddəası məhkəmə mülahizəsinə xeyli geniş yer açır. Bu vəziyyətdə ailə qanunvericiliyinin əsas prinsipləri ailənin dövlət tərəfindən qorunması, ailədəki ər-arvad bərabərliyi və əlil ailə üzvlərinin maraqlarının prioritet qorunmasını təmin etməkdir. Bu prinsiplərdən hər hansı biri pozulursa, nikah müqaviləsi, ər-arvad tərəfindən mübahisələndirilə bilər.

Nikah müqaviləsinin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, ər-arvadın qarşılıqlı razılığı ilə istənilən vaxt mümkündür. Belə bir dəyişiklik və ya ləğv barədə razılığa gəlmək yazılı şəkildə edilməli və notarial qaydada təsdiqlənməlidir. Əvvəlcədən əldə edilən razılaşmanın yerinə yetirilməsindən birtərəfli imtina edilməsinə icazə verilmir. Ancaq tərəflər nikah müqaviləsini dəyişdirmək və ya ləğv etmək barədə razılığa gəlməyə bilərlər və eyni zamanda vəziyyət o qədər dəyişə bilər ki, nikah müqaviləsinin icrası ər-arvaddan birinin maraqlarının ciddi şəkildə pozulmasına səbəb olsun. Bu hallarda, müqavilə dəyişdirilə və ya məhkəmə tərəfindən ərin (arvadın) tələbi ilə xitam verilə bilər.

Nikah müqaviləsinin özünəməxsusluğu və xüsusən davamlı xarakter daşımasına görə o, məhkəmə tərəfindən daha tez dəyişdirilə və xitam tələb edə bilər. Nikah müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə ər-arvaddan biri işləməyə bilər, işini itirə bilər, ər-arvadın gəlir nisbəti o qədər dəyişə bilər ki, nikah müqaviləsinin müddəaları tərəflərdən biri üçün son dərəcə əlverişsiz olsun. Məsələn, gəlirləri az olan ər-arvad digərini dəstəkləməyə məcbur olacaq. Buna görə Ailə Məcəlləsinin layihəsində, məhkəməyə nikah müqaviləsini sadələşdirilmiş qaydada dəyişdirməyə və ya xitam verməyə imkan verən əlavə müddəaların daxil edilməsi zəruridir. Halbuki, mövcud ailə qanunvericiliyi nikah müqaviləsi üçün heç bir istisna etmir.

Nikah müqaviləsi nikah pozulduqdan sonra əmlakdan istifadə qaydasını da müəyyən edə bilər. Nikahın sona çatması ilə mülkiyyətin müqavilə rejimi dayandırılır. Bu anda əldə edilən bütün əmlak onu əldə etmiş ərə (arvada) aiddir.

Nikah müqaviləsi digər əməliyyatlar kimi, məhkəmədə etibarsız elan edilə bilər. Nikah müqaviləsinin etibarsız sayılması mülki qanunvericiliklə nəzərdə tutulduğu qaydada və eyni əsaslarla mümkündür. Nikah müqaviləsinin məzmunu qanuna ziddirsə, xəyali və ya uydurma bir əməliyyatdırsa, nikah müqaviləsi bağlanarkən ər-arvaddan biri fəaliyyət qabiliyyətsiz idisə, etibarsızdır. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılaşmanın məzmunu ailə və ya mülki hüquq normalarını pozursa, qanuna zidd hesab olunur.

Hüquq və əxlaq qaydalarına zidd olan məqsədyönlü nikah müqaviləsi bağlamaq olduqca nadirdir. Nikah müqaviləsi qanuni nəticələrə səbəb olmaq niyyəti olmadan bağlandığı halda, məsələn, müəyyən əmlak

üzərində girov qoyulmasının qarşısını almaq, varislərin hüquqlarını pozmaq və saxta nikahda həqiqi nikah görünüşünü yaratmaq kimi xəyali bir əməliyyatdır.

Nikah müqaviləsi mübahisələndirilə bilər. Nikah müqaviləsinə etiraz etmək üçün ümumi şərtlər nəzərdə tutulmuşdur. Nikah müqaviləsi yetkinlik yaşına çatmamış şəxs tərəfindən qanuni nümayəndələrin razılığı olmadan imzalanmışdırsa, qanuni nümayəndələr etiraz edə biər. Nikah müqaviləsinin zorakılığın, hədə-qorxunun və ya çətin vəziyyətin təsiri altında bağlanmışdırsa, mübahisələndirilə bilər. Gəlin belə bir hipotetik bir hadisəni təsəvvür edək: hamilə olan və ya artıq uşaq dünyaya gətirmiş qadın uşağın atasının onunla evlənməsini təmin etmək üçün nikah zamanı əldə ediləcək bütün əmlakın rədd edilməsi şərtlərini özündə əks etdirən nikah müqaviləsi imzalamağa məcbur olur.

Beləliklə, nikah müqaviləsi sosial-iqtisadi şəraitin nəticəsində meydana gəlmişdir. Nikah müqaviləsinin tətbiqi mübahisələrin məhkəməyə müraciət etmədən həllinə şərait yaradır. Nikah müqaviləsi vasitəsilə ər və arvad əldə etdikləri əmlaklarının hüquqi rejimini müəyyən edirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Hüquq Yayınevi", Bakı 2019;
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Hüquq Yayınevi", Bakı 2020;
3. Антокольская М.В. Семейное право. М., Юристь, 2014; 158-171
4. Левушкин Анатолий Николаевич-Брачный договор в российской федерации, других государствах - участниках содружества независимых государств и балтии учебно-практическое пособие; 20-30
5. Левушкин Анатолий Николаевич-История возникновения и развития института брачного договора в России, «Семейное и жилищное право», 2012, N 5; 1-13
6. https://rospravosudie.com/law/ 11. Тарусина Н.Н. Семейное право. Учеб. пособие. - М.: ПРОСПЕКТ, 2001. 27-36

The concept and content of the the contractual regime of property

Summary

Historically, the institution of marriage contracts in family law has been associated with the creation of private property. The main element of the content of the marriage contract is the establishment of a legal regime for the property . Such a mode of marriage is called a contract of property. The legality of the marriage contract is the same as the legality of any civil contract. Subjects must be competent, have the will and must be freely formed, and the content of the marriage contract must not be in conflict with the law.

Понятие и содержание договорного режима собственности

Резюме

Исторически институт брачных договоров в семейном праве был связан с созданием частной собственности. Основным элементом содержания брачного договора является установление правового режима для имущества. Этот тип брачного договора называется договором собственности. Законность брачного договора такая же, как и у любого гражданского договора. Субъекты должны быть компетентными, иметь волю и должны быть свободно сформированы, а содержание брачного контракта не должно противоречить закону.

Rəyçi: dos. F.Mirzəyeva

Göndərilib: 20.03.2020 Qəbul edilib: 25.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/43-46

Aynur Teymur qızı Bəxtiyarova
Bakı Dövlət Universiteti
aynur.baxtiyarova96@mail.ru

BMT-nin TƏSİSATLARI VƏ İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞU

***Açar sözlər:** BMT, informasiya cəmiyyəti, UNESCO, qloballaşma*
***Key words:** UN, information society, UNESCO, globalization*
***Ключевые слова:** ООН, информационное общество, ЮНЕСКО, глобализация*

Giriş

İnformasiya cəmiyyətinin qloballaşması, vahid internet şəbəkəsinin insan fəaliyyətini əhatə etməsi beynəlxalq təşkilatların rolunu daha da artırmışdır. Bununla bağlı BMT və onun təsisatları xüsusi qeyd olunmalıdır. Məqalədə BMT-nin təsisatlarının informasiya cəmiyyəti quruculuğunda fəaliyyəti təhlil edilmiş, təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

BMT qlobal informasiya cəmiyyəti üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində öz ixtisaslaşmış qurumları vasitəsilə iştirak edir.Onlardan bir neçəsinə nəzər salsaq.

BMT-nin İnkişaf Proqramı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İKT-nin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərir.Bu qurum xüsusi fond vasitəsilə İKT-nin inkişafı üzrə yerli, regional və beynəlxalq proqramları maliyyələşdirir; İKT sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi ilə məşğul olur; İKT sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə səy göstərir; İKT üzrə proqramların həyata keçirilməsi üçün strategiya və tövsiyələr hazırlayır.

BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşdırılmış qurumu olan YUNESKO dünyada təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri sahəsindəki əməkdaşlıöın ən böyük hökumətlərarası forumudur.Öz fəaliyyətində fikir və ifadə azadlığına, kommunikasiya və informasiya problemlərinə xüsusi önəm verən YUNESKO informasiya sahəsində formalaşmaqda olan münasibətlərin tənzimlənməsinə dair təklif və tövsiyələr verir. Bilik cəmiyyətləri ideyasını irəli sürən bu qurum bəyan edir ki, həmin cəmiyyətlər dörd əsas prinsipə söykənir:

1. Fikir və ifadə azadlığı;
2. İnformasiya və biliklərin əlyetənliy;
3. Mədəni və linqvistik fərqliliyə hörmət;
4. Hər kəs üçün keyfiyyətli təhsil.

BMT-nin digər ixtisaslaşdırılmış qurumu olan Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (BTİ) informasiya cəmiyyəti infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra problemlərlə məşğul olur. BTİ-nin müəyyən etdiyi standartlar qlobal telekommunikasiya sisteminin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qurum İKT-yə, eləcə də İnternetə bərabərhüquqlu çıxış imkanını genişzolaqlı internet şəbəkəsinin yaradılması ilə təmin edir. Bu məqsədlə BTİ həm ictimai, həm də özəl sektorla qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət göstərir.

BTİ-nin fəaliyyəti üç sektor üzrə həyata keçirilir:beynəlxalq telekommunikasiyanın standartlaşdırılması sektoru, radiokommunikasiya sektoru və inkişaf sektoru. Ümumilikdə, BTİ-nin dəstəyi ilə aparılan tədqiqatlar informasiya infrastrukturunun inkişafına istiqamətlənmişdir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı informasiyanın cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə etməsi ilə nəticələnmişdir ki, bu da yeni növ ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən nizama salınmasını şərtləndirmişdir. Həmin münasibətlər informasiya hüququnun predmentini təşkil etdiyi üçün informasiya cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin şərhi informasiya hüquq elmi üçün zəruri olan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

2003-cü ildə Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti Məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyəti dedikdə elə bir cəmiyyət başa düşülür ki, burada hər kəs informasiya və bilik yarada, onu əldə edə və paylaşa bilər.Bu da ayrı-ayrı xalqlars və millətlərə imkan verir ki, BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə əsasən, eləcə də Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə riayət edərək, öz potensialını nümayiş etdirsin və həyat səviyyəsini yüksəltsin.

İnformasiya cəmiyyətində məlumatlandırma, yəni zəruri informasiyanın bütün istifadəçilərə çatdırılması, biliklərin saxlanılması və yayılması, eləcə də informasiya texnikası vasitələri və informasiya resurslarından

öz maraq və mənafeləri daxilində istifadə ilə bağlı təlimatlandırma və cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı məqsədilə biliklərdən istifadə olunması funksiyaları reallaşdırılır.

Mənbələrə görə, informasiya cəmiyyətinin qurulması məsələləri ilk olaraq, XX əsrin 60-70-ci illərdə ABŞ-da araşdırılmağa başladı.Ondan sonra Avropa Birliyi də bu sahəyə marağını yönəltdi. 1994-cü ilin əvvəllərində Avropa Birliyi məşhur mütəxəssislərdən ibarət qrup yaradaraq, ona informasiya cəmiyyəti ilə bağlı hesabat hazırlamağı tapşırdı. Qrupun rəhbəri Martin Banqemanın adı ilə adlandırılan “Banqeman hesabatı” 1994-cü ildə müzakirəyə çıxarıldı. Bununla da Avropada informasiya cəmiyyətinin qlobal səviyyədə inkişafına təkan verildi.

Artıq 1980-ci illərdə bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə informasiya biznesi və informasiya xidmətləri sürətlə inkişaf etməyə başladı.Məsələn, həmin dövrdə ABŞ-da əhalinin 3%-i kənd təsərrüfatında, 20%-i sənayedə, 30%-i xidmət sahələrində çalışırdısa, 49%-i informasiya ilə işləmə vasitələrinin yaradılması ilə məşğul olurdular.

Zamanın tələbinə uyğun olaraq, informasiya və texnologiya əsrində cəmiyyət də informasiyalaşdırıldı və bununla da informasiya cəmiyyəti yarandı. İnformasiya cəmiyyətinin əsas məqsədi bütövlükdə cəmiyyətin və ayrı-ayrı şəxslərin informasiya tələbatını ödəmək üçün müasir informasiya texnologiyaları bazasında müxtəlif təyinatı informasiya resurs və fəzaların formalaşdırılmasıdır.

İnformasiya cəmiyyətinin yaranışı Amerika iqtisadçısı Frits Maxlup və yapon sosioloqu Umesao Tadaonun adları ilə bağlıdır.İnformasiya cəmiyyəti anlayışı ilə yanaşı, həmçinin “texnotron cəmiyyət”, “biliklər cəmiyyəti”, “postindustrial cəmiyyət”, “açıq cəmiyyət” kimi anlayışlardan da istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

İnformasiya cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər müasir dövrün tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif aspektlərdən izah olunur. Məsələn, bəzi müəlliflər informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı əsas əlamətlərini sadalayırlar:

1. Ənənəvi bazarlarla yanaşı, informasiya və texnologiya bazarlarının formalaşdırılması və informasiya ehtiyatlarının dövlətin real ehtiyatlarına çevrilməsi.
2. İqtisadiyyatın maksimal səviyyədə qeyri-istehsal sektoruna istiqamətləndirilməsi.
3. Daha etibarlı və nisbətən münasib qiyməti olan fərdi kompüterlərin geniş yayılması, istənilən həcmdə məlumatların ötürülməsinə imkan verən şəbəkənin mövcudluğu.
4. İctimai və fərdi istifadə üçün əlyetər olan informasiya resursları və xidmətlərinin təkrar artımı.
5. Cəmiyyətdə yüksək səviyyədə hüquq mədəniyyətinin olması və hüquqi dövlətin fəaliyyət göstərməsi.
6. Sosial-iqtisadi və dövlət institutlarının fəaliyyətini informasiya infrastrukturlarından asılılıq səviyyəsinin artması.
7. Dünya üzrə vahid-qlobal informasiya məkanının yaradılması.
8. Dövlətlərin vahid informasiya fəzasının formalaşdırılması.
9. İnformasiya təhlükəsizliyinin təminatına dair tələblərin artırılması və bu sahədə hüquqi bazanın yaradılması.

İnformasiya cəmiyyətinə dair şərhlərin ümumiləşdirilməsi, həmçinin Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin təhlili nəticəsində aşağıdakı əlamətləri müəyyən etmək olar [1, s. 54-56]

1. Biliklərə pərəstiş (biliklər kultu) – informasiya cəmiyyətində biliklərdən istifadəni nəzərdə tutur. İnformasiya cəmiyyəti üçün relevant informasiyadan istifadə xarakterikdir.
2. İnformasiya infrastrukturu – cəmiyyətin fəaliyyətinin informasiya sferasının dəstəklənməsi və normal təminatı üçün yaradılmış texniki-proqram vasitələrini əhatə edir, həmçinin istifadəçilərin informasiya resurslarına asan çıxışının təmin edilməsi məqsədini daşıyır.
3. İnformasiya iqtisadiyyatı – informasiya və biliklərin istehsalı,emalı,saxlanması və yayılması üzrə fəaliyyət nəticəsində daxili məhsulların axınını təmin edən iqtisadiyyatı əhatə edir.
4. İnformasiya əmək bazarı – o deməkdir ki, cəmiyyətin əmək ehtiyatlarının 50%-dən çoxu informasiya sahəsində çalışır və məhz bundan asılı olaraq:
5. İnformasiya cəmiyyətində istehsal olunacaq məhsul kimi bilik və intellekt çıxış edir. İntellektual əməklə bağlı sənət sahələrini seçənlərin sayı günbəgün artır;
6. Dəyərlər dəyişir və yeni həyat tərzi formalaşır, asudə vaxtda məşğuliyyətlətin seçimi və dairəsi dəyişir;
7. Məhsul istehsalında və cəmiyyətin başqa sahələrində “insansız” maşınlara daha geniş yer verilir, insan isə əsas etibarilə informasiyanın emalı ilə məşğul olur.
8. İnformasiya mədəniyyəti – cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi olub, informasiya ilə məqsədyönlü işləmək və onun qəbul edilməsi, emalı və ötürülməsi üçün kompüter texnikasından, müasir texniki üsul və vasitələrdən istifadə etmək bacarığıdır.

9. Sosial sahələrin informasiyalaşdırılması – təhsil, seçki kampaniyaları, sənəd dövriyyəsi, kommersiya və digər sosial institutların müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

10. İnformasiya qanunvericiliyi – informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin edən və tənzimləyən qanunvericilik aktlarından ibarətdir.Bu hər bir dövlətin milli qanunvericilik normalarında əks olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan əlamət və xüsusiyyətlərin birini digərindən təcrid etmək mümkün deyil, çünki onların hamısı vəhdət şəklində informasiyanı xarakterizə edir. Bu o deməkdir ki, bu əlamətlərdən hər hansı birinin olmaması infornasiya cəmiyyətinin inkişafını ləngidə bilər. Məsələn, İKT-nin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir şəraitdə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına güclü zəmin yaransa da, əgər bütün bunlar qanunvericilik qaydasında tənzimlənməzsə, sonda informasiya cəmiyyətində xaos yaranar və bu, müxtəlif özbaşınalıq və cinayət əməllərinin inkişafına gətirib çıxarar.

İnformasiya cəmiyyətinin müsbət xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, təhlükəli meylləri də vardır. Bu çatışmazlıqları informasiya hüququnun problemləri sırasında şərh edən müəlliflər hesab edirlər ki, yeni sosial sistemin formalaşması nə qədər müsbət tərəfləri ilə xarakterizə olunsa da, həm insan, həm də cəmiyyət üçün yeni problemlər yaratmışdır. Bu problemlərə aşağıdakılar daxildir:

- İnformasiya qarşıdurması, böhranı cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətlərin, təzadların həllində yeni forma kimi çıxış edir. Bu problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən İKT-nin istehsalı və yayılması üzrə inhisarçılığın geniş vüsət alması qaçılmaz haldır, digər tərəfdən isə müsair informasiya sistemləri beynəlxalq münasibətlərdə yeni “güc tətbiqetmə” vasitələrinə çevrilmişdir.
- İnformasiya təhlükəsizliyi və kibercinayətkarlıq. Yeni texnologiyaların inkişafı yeni cinayətlərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir ki, bunlar ənənəvi cinayətlərlə müqayisədə daha çox ziyan vermək xüsusiyyətinə malikdir.Məsələn, viruslar vasitəsilə eyni zamanda, milyonlarla kompüter sistemini sıradan çıxarmaq mümkün olur.
- İnformasiya mühitində insanın şəxsi həyatının müdafiəsi. İKT-nin inkişafı və fərdi məlumatların şəbəkədə yerləşdirilməsi həmin məlumatların müxtəlif vasitələrlə əldə olunması ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan fərdi məlumatların qorunması ilə bağlı texniki, təşkilati, hüquqi tədbirlərin görülməsi informasiya hüququnun ən vacib problemlərindən biri olmalıdır.
- Müəlliflik hüquqlarının qorunması. İnformasiyanın hər kəs üçün açıq və əlyetər olması əksər hallarda müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə nəticələnir. İlkin mənbəyə istinad tələbi demək olar ki, bütün dövlətlərin qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulsa da, plagiat hallarının sayı günbəgün artmaqdadır. Belə halların aradan qaldırılması informasiya hüququnun problemlərindən biridir.
- “Bioloji inqilab”ın baş vermə təhlükəsi. İKT-nin inkişafı nəticəsində insanın genetik məlumatlarının əldə olunması və müxtəlif eyniləşdirmə məqsədləri üçün istifadəsi təbiətdə ekoloji balansın pozulmasına gətirib çıxara bilər.Bu da hər şeydən əvvəl insanın özü üçün təhlükəli olan “Bioloji inqilab”la nəticələnəcəkdir [4, s. 21-25].

Nəticə

İKT-nin inkişafı və internetin vahid şəbəkə kimi formalaşması informasiya cəmiyyəti quruculuğunun yalnız dövlətdaxili hüquqla tənzimlənməməsinə, eyni zamanda beynəlxalq-hüquqi nizamasalmaya xüsusi diqqət ayrılmasına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, ənənəvi cəmiyyətdə mövcud bərabərsizliklərin qarşısının alınması sferasında inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlər təkbaşına o qədər də gücə malik deyillər. Bu baaxımdan, BMT-nin təsisatlarının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin yeni inkişaf edən rəqəmsal cəmiyyətdə bir çox münasibətlər meydana çıxır ki, onların tənzimlənməsi üçün hüquqi bazaya ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə BMT təsisatlarının qəbul etdiyi beynəlxalq sənədlər xüsusi istiqamətləndirici xarakterə malikdir. Həmin beynəlxalq-hüquqi normaların milli hüquqa implementasiyası istiqamətinddə tədbirlərin davam etidirilməsi qlobal informasiya cəmiyyətinin məqsədlərinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusets, 2006, 323 p.
3. Абдуллаев И.З. Информационное общество и глобализация: Критика неолиберальной концепции. Ташкент: Фан ва технология, 2006, 191 с.

4. Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 21-25.
5. Обществознание: Глобальный мир в XXI веке. Книга для учителя. Под редакцией *Л.В.Полякова, М.: Просвещение, 2007, 367 с.*

Un institutions and information society building
Summary

The globalization of the information society and the integration of a single internet network into human activities have further enhanced the role of international organizations. In this regard, the UN and its institutions should be specifically mentioned. The article analyzes the activities of the UN institutions in the information society building and offers suggestions and recommendations.

Институты ООН и формирование информационного общества
Резюме

Глобализация информационного общества и интеграция единой сети интернет в человеческую деятельность еще более усилили роль международных организаций. В связи с этим следует особо упомянуть ООН и ее институты. В статье анализируется деятельность органов ООН по построению информационного общества и предлагаются предложения и рекомендации.

Rəyçi: h.f.d G. Rzayeva

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/47-50

Aytan Shamshir Aliyeva
Baku State University
eayten888@gmail.com

PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENT IN THE EUROPEAN: EU INVESTMENT LAW SOURCES

Key words: *European Union, acquis communautaire, foreign direct investment, TFEU, TEU, court decisions*
Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, acquis communautaire, xarici birbaşa investisiya, AİFM, AİM, məhkəmə qərarları*
Ключевые слова: *Европейский Союз, acquis communautaire, прямые иностранные инвестиции, инвестиционное право, TFEU,TEU, судебные решения.*

Introduction

The regulation of foreign investment is one of the most relevant and controversial topics in European Union law and international investment law. The EU Foreign Investment Law is becoming a critical issue, especially after the introduction of the EU competence in foreign direct investment after the Lisbon Treaty and the recent successful problem of the compatibility of bilateral investment treaties of the Member States with EU law. Within this framework, the purpose of the article is to determine whether and to what extent the EU has become an international player in foreign investment. Studying the existing regulatory framework regarding the scope and use of the EU competence and its legal consequences. She examines the foundations on which the EU investment policy is based and which will be based in the future. Recent years have witnessed a growing backlash against foreign direct investment (FDI) across several of the world's biggest economies. The United States, Canada, Australia, and the European Union have all amended existing laws or proposed new legislation for screening FDI in key industries. (1)

A series of blocked or abandoned deals demonstrate that recipient countries have stepped up their enforcement and changed the international deal landscape in fundamental ways. Countries that historically have made little effort to distinguish between domestic and international investors have strengthened their defenses against foreign parties. Meanwhile, countries that already subject investments to review have revamped their laws and broadened the scope of review to capture transactions structured to circumvent the review process. Legislative proposals have emphasized the need to protect emerging technologies like artificial intelligence, wireless communications, and military technology. (8)

The claims relating to norms of an international law of foreign investment can be accepted as principles of international law only if they are based on an accepted source of public international law. These sources of international law are stated in Article 38 (2) of the Statute of the International Court of Justice. It will be useful to indicate the sources available to build up the principles of an international law on foreign investment.

Treaties

There have been several regional treaties on foreign investment. The strongest provisions are those contained in Chapter 11 of the North American Free Trade Agreement (NAFTA). The provisions of this chapter largely track the model bilateral investment treaty of the United States. It creates a framework for the free movement of investments within the NAFTA region (the United States, Canada and Mexico). The treaty provides for a strong investor–state dispute resolution mechanism, giving the investor a unilateral right to invoke arbitration against the state.

The ASEAN Treaty on the Protection and Promotion of Foreign Investment contains strong provisions, but, since only approved investments are protected by the treaty, there is sufficient room provided for regulatory control over the entry of foreign investment.

Other regional treaties, such as the Mercosur Agreement, create similar regional arrangements with protection granted in varying degrees to the foreign investment of the participating regional states. The most spectacular of them, if it comes about, is the Free Trade Agreement of the Americas which would cover the whole of North and South America. (9)

TEU and TFEU as sources of European investment law.

The EU is the world's main provider and the top global destination of foreign investment. Foreign direct investment stocks held in the rest of the world by investors resident in the EU amounted to €7,412 billion at

the end of 2017. Meanwhile, foreign direct investment stocks held by third country investors in the EU amounted to €6,295 billion at the end of 2017.

The entry into force of the Treaty of Lisbon in 2009 marked an important milestone in the elaboration of international investment treaty norms within (and without) the Union. By virtue of Article 207 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), foreign direct investment has come under exclusive EU competence as part of the Union's common commercial policy. This transfer of competence was born out of a wish to offer a robust basis for the Union's external economic action and in order to enhance its role in the elaboration of international investment norms. (2)

Several changes to the Common Commercial Policy (CCP) effectuated by the Treaty of Lisbon extend the competences of the Union and are thus in line with this development. (4)

Article 207(1) TFEU regulates EU's competence in the field of CCP and adds FDIs, since the entering into force of the Lisbon Treaty, to the list of EU's treaty-making powers: The common commercial policy shall be based on uniform principles, particularly with regard to changes in tariff rates, and the commercial aspects of intellectual property, foreign direct investment, the achievement of uniformity in measures of liberalization, export policy and measures to protect trade such as those to be taken in the event of dumping or subsidies.

As follows from the Articles there is no definition of the scope and application of EU's new competence, i.e. the term of FDI. The Commission defines FDI as to "include any foreign investment which serves to establish lasting and direct links with the undertaking to which capital is made available in order to carry out an economic activity". In such a system, EU would replace its Member States as the respondent in the potential dispute.(10)

Investment arbitrations have become more complicated lately where internal bilateral investment treaties (BITs) between Member States of the European Union (EU) have created questions about the relationship of investment treaties and EU treaties. The fundamental principles of EU law, such as the principles of primacy and supremacy are in conflict with the requirement of unconditional enforcement of International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID) arbitral awards.(1)

The actions of the EU is triggered by the Micula award according to which Romania has to pay compensation to Swedish investors for breach of the Sweden-Romania BIT, a compensation, if paid, would constitute illegal state aid under EU law. Thus, the question of the relationship of intra-EU BITs and EU law still remain sunanswered. (14)

That common framework is without prejudice to sole responsibility of Member States for safeguarding their national security, as provided for in Article 4(2) TEU. It is also without prejudice to the protection of their essential security interests in accordance with Article 346 TFEU. (11)

In 2010, the European Commission took a position against the adoption of an EU model investment agreement. It explained that adopting a 'one-size-fits-all model' would be 'neither feasible nor desirable' and that the Union would need to take into account the particularities of each negotiation, including the interests of its stakeholders and the level of development of its partners. (5) The divergence between concluded member state BITs was noted by both the Commission and the Parliament and the latter, in particular, called on the Commission 'to reconcile these divergences to provide a strong EU template for investment agreements'. However, the Parliament specified that this template or model would also be adjustable according to the level of development of the partner country'. (7)

Despite the uncertainty surrounding the exercise of the new competence and the final shape of EU investment agreements, the EU is formulating an investment policy that goes beyond the new generation of investment agreements, and it is the novelty of this approach that underlines the advent of a new standard. The Union wishes to improve its investment agreements in a twofold approach that targets substantive and procedural standards. (6)

International customary law.

The important role of treaties in international investment law should not lead to an underestimation of the significance of non-treaty rules in investment disputes. Unlike the situation prevalent in many branches of international law, most rules of investment law are included in treaties. Although more than 2,600 treaties (mostly bilateral) regulate investment relations, customary rules of international law play an important role in numerous cases. They are particularly significant where the relations between the host state and the investor are not subject to an investment treaty. (3)

Even where certain treaties are being applied to a particular investment dispute, these treaties often do not regulate all specific questions arising in the particular dispute. Thus, in cases of lacunae, investment treaty rules are supplemented by rules of customary law. (12)

Article 38 (1) (b) of the ICJ Statute presents the two traditional elements of international customary law: general practice and *opinio juris*. As for the first (objective) component, in addition to physical acts, international tribunals often consider various non-physical acts as ‘practice’. Such acts include diverse verbal acts (such as declarations) and domestic legislation. (13)

Practice alone cannot lead to the formation of customary law and a subjective element (*opinio juris*) is needed to establish a new rule of international law. The absence of a sense of obligation has led some scholars and tribunals to reject arguments that a series of similar investment treaties give rise to new customary rules. A sense of obligation (i.e. whether a certain behavior is considered as legally obligatory or not) may be manifested by various means, including states’ declarations, resolutions of international organizations, international treaties and decisions of international tribunals.

Court decisions

Article 38 (1) (d) of the ICJ Statute provides that judicial decisions (along with scholarly writings) constitute ‘subsidiary means for the determination of rules of law’. Though this provision indicates that judicial decisions play only a secondary role, international courts (and remarkably the ICJ) take part in the law-making process and significantly influence the development of international law. Judicial decisions are a subsidiary source of international law. Though stated to be a subsidiary source, the decisions of the International Court of Justice and its predecessor have had an immense influence in shaping the principles of international law. There are other decisions of the International Court of Justice which have peripheral relevance to the subject.

Conclusion

The relationship between intra-EU BITs is complicated and opinions vary depending on which view one takes, which is perhaps the reason why the Commission is asking its Member States to terminate their intra-EU BITs. However, most BITs contain a survival clause, meaning that even after the termination of a BIT, all of its provisions would remain in force and provide protection for investors and investments made before the termination, for a longer period of time, as in the case of Sweden-Romania BIT for twenty years after the termination. This would mean that even if all Member States of the EU would terminate their BITs, the provisions, including the one on investor-state dispute settlement would still remain in force and could be invoked by European investors for twenty years to come. Therefore the termination of the BITs would not solve the issues arisen in connection to the Micula award. They will probably reoccur and be discussed in the years to come.

Literature

1. Baker Mckenzie, Rising Scrutiny: Assessing The Global Foreign Investment Review Landscape 32-66 (2017) https://www.bakermckenzie.com/-/media/files/insight/publications/2017/rising_scrutiny.pdf?la=en
2. Bungenberg and Hobe, ‘The Relationship of International Investment Law and European Union Law’, in M. Bungenberg et al. (eds), International Investment Law: A Handbook (2015) 1602; Bungenberg and Titi, supra note 1. http://www.ejil.org/pdfs/26/3/2598.pdf
3. Case Concerning Diallo (Guinea v Congo), Judgment of 24 May 2007, ICJ General List No 103 (2007) . https://www.icj-cij.org/en/case/103/judgments
4. Eilmansberger, Bilateral Investment Treaties and EU Law, CML Rev. 46 (2009),p:383. https:// www. kluwerlawonline.com/abstract.php?area=Journals&id=COLA2009019
5. European Commission, supra note 5, at 6. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ HTML/?uri= CELEX: 52017XX0524(01)&from=IT
6. European Commission, supra note 1, at 3. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ TXT/HTML/ ?uri= CELEX:52017XX0524(01)&from=IT
7. European Parliament Resolution 2010/2203, supra note 5, p: 9. https:// academic.oup. com/ejil/ article/26/3/ 639/2599588
8. European Union Law Working Papers, No. 36, Screening Foreign Direct Investment in the European Union: Prospects for a “Multispeed” Framework, Jacob Lundqvist,(2018) https://law.stanford.edu/wp-content /uploads/2018/09/lundqvist_eulawwp36.pdf
9. M.Sornarajah - The International law on foreign investment, Second edition, Cambridge university press (2004).https://www.cambridge.org/core/books/international-law-on-foreign-investment/3882A7852A1D06B6E 32276A110F55B1B

10. Regulation (EU) No1219/2012 (2012) OJ L 351, of the European Parliament and of the Council of December 12 2012, establishing arrangements for bilateral investment agreements between Member States and third countries. https://eurlex.europa.eu/ LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012: 351:0040: 0046: EN:PDF
11. Regulation (EU) 2019/452 of the european parliament and of the council 19 march 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union https://eur-lex.europa. eu/eli/reg/ 2019/452/oj
12. (1928]) PCIJ Series A No. 17. https://www.icj-cij.org/en/pcij-series-a
13. Standards of Investment Protection - August Reinisch. 2014, p:149. https://www.univie.ac.at/ intlaw/ reinisch/legal_expropriation_ar.pdf
14. Tahmina Sahibli-The relationship of EU law and bilateral investment treaties, 2015.http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:903370/fulltext01.pdf

Avropadakı xarici sərmayələrin qorunması: AB investisiya hüququ mənbələri

Xülasə

Xarici investisiyaların tənzimlənməsi Avropa Ittifaqı hüququnda və beynəlxalq investisiya hüququnda ən aktual və mübahisəli mövzulardan biridir. Aİ Xarici İnvestisiya Qanunu, xüsusilə Lissabon Müqaviləsindən sonra birbaşa xarici sərmayələrə Aİ səlahiyyətlərinin tətbiq edilməsindən və üzv ölkələrin ikitərəfli investisiya müqavilələrinin Aİ qanunlarına uyğunluğu problemindən sonra kritik bir məsələyə çevrilir. Bu çərçivədə Aİ-nin xarici sərmayə qoyuluşunda beynəlxalq oyunçu olub olmadığını və nə dərəcədə müəyyənləşdirilməsidir. Aİ səlahiyyətlərinin miqyası və istifadəsi və onun hüquqi nəticələri ilə əlaqədar mövcud normativ bazanı öyrənir. Aİ investisiya siyasətinin əsaslandığı və gələcəkdə də qurulacağını araşdırır.

Защита иностранных инвестиций в Европе: источники инвестиционного права ЕС

Резюме

Регулирование иностранных инвестиций является одной из наиболее актуальных и противоречивых тем в праве Европейского Союза и международном инвестиционном праве. Закон об иностранных инвестициях ЕС становится критической проблемой, особенно после введения компетенции ЕС в области прямых иностранных инвестиций после Лиссабонского договора и недавней успешной проблемы совместимости двусторонних инвестиционных договоров государств-членов с законодательством ЕС. В этих рамках цель статья - определить, стал ли и в какой степени ЕС международным игроком в сфере иностранных инвестиций. Изучая существующую нормативно-правовую базу, касающуюся объема и использования компетенции ЕС и ее правовых последствий, она изучает основы. Которых основана инвестиционная политика ЕС и которые будут основываться в будущем.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib:17.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/51-55

Elgul Elshan Salimli
Baku State University
elguls96@gmail.com

TERRITORIAL INTEGRITY IN THE MODERN EUROPEAN SPACE – THE POSITION OF EUROPE ON NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

Key words: *Azerbaijan****,*** *Nagorno-Karabakh, Territorial integrity, Organisation for Security and Co-operation in Europe (OSCE), European Union, United Nation*
Açar sözlər: *Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, Ərazi Bütövlüyü, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Avropa İttifaqı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*
Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, Территориальная целостность, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Европейский Союз, Организация Объединенных Наций*

Introduction

The EU and its members do not necessarily consider that peace and security are always best served through the formation of new states or a change of territorial borders. As recent cases evince, a commitment to pragmatic reasoning does not imply that this regional organization, or a majority of its members, has become more prone to support the aspirations of secessionist movements instead of reaffirming territorial integrity and state sovereignty in conflicts over these matters. Recognizing the extremely complex context of the high postmodernity of the current global situation, this study is devoted to genealogy, a critical analysis and the importance of the concepts of space / spatiality, territory / territoriality and sovereignty for the theory of international relations. The biggest problem for Azerbaijan is the Nagorno-Karabakh conflict. The conflict with Armenia over Nagorno-Karabakh has led to a precarious ceasefire and dead-locked Organisation for Security and Co-operation in Europe (OSCE) peace negotiations. The EU prioritizes the official mediation executed by the OSCE Minsk Group.

Relevant United Nations. As for introduction to this topic, we know that the region of Caucasus is based on different cultures which formed the diversification of the traditions in the region. We may say as the complexity of the values those affected moreover to the political system of the region which the member states themselves try to protect and get their own goals and wants. With the fall of the Soviet Union, Azerbaijan found itself in a very complex situation. The occupation of nearly one-fifth of its territory, including the former Nagorno-Karabakh autonomous oblast and seven other adjacent Azerbaijani districts (Lachin, Kelbajar, Fizuli, Jebrail, Zangelan, Aghdam and Gubadli) by Armenia has left Azerbaijan with one million naturalised refugees and internally displaced persons today, the vast majority of whom were displaced during the early 1990s. (1). We may witness the thoughts stressed above by the situation over the different political problems amongst the member states of the Caucasus region. If we will try to explain the political tension on the Nagorno-Karabakh, where is the historical territories of Azerbaijan Republic that occupied by Armenia, there is an essential question why Armenia has not obeyed, fulfilled the four resolutions of the United Nations Security Council according to this conflict which are those: 1) *822* – Withdrawal of the Armenian troops from Kelbajar and also recently occupied territories of Azerbaijan Republic, accepted 30 April 1993; 2) *854* - Immediate cessation of all hostilities and withdrawal of Armenian troops from Aghdam moreover recently occupied territories of Azerbaijan Republic, 29 July 1993; 3) *874* - Providing of ceasefire, immediate cessation of all hostilities and withdrawal of Armenian troops from Fuzuli, Gubadli and Jabrayil, 14 October 1993; 4) *884* - Providing of the articles, principles of UN Security Council resolutions, emphasized above by Armenian government and also calls for withdrawal of Armenian troops from the Azerbaijan district of Zengilan, 12 November 1993. (9).

Collapsing of the Soviet Union gave the possibilities to the member states of the South Caucasus to start the state building activities, process those were destroyed before 73 years ago. In this process the main stage was the definition of the identity issues for getting the construction of the peaceful situation in the region because of the complexity on the thought and the culture might yield the new prospects for the struggles, tension. First one we should stress the way going to the United Nation, here we must pay the attention to the facts which were hindering the member states of the South Caucasus to get the representation right on the United Nation as the independent state. Primarily the new member states had to fulfil the requirements of the United Nation, those criteria are determined in the article 4 of the Charter of the United Nations and the process of the application is emphasized in the rule of the UN from article 134 to 138 means its fundamental

requests like: *1.* International peace and security must be maintained; *2.* The new member states will must refrain the threat, attack and the use of the aggression versus the territorial integrity and also politically independence of other member states.

While these requirements were being demanded for the membership to the UN it was complex to perform them for some post-soviet member because as for example, Azerbaijan's territories were occupied by Armenia but Azerbaijan was not alone moreover Georgia was involved in the territorial dispute on the South Ossetia and Abkhazia. From the other points, the governments of the previous members had to obey the rule of law, human right and democratization principles which were requested to get the membership in the UN. (3). The United Nations adopted four resolutions (9), demanding immediate and unconditional withdrawal of the Armenian troops from these territories, but they are not implemented. As a result of Armenian occupation, one million Azerbaijanis became victims, refugees, and suffered ethnic cleansing. (2). Azerbaijani officials always note that a speedy resolution of the conflict based on relevant law norms and the UN Security Council resolutions will be to the benefit of all the people in the South Caucasus. If international community will put more pressure on the aggressor, to start the de-occupation of Azerbaijani lands, it will make to start the process of normalization of relations between Azerbaijan and Armenia. Territorial integrity of Azerbaijan has the same value as territorial integrity of any other country and the EU supports the territorial integrity, independence, and sovereignty of Azerbaijan. The status quo in the Nagorno-Karabakh conflict is unsustainable and a peaceful resolution under negotiations and compromises is increasingly needed. There's no alternative, Azerbaijan and EU are agree with this. Both sides need to avoid not only military actions but also radical language and aggressive rhetoric.

Politicians in West seems have no particular interest in the Nagorno-Karabakh conflict, which has been going on for years. But the conflict could spread beyond the line and take the region into a larger war, something the West doesn't want and must avoid at all costs. Economy of Armenia has been devastated by its continued occupation of Nagorno-Karabakh and they remain dependent on Russia for most of things. Armenia can't make any independent political calls without clearing it with Moscow first. It has become totally dependent on Moscow for its security and its existence practically. We should remind that in second largest city of Armenia, in Gyumri is still Russian army base. This conflict, if left unresolved, could very easily became a major regional conflict, dragging other countries direct influence in to it. Azerbaijan is an important supplier of oil and natural gas to Europe, so any conflict in region would certainly affect its energy industry and weak it. The network of pipelines that carry Azerbaijan's gas and oil through Azerbaijan and Turkey could become easy targets in a conflict as it was during Georgian-Russian war. If this conflict will start in winter, parts of Europe and Israel would be without a natural gas and oil. Europe should not let this to happen, Azerbaijan wants to be European. So, Europe needs to help Azerbaijan to achieve this aim. So, strategy of Azerbaijan is to have balanced politics to the all of sides. But for sure Azerbaijan remains in Europe, where it wants to be and where it would be advantageous to the NATO to have a friend such as Azerbaijan. The current composition of the Minsk Group which is made up of the US, France and Russia are influenced by Armenian lobby. Azerbaijan wants help to prevent this conflict which will spread through the Caucasus – the gateway between Europe and Central Asia. Azerbaijan tries to bring people and countries, civilizations together. Country is situated on the crossroads of civilizations, cultures, religions, just between Europe and Asia. Of course, this geographical location played its role in cultural diversity of Azerbaijan. For centuries, representatives of all the cultures, religions, ethnicities have lived in Azerbaijan in peace, in dignity as one family. Azerbaijan is a country which is part of the Muslim world, and at the same time, a country with strong connections with Europe. The first Democratic Republic in the Muslim world was created in Azerbaijan in 1918. And immediately after that women were granted the right to vote much earlier than in some of the European countries. Therefore, cultural and ethnic identity together with influence from Europe created an absolutely special atmosphere in society. Azerbaijan is relatively young as an independent country. Only 26 years. But these were years of reforms, transformation and development.

The position of Europe. *The OSCE in the conflict resolution:* For getting the solution of the territorial dispute peacefully the document, principles of the OSCE were respected by the member states of the South Caucasus. Whereas approximately near to 25 years the problem of Nagorno-Karabakh has not settled while the various international actors made the decision regarding to support Azerbaijan against Armenian's occupation. Could we say the reason is non-function of the OSCE or lack of its authority? The main ingredients of the solution ways by proposition of OSCE Minsk group (USA, Russia and France) could be divided four categories like:

1. The status of Nagorno-Karabakh, and more in particular the status of the city of Shusha with its historical significance for the Azerbaijan's.

2. The status and size of the Lachin corridor.
3. The buffer zone around Nagorno-Karabakh and related issues.
4. The status and size of a corridor to Nakhchivan.

These all offered by the OSCE Minsk group as deal to the problem and the assistance for talking between the presidents of both sides but OSCE mandate is restricted over forcing the states to agree with these suggestions above. Maybe the problem is because here the situation is clear as seen from the articles emphasized that who is occupier and whose territories are under the occupation. From this point of view may be the mandate of the OSCE Minsk group should be transformed to arbitration from mediation for solving problem as soon as possible.

In other case we should define that what is the method of OSCE for dealing the NK problem by the way of step by step or package? From the first point of view both of them are possible for getting the solution but are them enough to solve problem because in the situation of mediatory function of the OSCE Minsk group. In both of proposition means step by step and package methods the mediatory function of OSCE will not be able to be accepted the four articles stressed above to Armenian government therefore as officially Armenian government hinders the solving of the problem over the NK by not agreed with suggestions and status quo continues since near to 25 years. If there had existence of arbitrary function Armenia obligatory would adopt the requirements of OSCE and also UN's four resolutions about the NK problem and peace and security would have been provided in the region.

The EU in the conflict resolution: In a resolution of 20 May 2010 on the need for an EU strategy for the South Caucasus, the European Parliament expressed, inter alia, the following: "[The European Parliament is] seriously concerned that hundreds of thousands of refugees and IDPs who fled their homes during or in connection with the Nagorno-Karabakh war remain displaced and denied their rights, including the right to return, property rights and the right to personal security; calls on all parties to unambiguously and unconditionally recognize these rights, the need for their prompt realization and for a prompt solution to this problem that respects the principles of international law; demands, in this regard, the withdrawal of Armenian forces from all occupied territories of Azerbaijan, accompanied by deployment of international forces to be organized with respect of the UN Charter in order to provide the necessary security guarantees in a period of transition, which will ensure the security of the population of Nagorno-Karabakh and allow the displaced persons to return to their homes and further conflicts caused by homelessness to be prevented; calls on the Armenian and Azerbaijani authorities and leaders of relevant communities to demonstrate their commitment to the creation of peaceful inter-ethnic relations through practical preparations for the return of displaced persons; considers that the situation of the IDPs and refugees should be dealt with according to international standards, including with regard to the recent PACE Recommendation 1877 (2009), 'Europe's forgotten people: protecting the human rights of long-term displaced persons'. (4).

In April 2012 the European Parliament passed a further resolution which, inter alia, noted that "deeply concerning reports exist of illegal activities exercised by Armenian troops on the occupied Azerbaijani territories, namely regular military manoeuvres, renewal of military hardware and personnel and the deepening of defensive echelons". European Parliament resolution of 18 April 2012 containing the European Parliament's recommendations to the Council, the Commission and the European External Action Service on the negotiations of the EU-Armenia Association Agreement). (5).

The position of Azerbaijan state. The legal position of Azerbaijan state gets the roots from the principle of possidetis juris means its secession from Soviet Union and legally claim about integrity over the historical frontiers. Armenia has occupied the territory of Azerbaijan Republic in violation of its obligation regarding to respect of territorial integrity of the UN member states due to articles 2 and 33 of the UN Charter.

We may witness the legal right position of Azerbaijan state from the political action stressed above moreover as a result we may reconfirm it from the reports of the OSCE Minsk group Co-Chairs concluded on following observations. The principles (for resolution) are based on the redeployment of Armenian troops from Azerbaijani territories around Nagorno-Karabakh, with special modalities for Kelbajar and Lachin districts (including a corridor between Armenia and Nagorno-Karabakh), demilitarization of those territories, and a referendum to determine the final legal status of Nagorno-Karabakh. (7).

Mainly problem is about redeployment of Armenian troops in the occupied territories and demilitarization of those territories also to solve the self-determination problems over the region to yield the faster solution ways. The Ukrainian crisis and the West's response has also revealed double standards and a lack of a consistent policy; Baku has expressed its disappointment with 20 years of occupation of internationally recognised territories of Azerbaijan being ignored, in contrast to the stance of the West toward the territorial integrity of Ukraine. As Azerbaijan Republic's President Ilham Aliyev said "international law norms should not

be interpreted by different countries with respect to their interests. They must be regarded as they were written. (6). Developments in Ukraine impacted Azerbaijan in a number of ways, one of them being the feeling of disappointment that it did not lead the West (EU) to adopt a clearer position concerning the Nagorno-Karabakh conflict, especially because Azerbaijan, unlike its neighbour Armenia, supported UN Security Resolution 68/262 on Ukraine's territorial integrity. (8, p. 32, 36).

As a result for getting the resolution of the NK problem as soon as possible and provision of the peace and security in South Caucasus region the requirements of the international organization must be implemented especially UN four resolutions about NK problem. Secondly to get more attention by international allies especially included the USA, Turkey, France, Russia etc. Moreover this feature includes the various parts like Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Turkey, Russia and the oil and gas industry. Each of them has different, various ties and no any equal sides even they have differing working parts in specific direction like a web relationship in the international community which could undertake direct and indirect efforts to the resolution of the conflict. And the term of missed opportunities means exactly course of the international effort to the conflict. It is about the set of the circumstance and potentially use of the initiatives to supply constructively progress on the conflict resolution. As a result we could categorize this term like:

1. Non-seizing of early period fluidity.

2. Not seeking of high-level cooperation.

3. Non-pursuing peacekeeping forces at high level.

4. Lack of the potentially initiative, proposal for a political solution.

5. Non-existence of the potential pressure by high level to implement of the requirements of the international actors.

A significant thorn in relations has been the EU's failure to explicitly recognise Azerbaijan's territorial integrity in the same way it does with the other countries in the EaP that have territorial disputes (Moldova, Georgia and, more recently, Ukraine), which Azerbaijan considers to be a double-standard approach and which has been particularly problematic when formulating new political agreements, including the now abandoned Association Agreement (AA). (8, p. 33-34). There are some issues that cannot be a subject to compromise. From land can`t be a present.

Conclusion

South Caucasus is essential part of the political world mainly Azerbaijan as a state and any kind of tension or the war in the region over this issue could bring as a primitive reason the clash in the borders of Europe and absolutely it will undesirable affect to the social, political situation of Europe and moreover to the energy security in the European Union. That is why in all way the problem must be settled by respecting the territorial integrity of Azerbaijan Republic and if there is occupation factor it means Armenia does not respect also the Charter of the UN because the territorial integrity of member states is stressed as a fundamental requirement in the UN Charter. Also in the Nagorno-Karabakh conflict Russia’s role is important. Russia has a big economic interest in the region because of Azerbaijani arms purchases and its big share in key economic sectors in Armenia as well as privileged market access. Furthermore, non-resolution gives Russia a bigger influence in the region. Also Azerbaijan is one of the biggest buyers of Russian arms. Armenia is fully dependent on Russian gas and oil, and many key economic sectors are in Russian hands, like the transportation, telecommunications, banking and energy sector. So Russia is not only a mediator but also a party to the conflict, nevertheless excluding Russia as mediator will not solve the conflict but only provoke rivalry.

Literature

1. Azerbaijan: Analysis of Gaps in the protection of internally displaced persons (IDPs), UNCHR, European Commission, October (2009), available at: http://www.unhcr.org/4bd7edbd9.pdf
2. Case of Chiragov and others v. Armenia, (Application no. 13216/05). Available at: http://hudoc. echr. coe.int/eng#{"fulltext":["\"CASE OF CHIRAGOV AND OTHERS v. ARMENIA\""], "document collectionid2": ["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid": ["001-155353"]} (Accessed: 02 February, 2020)
3. Emma Klever. The Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan: An overview of the current situation European Movement. Brussels, (24-09-2013) http://europeanmovement.eu/wp-content/ uploads/ 2015/05/2013.09-Current-situation-Nagorno-Karabakh.pdf
4. European Parliament resolution of 20 May 2010 on the need for an EU strategy for the South Caucasus (2009/2216(INI)) Available at: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP// TEXT +TA+ P7-TA-2010-0193+0+DOC+XML+V0//EN (Accessed: 02 February, 2020)

5. European Parliament resolution of 18 April 2012 containing the European Parliament's recommendations to the Council, the Commission and the European External Action Service on the negotiations of the EU-Armenia Association Agreement (2011/2315(INI)) Available at: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2012-0128+0+DOC+XML+V0//EN (Accessed: 02 February, 2020)
6. Ilham Aliyev attended the "Regions in transformation: Eurasia" session of the World Economic Forum in Davos, (22 January, 2015), available at: http://en.president.az/articles/14099
7. OSCE Minsk Group Co-Chairs “Statement by the Minsk Group Co-Chairs”. Press Release, (3 July 2006). Ilham Aliyev attended the "Regions in transformation: Eurasia" session of the World Economic Forum in Davos, (22 January, 2015), available at: http://en.president.az/articles/14099
8. The South Caucasus Between integration and fragmentation, (May, 2015). P. 32-36, available at: http://aei.pitt.edu/64200/1/pub_5598_the_south_caucasus_-_between_integration_and_fragmentation.pdf
9. The UN Security Council adopted four resolutions in 1993 (822, 853, 874, 884) and the UN General Assembly adopted resolution 62/243 on March 14th 2008, based on a UN fact finding mission in 2005 Available at: http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm
10. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement (Accessed: 05 April, 2017)
11. Александр Мережко. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев Издательский дом Дмитрия Бураго, (2013).

Müasir Avropa məkanında ərazi bütövlüyü –
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Avropanın mövqeyi
Xülasə

Aİ və ona üzv-dövlətlər yeni dövlətlər yaratmaq və ya ərazi sərhədlərini dəyişdirməklə sülh və təhlükəsizliyə hər zaman ən yaxşı şəkildə xidmət etdiyinə inanmırlar. Son hadisələrdə olduğu kimi, praqmatik düşüncələrə riayət etmək bu regional təşkilatın və ya çox sayda üzvün bu məsələlərdə ərazi bütövlüyünü və dövlət suverenliyini təsdiqləmək əvəzinə separatçı cərəyanların istəklərini dəstəkləməyə meylli olduqlarını ifadə etmir. Mövcud qlobal vəziyyətin yüksək postmodernitetinin son dərəcə mürəkkəb kontekstini tanıdan bu araşdırma şəcərə, tənqidi təhlil və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi üçün məkan /məkan, ərazi/ ərazi və suverenlik anlayışlarının əhəmiyyətinə həsr edilmişdir. Azərbaycan üçün ən böyük problem Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistanla münaqişə atəşkəs rejiminin pozulmasına və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) sülh danışıqlarına səbəb oldu. AI isə bu proseslərdə ATƏT-in Minsk Qrupunun rəsmi vasitəçiliyinə üstünlük verir.

Территориальная целостность в современном европейском пространстве –
позиция Европы в нагорно-карабахском конфликте
Резюме

ЕС и его члены не обязательно считают, что миру и безопасности всегда лучше всего служить путем создания новых государств или изменения территориальных границ. Как и в недавних случаях, приверженность прагматическим рассуждениям не означает, что эта региональная организация или большое число ее членов стали более склонны поддерживать устремления сепаратистских движений, а не подтверждать территориальную целостность и государственный суверенитет в этих вопросах. Признавая чрезвычайно сложный контекст высокой постмодерности современной глобальной ситуации, это исследование посвящено генеалогии, критическому анализу и важности концепций пространства / пространственности, территории / территориальности и суверенитета для теории международных отношений. Самая большая проблема для Азербайджана - это нагорно-карабахский конфликт. Конфликт с Арменией из-за Нагорного Карабаха привел к шаткому прекращению огня и тупиковым мирным переговорам Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). ЕС отдает приоритет официальному посредничеству, осуществляемому Минской группой ОБСЕ.

Rəyçi: prof.F.Abbasova

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 19.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/56-59

Vəfa Həzi qızı İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
vefaismayilova1997@mail.ru

İNFORMASİYA HÜQUQİ TƏMİNATIN REGİONAL MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: *informasiya, hüquqi tənzimetmə, Avropa məkanı, regional təşkilatlar*
Key words: *information, legal regulation, European space, regional organizations*
Ключевые слова: *информация, правовое регулирование, европейское пространство, региональные организации*

Giriş

Bu gün yerli, regional və qlobal fəaliyyətlərimizdə bizə yeni vasitələr təqdim edən qlobal və rəqəmsal bir mühitdə yaşayırıq. Bu fəaliyyətlərə siyasi fəallıq, mədəni mübadilə və insan hüquqlarında istifadənin yeni formalarıda daxildir. Bu fəaliyyətlər "əslində real deyil" deyə biləcəyimiz mənada virtual deyildir. Əksinə, onlar əsl vətəndaşların həyatının vacib bir hissəsini təşkil edirlər. İnternetə və rəqəmsal medyaya çatımlılığımızın məhdudlaşdırılması və onlayn fəaliyyətlərimin izlənməsinə yönəlik cəhdlər bizim əsas hüquqlarımız olan ifadə və məlumat alma, təşkilatlanma, məxfilik və şəxsi həyata müdaxilənin yolverilməzliyi kimi azadlıqlarımıza müdaxilə təşkil etməkdədir.

Yeni qlobal rəqəmsal mühit əlbətdə ki, eyni zamanda hüquqazid davranışların baş verməsi üçün yeni bir məkan yaratmaqdadır. Kiber aləmdə törədilən cinayətləri buna misal göstərə bilərik. Kibercinayət və kiber təhlükəsizlik bu gün çox ciddi problemlər olaraq gündəmə gəlmişdir.

Bu məqaləmizdə İnformasiya hüquqi təminatının regional mexanizmlərindən olan Avropa regionun informasiya hüququnun tənzimlənməsi istiqamətində araşdırmağa çalışacağıq.

1.2. Avropa Regionu İnformasiya hüquqi təminatının regional mexanizmi kimi

AB ölkələrində xüsusilə 2000-ci illərdən etibarən informasiya cəmiyyəti olmaq üçün təşəbbüslər artmışdır. Bu ölkələrdə məhsuldarlığın artması informasiya və rabitə texnologiyalarının inkişafı hesabına baş vermişdir. Avropa Birliyi dünyanın ən qabaqcıl rəqabətcil iqtisadiyyatına sahib ola bilmək üçün “E-Avropa 2002” Fəaliyyət Planını və özündə yeni hədəfləri cəmləşdirən “E-Avropa 2005” Fəaliyyət Planını işləyib hazırlamışdır. Bu fəaliyyət planları barədə aşağıda ətraflı bəhs edəcəyik.

AB-nin informasiya siyasətinin əsasları ilk dəfə 1987-ci il “Yaşıl Kitaba” (Kitab Avropa Komissiyası tərəfindən Avropa İttifaqı ölkələri səviyyəsində müəyyən bir müzakirə mövzusunu açmaq və bütün tərəflərə fikir formalaşdırmağa imkan yaratmaqla mövzunu daha da inkişaf etdirmək üçün hazırlanmış yazılardan ibarətdir) daxil edilmişdir. Bu sənəddə telekommunikasiya və informasiya xidmətləri və vasitələri üçün ortaq bir daxili bazarın yaradılması və bu bazarın təklif etdiyi imkanlardan maksimum istifadə edilməsi hədəflənirdi.

AB tərəfindən informasiya hüquqi tənzimləmə istiqamətində 1998-ci il tarixində “Tənzimləyici Çərçivə Sənədi” qəbul edildi. Daha sonra bu sənədin davamı kimi 1999-cu ildə qəbul edilmiş bir Direktivlə elektron imza ilə şəxsin kağız daşıyıcı üzərində çəkdiyi imzanın eyni hüquqi qüvvəyə malik olması təmin edildi. Direktivdə rəqəmsal imza ənənəvi imzanın bəzi və ya əksər funksiyalarını elektron mühitdə yerinə yetirmə vasitəsi olaraq müəyyən edilmişdi. Direktivin məqsədi rəqəmsal imzanın istifadəsini asanlaşdırmaq, onun hüquqi tanınmasını və təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

AB-də “Beşinci Çərçivə Prqramına” uyğun olaraq, “Avropada İnformasiya Cəmiyyətinin texnologiyaları” layihəsi hazırlandı, ancaq Layihənin həyata keçirilməsi o qədər də uğurlu olmadı. Bundan sonra 2000-ci ildə Lissabon Sammitində birliyə üzv ölkələrin öz aralarında standartlar təmin etmələri, namizəd ölkələrin birlik üzv ölkələri ilə bərabərləşdirilməsi və rəqəmsal müxtəlifliyin daha da böyüməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə “Elektron Avropa Fəaliyyət Planı” qəbul edildi. Planın əsas məqsədləri ucuz, sürətli və təhlükəsiz internet, insanlara investisiya qoymaq və internet istifadəsini təşviq etmək idi. Elektron Avropa Fəaliyyət Planının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

Avropa İttifaqına daxil olan bütün ölkələrin qlobal şəbəkə ilə əhatələndirilməsi;
- Yeni interaktiv xidmətlərin, o cümlədə effektiv və yüksək keyfiyyətli e-hökmətin təşkili;
- İnformasiya mühitində ixtisaslaşdırılmış insanların artırılması;
- İctimai həyatda bütün xidmətlərin informasiya- kommunikasiya infrasturukturunun yaradılması və ona bərabər çıxışın təmin edilməsi;

- Elektron kommersiya sferasının qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi, müqavilə və xidmətlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması.

2000-ci ildən - 2002-ci ilə qədər "e-europe" proqramı çərçivəsi daxilində bir sıra layihələr həyata keçirildi, bunun nəticəsində Avropada onlayn rejimdə təqdim olunan xidmətlərin həcmi 6,5% - dən 80% - ə qədər artdi. "E-Europe" Fəaliyyət Plani 3 prioritet ətrafinda qruplaşmiş 11 cərəyani əhatə edir:

1. ucuz, sürətli və təhlükəsiz internet;
2. insanlarda cəlb olunan sərmayə və onlarin səriştəsi;
3. internetdən istifadənin şövqləndirilməsi.

2001-ci ildə Göteborq Sammitində başlanan "E-Avropa" Fəaliyyət Planı 2002 əvvəlki "E-Avropa" Fəaliyyət Planına paralel bir hərəkət olaraq nəzərdə tutulmuşdu. Bununla yanaşı Avropa birliyi üzv ölkələri və birliyə namizdə ölkələrdəki informasiya sektorunda effektiv bir integrasiyanın təmin edilməsi, regional olaraq, birliyə namizəd ölkələrdə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırmaq üçün qanunvericiliyin tətbiqinin vacibliyi xüsusiylə vurğulanmışdır.

Ümumilikdə, "E-Avropa" Fəaliyyət Planları uğurlu olmuş və bu gün şəbəkəyə əvvəllər planlaşdırılan göstəricidən daha artıq insanın və şirkətlərin qoşulmasına yardim etmişdir. Aparılan tədqiqatın nəticələrindən göründüyü kimi informasiya texnologiyalarının inkişafi və internetin daha da geniş yayılması sürətli templər ilə həyata keçirilə bilər, lakin bu zaman cəmiyyətin yenidən qurulması da kifayət qədər zaman tələb edir. Bunun üçün təşkilati dəyişikliklər, insanların bu proqrama qarşı münasibətin və istehlakçıların davranışlarında dəyişikliklər, hüquq normalarının modernləşdirilməsi və siyasi səviyyədə qərarların qəbul olunması da daha zəruridir.

2002 ilin may ayında Avropa Komissiyasi «E- Avropa 2002» proqramının davamı olaraq 2005-ci ilə kimi fəaliyyət planını – «E-Avropa 2005: Hami Üçün İnformasiya Cəmiyyəti» proqramını qəbul etmişdir. Bu plan 2000-ci ilin iyun ayında Avropa Şurasi tərəfindən bəyənilən «E-AVROPA 2002» proqramini əvəz edəcəkdir. «E-Avropa» 2010-cu ildə Avropa İttifaqinda məşğulluğun və sosial birliyin yüksək səviyyəsinə malik rəqabət aparmaq qabiliyyətli, dinamik və elmi tutumlu iqtisadiyyatın yaradılması üzrə Lissabon strategiyasi onun bir hissəsidir [5, s. 21].

AB-yə üzv olan dövlətlərin informasiya hüququ sahəsində verdikləri töhfələrdəndə ayrıca bəhs edilməsi xüsusi önəm kəsb edir. Bu dövlətlərin informasiya siyasətinin başlıca prioriteti informasiya təhlükəsizliyidir. AB-də informasiya cəmiyyətini inkişafında Mərkəzi Avropa modeli (Almaniya, Fransa, Avstriya və s.), Qərbi Avropa modeli (Şimali İrlandiya və s.), Şərqi Avropa (Bolqarıstan, Rumuniya, Polşa və s.) kimi spesifik informasiya cəmiyyəti modelləri meydana çıxmışdır. Avropada informasiya cəmiyyəti və e-dövlətin tətbiqi üzrə ən qabaqcıl ölkələrdən biri də İsveç hesab edilməkdədir. İsveçi informasiya sahəsində bu pilləyə qalxması onunla əlaqədardır ki, vətəndaşların dövlətin informasiya ehtiyatlarına çıxışını nəzərdə tutan ilk qanun məhz bu ölkədə qəbul edilmişdir. Bu qanun vətəndaşların informasiyaya olan hüquqlarının təminatı məqsədiylə dövlət orqanlarının üzərinə informasiyanın qeydı alınması vəzifəsini qoymuşdur. Bununla yanaşı məzmununda dövlət sirri olan məlumatların xüsusi normativ aktla tənzimlənməsi imperativ qayda kimi qanunda nəzərdə tutulmuşdur.

İnformasiya hüququnun tarixi inkişafına nəzər yetirsək görərik ki, Fərdi məlumatların qorunması informasiya hüququnun formalaşmasında bəlkədə ən həsas məqamlardan biri olmuşdur. Fərdi məlumatların qorunması bir sıra unversal beynəlxalq sənədlərdə öz təsbiti tapmışdır. Avropa olaraq Fərdi məlumatların qorunması haqqında ilk qanun 1970-ci il tarixində Almaniya ərazisində (Hessen vilayətində) qəbul edilmiş "Fərdi məlumatların mühafizəsi haqqında" qanun hesab edilir. Qanunda qeyd edilir ki, informasiya mübadiləsi cəmiyyətin sinir mərkəzini təşkil edir və vətəndaşlar haqqında informasiyaların əldə edilməsi onu "ictimayi qüvvəyə" çevirir. Adıçəkilən qanun sonradan Avropa ölkələrində analoji hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün hazırlanan qanunlarda nümunə kimi istifadə edilmişdir.

Almaniyadan sonra Fransa Respublikasıda öz növbəsində qonşu ölkələrin və ABŞ-ın bu sahədəki təcrübələrindən yararlanaraq 1978-ci il tarixində "İnformasiya və azadlıq haqqında" qanun qəbul etmişdir. Qanunun tənzimləmə dairəsi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənilməsi, mühafizəsi və ötürülməsini əhatə edirdi. Bu qanunda 17 nəfərdən ibarət müstəqil inzibati orqan olan Milli Komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Komissiyanın üzvüləri öz vəzifələrini 5 il müddədinə icra edirdilər və bu fəaliyyətdən başqa digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzdilər. Komissiya geniş slahiyyətlərə malik olmaqla, onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridə informasiya sahəsində əhalinin mariflǝndirilməsi idi [3, s. 232].

İnformasiya hüququ təminatının regional mexanizimləri içərisində Avropa Şurasının rolu danılmazdır. Bunlardan ən başlıcası 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqları və Əsas azadlıqlarının müdafiyəsi haqqında Konvensiyanı qeyd etmək olar. Konvensiyanın xüsusiylə Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ adlanan 8-ci maddəsi, Fikir, vicdan və din azadlığı adlanan 9-cu maddəsi, Fikri ifadə etmək azadlığı adlanan 10-cu

maddəsi bilavasitə informasiya hüququnun əsas mənbələri kimi çıxış edir. Bununla yanaşı Konvensiyanın sözügedən maddələrinin tətbiqinə dair 1998-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş Avropa İnsan hüquqları Komissiyasının və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin məhkəmə presidentləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bundan başqa, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti tərəfindən 28 may 2003-cu ildə qəbul edilmiş "İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında" Bəyannamədə yeddi mühüm prinsip öz əksini tapır:

1. *İnternet üçün məzmun qaydaları*. Bu prinsip onu ifadə edir ki, Üzv dövlətlər internetdə yayılan informasiyanın məzmununu, əgər belə informasiyanın başqa formada təqdim edilməsi mümkün deyilsə, məhdudiyyətlərə məruz qoymamalıdırlar. Lakin, bu prinsip internet informasiya ehtiyyatlarında məlumatların yerləşdirilməsinə dair məhdudiyyətlərin müəyyən olunmasını bütünlüklə istisna edə bilməz. Faktiki olaraq bütün dövlətlərdə müxtəlif sahələr üzrə müxtəlif qadağalar nəzərdə tutulur.

2. *Özünü tənzimləmə və birgə tənzimləmə*. Üzv dövlətlər hər iki istiqamətdə həvəsləndirmə tədbirlərinin icrasını öz öhdələrinə götürürlər. İnteretdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiyəsi beynəlxalq qurumların və dövlətdaxili orqanların başlıca vəzifəsi olsa da, istifadəçilərin özü tərəfindən tənzimləmə həyata keçirilə bilər.

3. *Dövlət Nəzarətinin olmaması*. Dövlət hakimiyyət orqanları sərhədlərindən asılı olmayaraq, internetdə informasiyanın və başqa komunikasiya növlərinin ictimai əlçatanlığını ümumi blok qoymaqla və ya süzgəcdən keçirməklə inkar etməməlidirlər.

4. *İnformasiya cəmiyyətində fərdlərin iştirkına manelərin aradan qaldırılması*. Bu prinsip Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsində bəyan olunan müddəaların icrasına xidmət edir və ayrı-ayrı şəxslərin informasiya əlçatanlığının, eləcə də internetə çıxış imkanlarının ayrı-seçkilik qoyulmadan təminatını nəzərdə tutur.

5. *Xidmət sahələrinin İnternetlə təmin olunması*. Bu prinsip xidmət sahələrinin internetlə təmin olunmasında xüsusi icazə sisteminin mövcudluğunu istisna edir.

6. *Anonimlik*. Bu prinsip həm ifadə azadlığının sərbəst həyata keçirilməsi , həm də bu cür realizənin keyfiyyətinin yüksəldilçməsi məqsədiylə onların şəxsiyyəti açıqlanmır [2, s. 370].

Avropa Şurasının İnformasiya hüququna qazandırdığı məfhumlardan biridə "Nifrət nitqi" məfhumudur. AŞ Nazirlər Komitəsi özünün Tövsiyəsində Nifrət nitqinə anlayış verərək qeyd edir ki, Nifrət nitqi dedikdə, irqi nifrət, ksenofobiya, anti-semitizim və ya aqressiv millətçilik və etnosentizimlə ifadə olunan dözümsüzlük, azlıqlara, miqrantlara və dözümüzlüyə əsaslanan nifrətin digər fotmalarını yayan, təhrik edən, təşviq edən və ya ifadələrin bütün formaları başa düşülür [2, s. 210].

Nifrət nitqinin bütün dünyada pislənməsinə baxmayaraq, hələ də bu problemin qarşısı alınmamışdır. Hətta insan hüquq və azadlıqlarının pozan belə çıxışların geniş vüsət alması "nifrət cinayətlər" anlayışının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Nifrət cinayətlərinə anlayış ATƏT tərəfindən verilmişdir. Belə ki, nifrət cinayəti- zərərçəkənin, mülkün və ya törədilən cinayətin məqsədinin, həqiqi və ya hiss edilən irqi, milli və ya etnik kök, dil, rəng, din, cinsiyyət, yaş, zehni, yaxud fiziki qüsurlu olmaq cinsi meyl və ya başqa buna bənzər amillərə əsaslanan xüsusiyyətlərə malik quruplara həqiqi və ya o şəkildə qəbul edilən əlaqəni, bağlı olmağı, aid olmağı, dəstəyi və ya üzv olması səbəbi iləseçildiyi, insanlara və ya mala qarşı cinayətləridə əhatə edəcək şəkildə törədilən bütün cinayətlərdir.

Nəticə

Müasir informasiya cəmiyyətinin ən başlıca elementlərindən biri cəmiyyətin hər bir üzvünün informasiya mübadiləsində aktiv iştirakıdır. Belə olduğu halda informasiya hüquqlarının təminatı və müdafiəsi regional mexanizmlərin maraq dairəsini təşkil edir. Bu cür mexanizmlər qloballaşma prosesinin uğurla davam etdirilməsinə xidmət edir. Lakin informasiya məkanında bədniyyətli insanların da mövcudluğu qaçılmaz haldır. Ona görə də informasiya hüquqi təminatın regional mexanizmləri hər iki istiqamətdə həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası – http://www.e-qanun.az/
2. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
3. Zakir Avşar, Gürsel Öngören Bilişim Hukuku: İstanbul yayınları, 2010, 344s.
4. Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, 91 p.
5. Cuneyt Kılıç, Burcu Kılınç Savrul "Küreselleşme Sürecinde Bilişim Sektörü'nün Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkeleri'nin Ekonomileri Üzerindeki Etkileri", İstanbul yayınları, 2015, 33 s.

6. Tony E Wohlers, Lynne Louise Bernier. Setting Sail into the Age of Digital Local Government: Trends and Best Practices. New York: Springer, 2016, 122 p.

Regional mechanisms of information legal framework
Summary

As the information space is an unknown location, regional mechanisms play a special role in regulating, along with international and national mechanisms. The European region is especially popular here. In the article, the author discusses the role of European institutions in the legal regulation of the global environment, and makes suggestions and recommendations.

Региональные механизмы информационного правового обеспечения
Резюме

Поскольку информационное пространство является глобальном местом, в регулировании наряду с международными и национальными механизмами, а также региональные механизмы играют особую роль. Европейский регион особенно популярен здесь. В статье автор обсуждает роль европейских институтов в правовом регулировании глобальной среды, а также дает предложения и рекомендации.

Rəyçi: prof.Ə.Əliyev

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/60-62

Ləman Ədalət qızı Abbasova
Bakı, Azərbaycan
leman682@mail.ru

TALAMANIN BİR NÖVÜ KİMİ OĞURLUĞUN ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər*: talama, oğurluq, əmlak, gizli, əvəzsiz, tamah*
Key words*: plunder, theft, property, secret, free of charge, covetousness*
Ключевые слова*: грабеж, воровство, собственность, тайна, незаменимость, жадность*

Giriş

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər arasında ən geniş yayılmış və daha böyük ictimai təhlükə törədən əməllər talamanın müxtəlif növləridir. Talama cinayətləri içərisində isə oğurluq xüsusi yer tutur. Bunun səbəbi isə oğurluğun həm mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlər arasında ən geniş yayılanı, həm də özgə əmlakının mənimsənilməsinin ən səciyyəvi forması olmasındadır. Bu da oğurluğun ictimai təhlükəliliyini daha da artırır.

Mülkiyyət cəmiyyətin iqtisadi özülünü təşkil edən mühüm iqtisadi və hüquqi kateqoriyadır. Maddi nemətlərə sahibliklə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərdən ibarət olan mülkiyyət münasibətləri hüquqla tənzimlənərək hüquqi forma kəsb edir. Mülkiyyət əleyhinə yönəldilmiş cinayətlər şəxsin mülkiyyətə olan hüquqlarının qanunazidd olaraq pozulmasında və həmin əmlakın mülkiyyətçisinə ziyan vurmaqda ifadə olunur.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər içərisində talama cinayətləri öz ictimai təhlükəliliyinə görə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində talamanın anlayışı verilməmişdir. CM-in Kommentariyasında isə talama anlayışına eynilə Rusiyanın cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məzmunda tərif verilmişdir. RF CM-nin 158-ci maddəsinin şərhində deyilir ki, talamanın hansı konkret formada törədilməsindən asılı olmayaraq, qanunun dediyi kimi o, götürülmüş əmlakın təqsirkarın və ya digər şəxslərin xeyrinə keçirilməsinin zahiri cəhətdən obyektivləşdirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 mart 2005-ci il tarixli 1 saylı "Oğurluq, soyğunçuluq və qulurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" qərarında isə talamanın anlayışı" talama dedikdə, özgə əmlakının tamah məqsədilə, hüquqazidd, əvəzsiz götürülməsi və bu əmlakın təqsirkarın və ya başqa şəxsin xeyrinə yönəldilməsindən ibarət hərəkətlər başa düşülür" kimi açıqlanır.

Talama əməllərinin obyektiv əlamətləri də müasir cinayət hüququ elmində diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Belə əlamətlər, onların məzmunu, demək olar ki, talama əməllərinin törədilməsi üsulları ilə əlaqələndirilir.

Talama cinayətləri içərisində oğurluq xüsusi yer tutur və Azərbaycan Respublikasının CM-nin 177-ci maddəsində *özgə əmlakını gizli olaraq talama* kimi müəyyən edilir. Özgə əmlakını gizli yolla talama CM-in mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərə həsr edilmiş 23-cü fəslində birinci yerdə durur. Özgə əmlakının gizli olaraq talanması mülkiyyət əleyhinə törədilən ən təhlükəli cinayət deyildir və həm soyğunçuluq, həm quldurluq, həm də hədə-qorxu ilə tələb etmə ictimai təhlükəliliyinə görə ondan üstündür. Cinayət Məcəlləsinin quruluş prinsipinə görə fəsillərdə cinayətlər ən ağırından başlayaraq yüngülünə doğru düzülsə də, 23-cü fəsildə bu prinsip pozulmuşur. (6, s. 65)

Özgə əmlakını gizli yolla talama (oğurluq) – özgə əmlakını tamah məqsədilə bu əmlakın mülkiyyətçisinə və ya başqa sahibinə ziyan vurmaqla təqsirkarın və ya digər şəxslərin xeyrinə gizli üsulla götürülməsi və onların nəfinə keçirilməsidir.

Beləliklə, talamanın bir növü olan oğurluğun aşağıdakı obyektiv əlamətlərini göstərə bilərik :

1) özgənin əmlakına qarşı yönəlir;
2) tamah məqsədilə edilir və özgənin əmlakı təqsirkarın və ya başqa şəxsin nəfinə keçirilir ;
3) əvəzsiz edilən hərəkətdir;
4) hüquqazidd hərəkətdir;
5) əmlakın mülkiyyətçisinə və ya qanuni sahibinə ziyan yetirir ;
6) əmlakın götürülməsi ilə maddi ziyan vurulması arasında səbəbli əlaqə mövcuddur;
7) özgənin əmlakının gizli götürülməsi.

Talamanın mühüm əlamətlərindən biri talanan əmlakın ***özgənin*** olmasıdır, yəni təqsirkar şəxs həmin əmlak barəsində heç bir həqiqi və ya güman edilən mülkiyyət hüququna malik olmamalıdır. Talama cinayətlərinin maddi predmetini təşkil edən əmlak başqasına məxsus olmalıdır. Başqa sözlə, hər şeydən

əvvəl əmlakın sahibi olmalıdır və bu əmlakın sahibi təqsirkardan başqa kimsə olmalıdır. Əgər təqsirkarın əmlak üzərində həqiqi və ya güman edilən hüququ varsa, bu zaman əməl talamanın hər hansı növü kimi tövsif edilə bilməz. (5, s 606) Məsələn, təqsirkar özgənin əmlakını ona olan borcunun əvəzinə götürərsə, bu zaman əməl talama kimi deyil, müvafiq əlamətlər oluqda Özbaşınalıq (CM-in 322-ci maddəsi) kimi tövsif ediləcəkdir.

Bundan başqa qanunvericiliyə görə imtina edilmiş və itirilmiş əşyanın götürülməsi cinayət məsuliyyəti yaratmır. Mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququndan imtina etməsi niyyətilə sahibliyinə son verdiyi əşya *imtina edilmiş əşyadır*. İmtina edilmiş əşyalar eyni zamanda sahibsiz əşyadır, məsələn, zibil qabına atılmış kompüter, tərkedilmiş ev heyvanı. Ona görə də, bu cür əşyaların mənimsənilməsi cinayət hesab edilmir.

Ailə mülkiyyətində olan əmlakın ailə üzvləri, o cümlədən ər və ya arvad tərəfindən oğurlanması qanunvericiliklə müstəqil tənzimlənmir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli "Özgə əmlakını qanunsuz ələ keçirmə və talama işləri üzrə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında" qərarına görə ər-arvaddan hər hansı birinin ümumi mülkiyyətlərində olan əmlakı gizli götürməsi oğurluq cinayətinin tərkibini yaratmır. Deməli ailə üzvləri, o cümlədən ər və ya arvad tərəfindən ailə mülkiyyətində olan əmlakın oğurlanmasına görə cinayət məsuliyyəti məsələsi ailə üzvləri arasında qüvvədə olan əmlak münasibətlərinin rejimi ilə müəyyən edilir ki, bu da Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və Ailə Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Mülki Məcəllənin 225-ci maddəsinə əsasən ərlə arvadın nikah dövründə qazandıqları əmlak, əgər nikah kontraktında və ya onlar arasındakı razılaşmada ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onların ümumi mülkiyyətidir. Nikaha girənədək ər-arvaddan hər birinə mənsub olmuş əmlak, habelə onlardan birinin nikah dövründə hədiyyə kimi və ya vərəsəlik qaydasında aldığı əmlak onun mülkiyyətidir. Daş-qaş və digər zinət şeyləri istisna olmaqla, fərdi istifadədə olan əmlak (paltar, ayaqqabı və i.a.) nikah dövründə ərlə arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilmiş olsa da, ondan istifadə etmiş arvadın (ərin) mülkiyyəti sayılır.

Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsinə görə nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır.

Nikah dövründə ev təsərrüfatı ilə, uşaqlara qulluq etməklə məşğul olduğundan və ya digər üzürlü səbəblərə görə müstəqil qazancı olmayan ər (arvad) da ümumi əmlak üzərində hüquqa malikdir.

Ər-arvadın hər birinin mülkiyyətinə isə nikaha daxil olanadək onlara məxsus olan əmlak, habelə nikah dövründə hədiyyə şəklində və ya vərəsəlik qaydasında, digər əvəzsiz əqdlər üzrə əldə etdikləri əmlak ər-arvadın hər birinin ayrıca mülkiyyətindədir (ər-arvadın hər birinin əmlakıdır). Ziynət əşyaları istisna olmaqla, fərdi istifadə şeyləri (geyim, ayaqqabı və s.) nikah zamanı ər-arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilsə də, ər-arvaddan kimin istifadəsində olubsa, ona məxsusdur.

Məsələn, ər narkotik vasitə əldə etmək üçün evdə olan bir neçə qiymətli əşyanı : nikah dövründə əldə etdikləri televizoru, radionu, o cümlədən arvadın iş yoldaşlarının ona ad günündə hədiyyə etdiyi telefonu gizlin götürərək satmışdır. Bu zaman televizor və radio ümumi mülkiyyət hesab edildiyi üçün, ər yalnız telefonu gizlin götürməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

Ailə Məcələsinin 55.6-cı maddəsinə görə, uşqaqlar valieynlərinin, valieynlər də uşaqlarının əmlakına mülkiyyət hüququna malik deyillər. Yəni valideynlər və uşaqlar arasında əmlak münasibətləri əmlakın ayrı olması rejiminə əsaslanır. Belə olan hallarda yaxın qohumlar – valideynlər və uşaqlar, baba, nənə və nəvələr, doğma və ögey bacı və qardaşlar, övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər arasında talama əməlləri cinayət məsuliyyətinə səbəb olacaqdır.

Talamanın daha bir əlaməti talanmış əmlakın ***təqsirkarın və ya başqa şəxsin xeyrinə*** keçirilməsidir. Yəni özgənin əmlakını talayan təqsirkar bu əməli ilə özü və ya başqa şəxs üçün xeyir əldə etmiş olur. Xeyir dedikdə təqsirkarın cinayəti yaradan əməlləri ilə əldə etmək niyyətinə olduğu hər cür fayda başa düşülür. Talama cinayətlərinə münasibətdə fayda pulla ölçülə bilən iqtisadi fayda ilə yanaşı, digər həzləri də əhatə edir. Predmetinə görə ayrıca tərkib yaratmasına baxmayaraq, istifadə etmək üçün narkotik vasitələrin , adam öldürmək üçün odlu silahın oğurlanması da talama ilə əhatə edilir. (8, s. 26)

Talama cinayətləri üçün ***tamah*** motivi və ya tamah məqsədi səciyyəvidir. "Motiv" latın mənşəli söz olub, "hərəkətə gətirən", "sövq edən" mənasını verir. Motiv insanı davranışa sövq edən hərəkətverici qüvvə kimi başa düşülür. Tamah hissi həm maddi, həm də mənəvi tələbatların ödənilməsi ilə bağlı yarana bilər. Məsələn, mağazadan pul və ya ərzaq oğurlayan şəxs bununla öz maddi tələbatını, bir musiqi diski oğurlayan şəxs mənəvi tələbatını ödəməyə çalışır. Lakin təcrübədə elə hallarda olur ki, şəxs özgənin əmlakının götürülməsi ilə əldə etdiyi pulu xeyriyyə məqsədilə xərcləyir, qocalar, uşaqlar evinə bağışlayır, xəstələrin müalicəsinə, ictimai tələbatların ödənilməsinə (kitabxana açır, su çəkir və s.) xərcləyir. Yəni şəxsdə tamah məqsədi olmur, o, öz hüquqa zidd hərəkətləri ilə varlanmağa çalışmır. Belə olan halda şəxsin əməlinin tövsif olunması çətinləşir.

Oğurluq da daxil olmaqla talamanın daha bir obyektiv əlaməti özgənin əmlakının götürülməsinin və (və ya) təqsirkarın və ya başqa şəxsin xeyrinə keçirilməsinin ***əvəzsiz*** olmasıdır. Əvəzsiz dedikdə, götürülmüş əmlakın ekvivalenti kimi onun dəyərinə bərabər məbləğdə pulun və ya başqa əmlakın talanmış əmlakın

mülkiyyətçisinə verilməməsi, yaxud başqa şəkildə ödənilməməsi (götürülmüş əmlakın əvəzinə işlərin görülməməsi və ya xidmət göstərilməməsi) başa düşülür. Əgər götürülmüş əmlakın əvəzinin bir hissəsi ödənilmişdirsə, bu zaman talama istisna edilmir, amma talamanın məbləği hesablanarkən bu hallar nəzərə alınır. (5, s. 606)

Oğurluq özgənin əmlakını gizli olaraq talamadır. Məhz götürmənin ***gizli*** üsulu oğurluğu talamanın başqa formalarından fərqləndirir.

AR Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 mart 2005- ci il tarixli 1 saylı qərarının 2-ci bəndində, mülkiyyətçinin və ya əmlakın digər sahibinin və ya kənar şəxslərin olmadığı vaxt, yaxud həmin, şəxlər olsa da onların hiss etmədikləri şəraitdə əmlakı qanunsuz götürən şəxsin əməli əmlakın gizli talanması (oğurluq) kimi tövsif edilməsi göstərilib.

4-cü bəndinə görə isə, özgə əmlakı qanunsuz götürülərkən, orada olmuş kənar şəxs həmin hərəkətlərin hüquqazidd olmasını dərk etmirsə, yaxud da həmin kənar şəxs təqsirli şəxsin qohumudursa və təqsirli şəxs bununla əlaqədar əmlak götürülərkən, əks təsirə məruz qalmayacağına arxayındırsa, o zaman əməl özgə əmlakının oğurluğu kimi tövsif edilməlidir. Əgər sadalanan kənar şəxslər özgə əmlakının talanmasının qarşısının alınması üçün tədbir görmüşlərsə (məsələn, hüquqazidd hərəkətlərin dayandırılmasını tələb etmişlərsə), bu zaman təqsirli şəxs AR CM-nin 180-cı maddəsi ilə məsuliyyət daşımalıdır.

Nəticə

Talama cinayətləri içərisində oğurluq xüsusi yer tutur və Azərbaycan Respublikasının CM-nin 177-ci maddəsində *özgə əmlakını gizli olaraq talama* kimi müəyyən edilir. Özgə əmlakını gizli yolla talama CM-in mülkiyyət əleyhinə edilən cinyətlərə həsr edilmiş 23-cü fəslində birinci yerdə durur. Talama cinayətlərinin düzgün tövsif olunması və ədalətli cəza təyin edilməsini təmin etmək üçün onların, o cümlədən oğurluğun da əlamətlərinin təhlil edilməsi, bir-birindən fərqlənirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/11
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/8
3. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/10
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun "Oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" 3 mart 2005-ci il tarixli, 1 №-li Qərarı.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə. Bakı "Hüquq Yayın Evi" nəşriyyatı, 2018, 702 s.
6. Ruslan Hüseynov. Özgə əmlakını gizli yolla talama əməlləri ilə cinayət-hüquqi mübarizənin problemli məsələləri. Dissertasiya. 2007. 184 səh.
7. Criminal Code of the Russian tion. https://www.legislationline.org/download/id/4247/file/RF_CC_1996_am03.2012
8. Mustafa Emrah SEYHANLIOĞLU. Hırsızlık suçu. Ankara-2010. 171 səh. file:///C:/Users/User/Documents/mustafa_emrah_seyhanlioglu_tez.pdf

The objective symptoms of theft as a type of looting

Summary

The most common types of crimes against property are the various types of looting. Among looting crimes, theft plays a special role. The reason for this is that theft is the most widespread among property crimes, as well the most common form of misappropriation. This further increases the public danger of theft.

Объективные симптомы воровства как вида грабежа

Резюме

Наиболее распространенными видами преступлений против собственности являются различные виды грабежей. В кражах грабежей кража со взломом играет особую роль. Причина этого заключается в том, что кража со взломом является самой распространенной среди преступлений против собственности, а также наиболее распространенной формой хищения. Это еще больше увеличивает общественную опасность кражи.

Rəyçi: dos. M.Bayramova

Göndərilib: 13.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/63-66

Gülarə Məzahir qızı Cahangirli
Bakı Dövlət Universiteti
gularajahangirli@gmail.com

UNFAIR COMPETITION REGULATION IN AZERBAIJAN

Key words: *unfair competition, state regulation, state policies*
Açar sözlər: *haqsız rəqabət, dövlət tənzimlənməsi, dövlət siyasəti*
Ключевые слова: *недобросовестная конкуренция, государственное регулирование, государственная политика*

Introduction

Competitiveness improves when productivity rises relative to costs. However, when competitiveness is achieved through cost cutting alone it cannot be sustained for long. Companies and countries which rely on low-cost input find their competitive position challenged by a new low-cost competitor or a new technology. Countries can only continue to offer cheap labor by keeping living standards low. However, rising productivity keeps prices competitive and living standards high. That is why productivity, driven by high skills and advanced technology, is the main paradigm of competitiveness today. Therefore, high competitiveness is the result of the quality of national policies and institutions, which also means that nations do compete. In this context it would be useful to consider the institutional framework for national competitiveness. We will refer to the concept of systemic competitiveness developed by Esser et al.Industrial competitiveness is the result of complex and dynamic interactions between factors at four social and economic levels: the meta, macro, meso and micro levels. At *meta level* are the socio-economic, cultural and political factors essential to competitiveness. These are cultural values such as the social recognition of achievement, positive work ethics, propensity to save, long-term investment in education and training, consensus on the necessity of industrial development and integration into world markets and the ability of the social actors to jointly formulate visions and strategies. At *macro level* it is important to have a stable and predictable macroeconomic framework which creates the goods and capital markets that are essential for an effective and efficient allocation of resources. At *meso level* there should be specific policies and institutions that help industry and create competitive advantages.Such institutions would include National Competitiveness Boards, National Productivity Organizations, National Institutes for Management Development, organizations for small enterprise promotion, industrial associations, employers' organizations and many others. At *micro level* the main factors determining enterprise competitiveness are the organization of production, product and service development, value-chain management systems, cooperative networks and alliances, human resource management, the acquisition, development and retention of intellectual capital including entrepreneurial leadership, and other factors under the control of company management.

Main part

National competitiveness policies

Both national and company competitiveness are the result of government policy and market factors. The necessary foundations are a set of macroeconomic, policy and infrastructure variables that determine an economy's long-term dynamic competitiveness. The critical issue for each economy is whether it is making the best use of available resources. Such resources occur naturally but they also include the ability to build the determinants of government policy [3, p.24]. Short-run competitiveness can be achieved through relative cost advantage, exchange rates, and aggressive export trade development. However, relative cost or price alone does not determine long-term competitiveness. As a rule, countries that gain market share also display faster productivity growth and rapid increases in technological capability.

Similarly, competitiveness policy can be viewed as the sum of policy instruments which may induce more rapid export growth and technological upgrading at enterprise level. Such policy instruments might be tariffs, subsidies, quotas and so on. These policies emphasize free trade and non-intervention, which are not necessarily applicable in the least developed economies [4, p.66].

The major factors determining competitiveness are as follows:

- Economic internationalization and openness; The domestic economy;
- Government involvement and policies (including the legal and
- regulatory environment and civil institutions);

- Financial institutions, including their size and transparency;
- Physical infrastructure, including the environment and energy;
- Management competence;
- Scientific and technological capacity;
- People, including skills and access to education;
- Employment;
- Working hours;
- Welfare and social services;
- Equality of opportunity;
- Quality of life and attitudes to work.

Concerns about competitiveness, productivity, employment and income distribution rank high on the agenda of many countries. One of the most important roles of government is to secure good macroeconomic conditions and a business-friendly environment.

The efficiency of state regulation is also assessed by the intrusiveness of government spending, taxation and regulation of the economy. It is becoming more and more evident that countries with a lower level of government spending and taxation will grow faster than countries with higher levels [5, p.33].

The most competitive countries are also characterized by labor market flexibility and the quality of industrial relations, since flexible labor markets, low labor taxation and harmonious industrial relations all support higher economic growth.

Competitiveness through entrepreneurship development

There is broad agreement that country competitiveness is the sum of the efficiency and dynamism of individual firms, their interaction and synergy, and the markets and institutions they draw upon. Enterprise capacity development means learning how to absorb new technologies and skills, and how to manage continuous change and upgrading. Institutional policy support is needed to help individual firms develop this capability, particularly when markets do not function efficiently. According to the study carried out to reveal the existing situation of this sphere in Azerbaijan, totally 2571 enterprises were engaged in the industrial sector of the country in 2005, where [6, p.22].

- state ownership enterprises accounted 605 (23%),
- non-governmental enterprises - 1966 (76%),
- including:
- private enterprises - 1758 (68%),
- joint ventures - 94 (3%),
- foreign enterprises - 114 (4%).

In this regard, the volume of industrial output accounted 9291 mln.manat was distributed as:

- state production - 2727 mln. manat (30%),
- non-governmental production - 6564 mln. manat (70%),
- including:
- private enterprises - 1392 mln. manat (15%),
- joint ventures - 330,5 (3%),
- foreign enterprises - 4842 mln. manat.

Thus, despite the fact that private enterprises account 68% of total enterprises, their production volume makes only 15% of total output, and vice versa, when foreign enterprises account 4% of total enterprises, their production volume makes 52% of total out put [6, p.34].

Production of oil, tobacco and foodstuffs, garments and leather goods, plastic products and furniture, reprocessing of raw materials, production and processing of agricultural products, tourism spheres take the dominant position in the private sector.

Moreover, the private enterprises employed 2,6 mln. employees, which made 68% of total employees.

During January-July, 2006 the country's foreign trade turnover accounted 5898,7 mln. USD, including export 3290,8 mln. and import 2607,9 mln. USD. The export products included 83,8% minerals, 4,9% foodstuffs, 3,5% chemical products, etc., when import products 32,8% cars and mechanisms, electrical equipment, 17,4% mineral products, 11,2% inferior metals, 10,9% foodstuffs, 8,7% land, air and water travel facilities, etc.[7, p.45].

The Azerbaijan Republic's GDP accounted 10 296,7 mln. manat in January-August, 2006, where 76% of them fell to the share of private sector[7,48].

As are obvious, mineral products, i.e. oil and oil products hold the decided superiority in the export structure, where the second important position falls at foodstuffs. But, as a whole, the country's export structure covers the very scanty range of goods. All these testify to what extent the productivity and competitiveness make a significant impact on the country economy, the existence of certain problems, the urgent necessity to develop and implement the national policy on productivity and competitiveness.

Thus, relevant state authorities, as Azerbaijan Chamber of Commerce and Industry, Entrepreneurship Development Department at the Ministry of Economic Development, National Fund for Support Entrepreneurship, Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation (AZPROMO), etc. were established to support employers and develop entrepreneurship, pursue a relevant state policy. Moreover, series of public unions, experienced associations and regional unions of entrepreneurs operate in the republic, where the most of them are the members of the National Confederation of Entrepreneurs (Employers') Organizations of Azerbaijan Republic [8, p.45].

National Legislation on Productivity and Competitiveness

Sound competition policy and environment are both fundamental conditions and factors of efficient market economy. Constitution of Azerbaijan Republic laying the basis of legal system of the Azerbaijan Republic disapproves monopoly and unfair competition considering this obligation to be a component of state priorities regulating economy.

Constitution of the Azerbaijan Republic

Economic development and state

- Economic development based on different forms of property serves for improvement of the people's welfare in the Azerbaijan Republic.
- The Azerbaijan State on the basis of market relations creates opportunities for economic development, guarantees free entrepreneurship, doesn't allow monopoly and unfair competition in the economic relations.

One of the indispensable conditions for the establishment of sound national economy is the efficiency and quality should cover all its activity spheres, which, first of all, should account for rational use of natural, economic and labor resources, dynamic development, requirements of mass extended reproduction, right solution of progressive structural problems arising in national economy, especially industry, quality of stocks of materials and capital equipment and their approach and compliance with the world standards and thus, competitiveness, etc.

Today the Azerbaijan government has its main task to more strengthen the achievements of macroeconomic development won since 1995. Though the stability of recent years was achieved through flexible and safe use of fiscal and monetary policy, now the government is obliged to create condition for balanced economic growth [9, p.33].Therefore, the government draws special attention to the expansion and development of entrepreneurial activity with the purpose to create opportunities for employment and acquisition of income. At the same time, it, aimed at creating new jobs and providing regional development, considers very important achievement of balanced economic growth and encouragement of non-oil sector development. From this point of view, the government approved the encouragement of creation of favorable condition for the opening new jobs, but not their direct creation to be of priority direction. The encouragement of opening new jobs is carried out by means of various tools of economic policy as investment policy, regional development programs, privatization, development of finance and bank sector, and small and medium-sized enterprises' (SME) development incentive.

Conclusion

Unfair competition is one of the challenges that many developing countries are facing nowadays. Unfair competition is also problematic in the Republic of Azerbaijan since many people take advantage of this condition due to lack of access in urban places in the Republic. Although there are many measures taken in order to overcome this dilemma at governmental level. There are articles in the constitution of Azerbaijan severely banning monopoly and the government is attempting to overcome this obstacle by making many implementations. Reasonably, governmental effort is not sufficient; many entrepreneurs need to show efforts in this term. Unfair competition not only slows the economy of the country but also decreases the revenue of international and local companies in the long run. Undoubtedly, the country and nation face the biggest damage in this sense.

Literature

1. Management Consulting, A guide to the profession, Edited by Milan Kubr. Moscow, 2004
2. Joseph Prokopenko. Competition. An Agenda for the 21st century. International Labour Office, Geneva, 2000
3. Industry of Azerbaijan. Collected statistical data of the State Statistics Committee, 2006
4. Marketing. Edited by acad. Romanov A.N. Moscow, 1996
5. Quality Management Systems ISO 9000:2000. General provisions and dictionary
6. What is ILO? ILO Moscow Bureau. Moscow, 1998
7. International Labour Organization. Conventions and
8. Recommendations. International Labour Office. Geneva. Baku, 1996
9. Guidelines on ILO Recommendation 189
10. Guidelines on occupational safety and health management systems ILO-OSH-2001
11. Findings of the survey conducted within the project “Capacity
12. building of employers’ organizations on productivity and competitiveness in Azerbaijan”, 2005
13. “Productivity and competitiveness”. Manual for trainers, 2006

Haqsız Rəqabətin Tənzimlənməsi

Xülasə

Məqalədə haqsız rəqabətin tənzimlənməsi haqqında məlumat verilmişdir. Haqsız rəqabətin növləri və masştabı göstərilmişdir. Bir çox beynəlxalq təcrübənin faydalarından danışılmış və eyni təcrübələrin Azərbaycanda səmərəli istifadə oluna biləcəyi qeyd olunmuşdur.Əlavə olaraq, məqalədə Azərbaycan konstitusiyasındakı maddələrdən hansi ki inhisarçılığı ciddi şəkildə qadağan edir, bəhs edilir.Məqalədə mövzu ilə bağlı dövlət siyasətinin uğurları göstərilir. Məqalədə ədalətli rəqabətin ölkə üçün faydaları uzunmüddətli perspektivdə göstərilir.

Регулирование Недобросовестной Конкуренции

Резюме

В статье представлена информация о регулировании недобросовестной конкуренции. Указаны виды и масштабы недобросовестной конкуренции. Говорилось о пользе многих международных практик и было отмечено, что тот же опыт может быть эффективно использован в Азербайджане. Кроме того, в статье говорится о том, что из статей Конституции Азербайджана строго запрещаются какие-либо монополии. В статье показаны успехи государственной политики в связи с темой. В статье показаны преимущества справедливой конкуренции для страны в долгосрочной перспективе.

Rəyçi: h.e.d. S.Əliyev

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/67-69

Aytaj Elbrus Giblalieva
Baku State University
aytaj.giblalieva@gmail.com

DEFINITION AND SIGNIFICANCE OF EMPLOYEE'S STATUS AS GENERAL LABOR SUBJECT

Key words: *"economic realities" test, distinction between employee and independent contractor, control and relationship*
Açar sözlər: *"iqtisadi reallıqlar" testi, işçi və podratçı arasındakı fərq, idarəetmə və münasibət*
Ключевые слова: *тест "экономические реалии", различие между работником и независимым подрядчиком, контроль и отношения*

Introduction

Employee's status as subject of Labor law is described variously in various domestic and international acts. Significance of status is seen in employee's position in relationship with employer, his benefits from employment contract. Some challenges are emerged from his subject status in labor law, so world states put forward their own approaches to this situation. Determination of status of employee targets to clarify his\her rights and duties certainly and halts risk of loss.

According to the article 8.1 of the Resolution concerning the International Classification of Status in Employment (ICSE) adopted by the Fifteenth International Conference of Labor Statisticians in January 1993, employees are all those workers who hold the type of job defined as "paid employment jobs". Employees with stable contracts are those "employees" who have had, and continue to have an explicit (written or oral) or implicit contract of employment, or a succession of such contracts, with the same employer on a continuous basis. "On a continuous basis" implies a period of employment which is longer than a specified minimum determined according to national circumstances. Regular employees are those 'employees with stable contracts' for whom the employing organization is responsible for payment of relevant taxes and social security contributions and/or where the contractual relationship is subject to national labor legislation. (5, p.8)

According to the article 20 of the Labor Code of Russia, the employee shall be an individual entering labor relations with the employer. It refers to the article 15 of this act, labor relations shall be the relations based on an agreement between an employee and an employer on the personal performance by the employee of a work function for payment (work of a certain specialty, with a qualification, in a position), on the employee's compliance with the internal working regulations with the employer providing the working conditions stipulated by the labor law, collective contract, agreements, labor contract. (3, p.15)

Article 3.2 of the Labor Code of Republic of Azerbaijan implies simple definition of "employees". Employee is an individual who has entered into an employment agreement (contract) with an employer and who works in an appropriate workplace for pay. It does not consider any exceptions. (2, p.5)

Unlike from Russia and Azerbaijan, United States does not refer to unique legislative act. Although there are many specific legislative exceptions, the general practice in the United States is to define who is a covered "employee" for a labor or employment law statute or doctrine, according to the purposes for which the statute or doctrine were adopted. For example, under the common law doctrine of Respondeat superior, an "employee" is one who a person has the right to "direct and control" in the performance of some compensated duties, and accordingly, it is appropriate to hold the "employer" liable for the torts of the employee he "controls." The default definition of employee in most federal protection legislation, for example the Fair Labor Standards Act, is the "economic realities test" in which the court wants to see if a person is in such a relation to another under the economic realities of the situation that it fulfills the goals of the act to find that person is an "employee" under the act. According to Fair Labor Standards Act, an employee is defined as "any individual who is employed by an employer." Furthermore, the act states that "employ includes to suffer or permit to work." While interpreting this uncertain definition, the Supreme Court has applied the "economic realities test." The economic realities test focuses on the "whole activity" surrounding the employment relationship in determining whether the workers are employees for the purposes of the Act. Neither the common law definitions of employee and independent contractor nor any agreement between the parties are controlling in determining the nature of the relationship. Instead, the economic realities test considers whether the individuals at issue are economically dependent on the business for which they labor. This issue is highly fact-dependent and requires an analysis of the entire employment relationship. In Rutherford Food Corp. v. McComb, the Supreme Court interpreted the definition of employee to be quite broad under the Act, stating that "this Act contains its own definitions, comprehensive enough to require its application to many persons and working relationships which, prior to this Act, were not deemed to fall within an employer-

employee category." The definition of employee under the Act deserves such broad construction because "the Act concerns itself with the correction of economic evils through remedies that were unknown at common law." The Court determined in Rutherford that, according to the economic realities of the situation, the workers at issue were employees under the FLSA. The Court based this decision on the facts that: 1) the company's equipment and facilities were used by the workers; 2) the workers had no business organization that could or did shift from one facility to another; 3) the workers were under close supervision by the managing official of the plant; 4) the profits to workers depended upon their work. Therefore, the workers in inquiry were economically dependent on the business for which they worked, and thus employees under the act. (7, p.117-119; 6)

The definition of "employee" under the National Labor Relations Act has been a significant source of conflict and dilemmas in recent years. The intention of the courts to exclude an increasing number of workers as "independent contractors," "supervisors" or "managerial" employees has denied many workers who could have benefited from the provisions of the NLRA the protections of the Act. For example, American employers have been known to restructure their technical legal relationship with employees in order to escape coverage under the NLRA. For example, a trucking firm that employs drivers might "sell" the trucks to their drivers, with a lien on the truck and payments and service agreement subtracted from future carrying fees, in an effort to make the drivers "independent contractors" under the NLRA, and so escape from the act. With respect to the managerial exception, in NLRB v. Yeshiva University, the Supreme Court held that full-time faculty members at a large private university were "managerial" employees due to the faculty's role in various areas such as faculty appointments, the setting of curriculum, and graduation requirements. The Court dismissed the National Labor Relations Board's argument that faculty members were not aligned with management because they were exercising independent judgment rather than "conforming to management policies." The Court stated that "the faculty's professional interests, as applied to governance at a university like Yeshiva cannot be separated from those of the institution… The "business" of a university is education." (7, p.123; 4)

The Yeshiva case has been a significant source of criticism by academic commentators. The potential impact of the Yeshiva case may be to effectively deny NLRA coverage for many professionals. The exclusion of workers from NLRA denies them protection for their basic rights of organization and, in doing so, precludes them from forming an effective union to bargain with their respective employers. (7; 124)

The lack of uniformity in the definition of "employee" has both perks and drawbacks. While defining "employee" according to the purposes of the statue can most fully impact the intent of state legislatures and Congress, it can also cause problems for the average American worker and employer by creating challenges to determine when, and by which, labor and employment law doctrines and statutes a person is covered. When the legislature fails to clearly explain the purposes of the statute that will guide the determination of who is an employee, the problems are of course magnified. Lack of uniformity and clarity raise legitimate notice objections in that potential employers and employees do not always know which doctrines or statutes apply to which potential employees, and also raise litigation costs as the parties endeavor to pick out these controversies. (7, 125)

The Internal Revenue Services in United States stimulates all businesses and business owners to be aware of the rules when it comes to classifying a worker as an employee or an independent contractor.

Here is key point for small business owners to keep in mind when it comes to classifying workers:

1. **Control**. The relationship between a worker and a business is important. If the business controls what work is accomplished and directs how it is done, it exerts behavioral control. If the business directs or controls financial and certain relevant aspects of a worker's job, it exercises financial control.

2. **Relationship**. How the employer and worker perceive their relationship is also important for determining worker status. Key points to think about include:

1. Written contracts describing the relationship the parties intended to create whether the business provides the worker with employee-type benefits, such as insurance, a pension plan, vacation or sick pay
2. The permanency of the relationship
3. The extent to which services performed by the worker are a key aspect of the regular business of the company
4. The extent to which the worker has unreimbursed business expenses (1, p.1-2)

In UK there is significant distinction between employee and worker and also self-employed contractor.

An employee is an individual who has entered into or works under the terms of a contract of employment. The contract can be expressly agreed (in writing or orally) or implied by the nature of the relationship. Here are some characteristic features of employee status:

1. An individual must be obliged to do the work personally (rather than being able to send a substitute).
2. The employer needs to be obliged to provide the work and the employee is obliged to accept the work.
3. The employer needs to have some control over the way the employee carries out the work.

Worker status is sometimes seen as a "half-way house" between employee and self-employed status. Workers are entitled to fewer statutory rights than employees, but have some key legal rights:

1. Protection from discrimination.
2. Protection against unlawful deduction from wages.
3. Entitlement to the national minimum wage.
4. Self-employed status
5. The self-employed enjoy no statutory employment rights (although they may be protected by discrimination law).
6. Not being unfairly dismissed, receiving a statutory redundancy payment only apply to employees. (8)

Conclusion

Overall, it is necessary to know coverage of employees under specific legislation act. Therefore, it facilitates to sort out legal issues in labor law. Significance of status of employee is seen in landmark cases, such as Rutherford Food Corp. v. McComb, and NLRB v. Yeshiva University NLRB v. Yeshiva University. Exceptions from legislature may create challenges. Certain distinctions between employee, worker and self-independent contractor make it crucial to highlight rights and duties of employer toward them.

Literature

1. Employee or Independent Contractor? Know the Rules IRS Small Business Week Tax Tip 2017-02, May 1, 2017
2. Labor Code of the Republic of Azerbaijan, Baku-2015.
3. LABOR CODE OF THE RUSSIAN FEDERATION OF 31 DECEMBER 2001 (Federal Law No. 197-FZ of 2001)
4. National Labor Relations Board v. Yeshiva University, law case WRITTEN BY Charles J. Russo
5. Resolution concerning the International Classification of Status in Employment (ICSE), Adopted by the Fifteenth International Conference of Labor Statisticians (January 1993)
6. RUTHERFORD FOOD CORP. V. MCCOMB (1947), United States Supreme Court No. 562 Argued: Decided: June 16, 1947
7. The Definition of "Employee" in American Labor and Employment Law, (Kenneth G. Dau-Schmidt, JD, PhD (Presentator) Professor of Labor and Employment Law, Indiana University – Bloomington, Michael D. Ray, BA Research Assistant and Juris Doctorate Candidate, Indiana University – Bloomington)
8. https://www.dfalaw.co.uk/faq_type/what-is-the-difference-between-an-employee-and-a-worker/

İşçinin ümumi əmək subyekti kimi statusunun anlayışı və əhəmiyyəti

Xülasə

İşçilərin ümumi əmək subyektliyinin anlayışı və əhəmiyyəti adlı məqalədə əsas üstünlük Amerikanın Əmək və Məşğulluq haqqında qanunlarına verilmişdir. Qeyd edilir ki, işçinin hüquqi statusu qanunun məqsədinə uyğun müəyyənləşir. Qanunvericilikdən yaranan problemlər özünü məhkəmə işlərində göstərir. Eyni zamanda Rusiya və Azərbaycan Respublikasının işçiyə veydiyi anlayış öz sadəliyi ilə Amerika dövlətinin yanaşmasından fərqlənir. İşçinin statusuna görə əmək münasibətində tutduğu mövqe, digər subyektlərdən fərqi vurğulanır.

Определение и значение статуса работников как общего субъекта труда

Резюме

Основное внимание в статье уделяется американским законам о труде и занятости. Отмечается, что правовой статус работника определяется в соответствии с целями закона. Проблемы, возникающие из законодательного органа, проявляются в судебном процессе. В то же время понимание России и работников Азербайджанской Республики отличается от подхода американского правительства к его простоте. Положение в отношении статуса занятости, отличие от других предметов подчеркивается.

Rəyçi: dos. D.Qəmbərov

Göndərilib: 18.03.2020 Qəbul edilib: 22.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/70-72

Matanat Muzaffar Quluzadeh
Baku State University
quluzademetanet1 @gmail.com

CONSTITUTIONAL AND LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR THE RECOGNITION AND REALIZATION OF REPRODUCTIVE RIGHTS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS

Key words: *constitutional regulation, reproductive rights, legal framework, obligations*
Açar sözlər: *konstitusion tənzimetmə, reproduktiv hüquqlar, hüquqi baza, öhdəliklər*
Ключевые слова: *конституционное регулирование, репродуктивные права, правовая база, обязанности*

1.1 Introduction

This article deals with the regulation of reproductive rights under the constitution and law of the Republic of Azerbaijan. Also, the positive obligations of the Azerbaijan state are examined to provide reproductive rights. This study is performed to research the legislative of the Republic of Azerbaijan which is showed reproductive rights and reproductive health. Especially, This study is dealt with these rights related to other rights.

1.2 General approach

Reproductive Rights, United Nations Conference on Human Rights (1993), International Population and Development Conference (ICPD), (Cairo 1994), United Nations for Social Development World Summit (Copenhagen 1995) and the United Nations 4th World Women's Conference (Beijing,1995) gained consensus in the world public opinion. The 1994 International Conference on Population and Development in Cairo (ICPD) defined reproductive rights:

“...reproductive rights embrace certain human rights that are already recognized in national laws, international human rights documents and other relevant United Nations consensus documents. These rights rest on the recognition of the basic right of all couples and individuals to decide freely and responsibly the number, spacing and timing of their children and to have the information and means to do so, and the right to attain the highest standard of sexual and reproductive health. It also includes the right of all to make decisions concerning reproduction free of discrimination, coercion and violence as expressed in human rights documents. In the exercise of this right, they should take into account the needs of their living and future children and their responsibilities towards the community.' Reproductive rights in WPPA 'All couples and individuals have the basic right to decide freely and responsibly the number and spacing of their children and to have the information, education and means to do so; the responsibility of couples and individuals in the exercise of this right takes into account the needs of their living and future children, and their responsibilities toward the community' (para. 14(f) in the Principles and Objectives).

1.3. Positive obligations of the Republic of Azerbaijan

In every country, a variety of laws, policies and practices exist that affect sexual and reproductive health and rights. They may relate to the provision of information and education on sexual and reproductive health, and/or regulate access to family planning and other basic reproductive and sexual health services. Unfortunately, these laws, policies or practices often obstruct, limit or prohibit the enjoyment of the sexual and reproductive rights. A government’s failure to act on a certain issue may also negate, or adversely affect the enjoyment of these rights. In either case restriction of sexual or reproductive rights amounts, in international law, to a violation of human rights, if a government has ratified treaties that recognize these rights. All human rights depend on state development, also reproductive rights are that.

Reproductive rights are regulated nationally as well as internationally. Namely, these rights are showed human rights declaration, international Covenant on civil and political, European Convention Human Rights The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (The Economic Covenant) The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (The Women’s Convention) The Convention on the Rights of the Child (The Children’s Convention), etc. All states have positive obligations about this case. These obligations contain that 1) Accept normative acts about these rights 2) provide new technology people 3) informed people, for example, public education.

The Republic of Azerbaijan as a democratic and member state fulfills all obligations. The protection of population and reproductive health in Azerbaijan, as well as throughout the world, is one of the priority directions of the country's policy. According to the Azerbaijan constitution Article 12, the highest priority objective of the state is to provide the rights and liberties of a person and citizen. Reproductive rights are one of the fundamental rights of Azerbaijan citizens because of human rights and are protected and provided. These rights regulated other constitution rights especially, Article 32(right for personal immunity) Article 34 (Right to marriage) the Article 41 (right for protection of health). Law is accepted and co-operated with other organizations by the state to provide these obligations. The law of the Republic of Azerbaijan on healthcare are adopted 26 June 1997, chapter 5 is dedicated family planning and regulation of human reproductive functions. This chapter showed 4 rights, Article 29 artificial insemination and embryo implantation, the Article 30 abortion, the Article 31 sterilization, the Article 31-1 cesarean section surgery. Every woman who has reached adulthood has the right artificial insemination and implantation of the embryo. There is a requirement that it is important to the consent of the person. Artificial insemination and implantation of the embryo are performed consent of wife or husband (single women). Artificial insemination and implantation of embryo and identity of the donor is a medical secret. The woman has the right to obtain information about the medical and legal consequences of artificial insemination, implantation of the embryo, medical and genetic examination, donor nationality and appearance, and this information is provided by a physician who intervenes.

Every woman has the right to decide on the issue of motherhood alone. Artificial abortion is performed at the woman's request for up to 12 weeks of gestation. Social disorders can be performed up to 22 weeks of gestation.

It can be artificially aborted according to medical guidelines and with the consent of the woman, regardless of her pregnancy term.

Medical sterilization is used to deprive a person of the ability to produce offspring or to protect her from pregnancy. Medical sterilization is done only based on a written request from the interventionist and medical instructions. Persons found guilty of illegal medical sterilization are responsible for the law. The Court notes that sterilization constitutes a major interference with a person's reproductive health status in V.C v Slovakia cases. As it concerns one of the essential bodily functions of human beings, it bears on manifold aspects of the individual's personal integrity including his or her physical and mental well-being and emotional, spiritual and family life. It may be legitimately performed at the request of the person concerned, for example as a method of contraception, or for therapeutic purposes where the medical necessity has been convincingly established. Court defined that the state protects sterilization which it without women's opinion.

… Applicant asked her whether she wanted to have more children. The applicant responded in the affirmative but was told by the medical personnel that if she had one more child, either she or the baby would die. The applicant started to cry and as she was convinced that her next pregnancy would be fatal, she told the medical personnel "Do what you want to do". She was then asked to sign the delivery record under the note indicating that she had requested sterilization. The applicant did not understand the term sterilization and she signed the form out of fear that there would otherwise be fatal consequences. As she was in the last stage of labor, her recognition and cognitive abilities were influenced by labor and pain. (V.C v Slovakia) Consequently, The court holds unanimously that there has been a violation of Article 8 of the Convention, because not request the opinion of the applicant and not informed. The principle of patients' autonomy in their relationship with health care professionals is explored in the Explanatory Report to the Convention on Human Rights and Biomedicine. A requirement of respect for, inter alia, women's right to autonomy and choice in the context of health care is set out in point 31(e) of General Recommendation No. 24 adopted by CEDAW in 1999. The Universal Declaration on Bioethics and Human Rights, albeit after the facts of the present case, confirms the above considerations.

Cesarean section surgery is operated in state and non-state medical institutions.

The Republic of Azerbaijan co-operated international organizations and one of the international organizations are United Nation Fund Population. UNFPA is the lead UN agency for delivering a world where every pregnancy is wanted, every childbirth is safe and every young person's potential is fulfilled. UNFPA started its assistance to the Republic of Azerbaijan in 1994 to address the reproductive health concerns of the population. This milestone year also marked the initiation of a long-term partnership with the Republican Centre for Family Planning, which has delivered a comprehensive range of reproductive health services to the population. The concerted efforts of the organization to advocate for strengthened national health systems for improved family planning led to the adoption of the first-ever National Reproductive Health Strategy of the Republic of Azerbaijan (2008-2015). According to the National Reproductive Health Strategy, the reproduc-

tive health of the population is largely due to the following reasons: 1. Lack of a sufficient legislative basis, 2. Lack of information about healthy life and reproductive health of people also teenagers, 3. Inadequate and consistent reproductive health services, 4. Lack of technology in reproductive health services which institutions serving.

1.4 Conclusion

Reproductive rights are the constitutional rights of Azerbaijan citizens and are protected by the state. These rights are recognized and respected by the state. According to the constitution and laws, these rights are part of human rights. The state adopts new norms, joined the convention, co-operated international organizations, etc.

Literature

1. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. 1995
2. The law of Republic of Azerbaijan on protection of public health. 1997
3. National Reproductive Health Strategy of the Republic of Azerbaijan (2008-2015).
4. Gençlere verilen üreme sağlığı bilgi ve davranışlarına etkisi, İzmir 2008.
5. V.C. v Slovakia
6. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59588
7. http://unazerbaijan.org/en/un_agencies/united-nations-population-fund/
8. http://unazerbaijan.org/en/un_agencies/world-health-organizatio

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya və qanunvericilik çərçivəsində reproduktiv hüquqların tanınması və həyata keçirilməsi: hüquqi və praktiki aspektləri

Xülasə

Dövlətin məqsədi Azərbaycan əhalisinin bütün qruplarının reproduktiv sağlamlığını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün ümumi yanaşma tələb olunur. Problemlərin həll olunması və məqsədə çatmaq üçün konkret vəzifələr və proqramlar müəyyən edilməlidir. Reproduktiv hüquqlar bir biri ilə yaxından əlaqəli olduğuna görə məqsədə yalnız kompleks tədbirlər yolu ilə nail olmaq mümkündür. Məqalədə bu məsələlərlə bağlı normalar təhlil olunur, təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Признание и осуществление репродуктивных прав в рамках Конституции и законодательства Азербайджанской Республики: правовые и практические аспекты

Резюме

Целью государства является улучшение репродуктивного здоровья всех слоев населения Азербайджана. Для достижения этой цели необходим общий подход. Конкретные задачи и программы должны быть определены для решения проблем и достижения цели. Поскольку репродуктивные права тесно связаны, цель может быть достигнута только с помощью комплексных мер. В статье анализируются нормы по этим вопросам и вносятся предложения и рекомендации.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 20.03.2020 Qəbul edilib: 23.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/73-75

Oktay Etibar oğlu Əhmədov
Bakı Dövlət Universiteti
okktayahmedov@gmail.com

XOCALI SOYQIRIMI: CİNAYƏT HÜQUQİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Xocalı soyqırımı, beynəlxalq cinayət hüququ, siyasət, soyqırım cinayəti, qətliam, faciə*
Key words: *Khojali genocide, international criminal law, politics, genocide, massacre, tragedy*
Ключевые слова: *Ходжалинский геноцид, международное уголовное право, политика, геноцид, резня, трагедия*

Giriş

Bir çox dünya xalqlarının tarixində olduğu kimi soyqırımı siyasəti Azərbaycan tarixinin də ən qanlı səhifələrini təşkil etmişdir. Bu millətçi-şovinist siyasətin əsas məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaqla əzəli Azərbaycan ərazilərində ermənilərin uydurduqları "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq olmuşdur. XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı indiyədək bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Xocalı faciəsi tarixi yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Xatın, Xolokost, Sonqmi, Ruanda və Srebrenitsa kimi dəhşətli faciələrdən heç də fərqlənmir. Bu faciə iki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir.

1.1. Xocalı soyqırımı: Səbəbləri, nəticələri.

Xocalı- Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində, Ağdam, Şuşa, Xankəndi, Əsgəran yolları üzərində yerləşən və Qarabağ üçün əhəmiyyətli strateji mövqeyə sahib bir bölgədir. Onun soyqırımdan əvvəlki əhalisi 7 mindən çox idi. Bu rəqəm bəzi qaynaqlarda hətta 10 min olaraq göstərilmişdir. Bölgədə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı Ahıska Türkləri də yaşayırdı. Dağlıq Qarabağ bölgəsinin əhəmiyyətli nöqtələrindən biri olan Xocalı Mahalı, ermənilər üçün də əhəmiyyətli bir hərbi hədəf xarakteri daşımaqda idi. Həmçinin bölgənin tək havalimanı Xocalıda yerləşirdi.

1991-ci ilin dekabrında azərbaycanlıların yaşadığı Kərkicahan qəsəbəsinin alınmasından sonra, Xocalı Mahalı tamamilə Ermənilərin mühasirəsində qaldı. 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənddəki Mi-8 vertolyotu Erməni qüvvələri tərəfindən vuruldu. Bunun nəticəsində isə bir neçə Azərbaycan dövlət rəsmiləri, Rus və Kazak müşahidəçilər daxil olmaqla 20 nəfər həlak oldu. Bundan sonra, Xocalıya hava nəqliyyatı da kəsildi.

1991-1992-ci ilin qış aylarında Xocalı davamlı olaraq bombalanmıştır. Xocalıdan çıxmış bəzi qaçqınların İnsan Haqqları İzləmə Təşkilatına söylədiklərinə görə, bəzi hallarda hücumlar açıq şəkildə mülki əhalini hədəf alaraq yönəldilirdi. 936 km-lik sahəyə sahib, döyüşdən əvvəl 2.605 ailədən ibarət 11.356 adamın yaşadığı Xocalı qəsəbəsi nəhayət 26 Fevral 1992 tarixində soyqırıma məruz qalmış və qəsəbə tamamilə yox edilmişdir. Xocalıdan uzun müddət cəsədləri almaq belə mümkün olmamışdır.

Qətlə yetirilənlərin 83-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i yaşlı idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, ümumi 487 adam ağır yaralı olaraq xilas olmuşdur. 1275 nəfər girov götürülmüş, 150 nəfər isə itgin düşmüşdür. 26 uşaq tamamilə, 130 uşaq isə qismən yetim qalmışdır. Ermənilər, Ruslar ilə birlikdə 1905-1918-ci ildəki yaşanan hadisələrin eynisini bu səfər Xocalı "da tətbiq etmişlər.

1.2. Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılması. Xocalı Soyqırımı beynəlxalq hüquqi müqavilələr-Cenevrə Konvensiyası, İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinə və BMT-nin Soyqırımı Cinayətlərinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiyasının 2-ci maddəsində iştirak edən milli, etnik, irqi və ya dini bir qrupu qismən və ya tamamilə məhv etmə formasında müəyyən edilən soyqırım anlayışı ilə tamamilə üst-üstə düşür.

Soyqırım Konvensiyasının soyqırımı müəyyən edən 2-ci maddəsinin a bəndində yer alan" bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi "və b bəndində yer alan" qrup üzvlərinin bədəninə ciddi şəkildə zərər verilməsi hərəkətləri ilə Xocalıda edilən qətliam tamamilə uyğunlaşır.

Xocalı soyqırımının beynəlxalq cinayət kimi tövsifi üçün hüquqi əsaslarına BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) saylı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya, Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi, Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi, Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi, Beynəlxalq Cinayət məhkəməsinin Statusu, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı daxildir.

Azərbaycanda aparılan rəsmi istintaq nəticəsində beynəlxalq hüquqa, xüsusən də Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması üzrə konvensiyaya əsasən Xocalıda mülki əhaliyə qarşı aparılmış hücumlara münasibətdə soyqırım cinayətinin aşağıdakı elementlərinin mövcudluğu müəyyən edilmişdir:

- öldürmə və bədənə fiziki və mənəvi xəsarətə səbəb olmaqdan ibarət actus reus (əməlin obyektiv tərəfi);
- cinayət əməlinin sahiblərinin hədəfinə tuş gələn xüsusi mühafizə olunan qrupun mövcudluğu;
- irqi, etnik, milli və ya dini əsaslarla fərqlənən qrupun tam və ya qismən məhv edilməsi üçün xüsusi soyqırım niyyəti.

İstintaq nəticəsində Xocalıda törədilmiş cinayətlərə münasibətdə cinayət təqibinin davam etdirilməsi üçün aşağıdakı əsasların mövcud olduğu müəyyən edilmişdir:

- qrupu tam olaraq və ya qismən məhv etməyə yönəlmiş niyyətin mövcudluğu üzrə birmənalı və əsaslı sübutlar;
- məhv etmə halının Xocalıda baş verməsi müəyyən edilmiş qrupa tam olaraq nəticələr yaratması üçün “kifayət” etməsi;
- cinayətin xüsusi coğrafi məkanda törədilməsi.

Həmçinin, beynəlxalq hüquqda soyqırımı cinayəti ilə əlaqədar bir neçə hal müəyyənləşdirmişdir ki, onlar da Xocalı soyqırımının cinayət kimi tanınması və cəzalandırılmasında birbaşa rol oynayır. Belə ki, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlər soyqırımı cinayətini törətməkdə təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılması üçün təsirli tədbirlər görməlidirlər. Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən həmin şəxslər dövlətin ərazisində səlahiyyətli məhkəmələrdə mühakimə olunmayıbsa, beynəlxalq məhkəmə tərəfindən mühakimə edilməlidirlər. Bundan başqa, Soyqırımı cinayətinin təkcə icraçıları deyil, soyqırımı törətməyə sui-qəsd, soyqırımına birbaşa və açıq təhrikçilik, soyqırıma cəhd və soyqırımında iştirak etmək də cinayət məsuliyyəti doğurur.

Beynəlxalq hüquq baxımından "soyqırım" olduğu aşkar olaraq ortada olan Xocalıda yaşananlar üçün ediləcək çox iş var. Bunların ən əhəmiyyətlisi ədalətin bərpası və öz yerini tapmasıdır. Hal-hazırda ədalətin yerini tapması, Xocalı Soyqırımının tanınması, günahkarların cəzalandırılması, siyasi və hüquqi xarakterli qərarların alınması üçün bir çox səylər göstərilmişdir. Amma təəssüf ki, tam bir nəticəyə çatmaq mümkün olmamışdır.

Bütün dünyanın gözü qarşısında baş verən bu dəhşətli soyqırımının əsl mahiyyəti yalnız ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra açıqlanmış, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Soyqırımın tanıdılması və qətliama siyasi qiymət verilməsi istiqamətində görülən işlər artıq daha ciddi nəticələr verməkdədir. Belə ki, Xocalı soyqırımının 14-cü, 15-ci və 16-cı ildönümü Moskvada, Almaniyada, ABŞ-da, Türkiyədə, Ukraynada, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Küveytdə və dünyanın bir çox ölkələrində qeyd olunmuşdur. 2005- 2007-ci ilin fevral aylarında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin xüsusi iclaslarında Xocalı soyqırımı ilə bağlı məsələ geniş müzakirə olunmuşdur. 2011-ci il fevralın 19-dan 26-dək isə Türkiyənin ayrı-ayrı şəhərlərində “Xocalı həftəsi” adlı tədbirlər proqramı çərçivəsində müxtəlif anım mərasimləri, aksiyalar keçirilmiş və bu tədbirlər hər il davam etdirilir.

Fəaliyyətlər xüsusilə, "İslam Konfransı Gənclər Forumu" tərəfindən inkişaf etdirilən "Xocalı üçün ədalət" beynəlxalq məlumatlandırma kampaniyası çərçivəsində sürətlənməyə başlamışdır. Bu kampaniyanın əsas hədəfi daha əvvəlki metodlardan fərqli bir üsulla dünyaya həqiqətləri çatdırmaqdır.

Hazırda hər bir Azərbaycan vətəndaşının, həmçinin xaricdə yaşayan soydaşlarımızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ərazilərimizin işğaldan azad olunmasına, məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılmasına nail olmaq və azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, hiyləgər erməni təbliğatının saxta tezislərini ifşa etməkdir. Bu vəzifələrin həlli üçün biz işğalçı Ermənistana qarşı siyasi, hüquqi, iqtisadi, ideoloji təzyiq vasitələrindən istifadə etməli, bütün daxili və xarici imkanlardan bəhrələnməliyik. Təbii ki, Ermənistan iqtisadi və hərbi potensial baxımından bizimlə rəqabət aparmaq gücündə deyil. Son illər həyata keçirilən uğurlu xarici siyasət nəticəsində beynəlxalq təşkilatlarda, dünya parlamentlərində Azərbaycan həqiqətləri getdikcə daha çox təsdiqini tapır, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ifşa edilir, ondan qəsb etdiyi Azərbaycan ərazilərini azad etmək tələb olunur.

Azərbaycanın dünya birliyində mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, reytinqinin getdikcə yüksəlməsi, ölkəmizdə vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsi, soydaşlarımızın mütəşəkkilliyi və ən əsası dövlətimizin başçısının məqsədyönlü fəaliyyəti, siyasi iradəsi sayəsində biz qarşımızda duran bütün problemlərin həllinə, o cümlədən ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin bərpasına, xalqımıza qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirənlərin, başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət ideologiyasının daşıyıcılarının ifşa edilməsinə nail olacağıq.

Dünya ictimaiyyətinin gözü önündə xüsusi amansızlıq və qəddarlıqla törədilən, heç bir beynəlxalq hüquq normalarına sığmayan bu faciədən az sonra xarici kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri hadisələri öz gözləri ilə görmək üçün bölgəyə gəlmiş, Xocalıda törədilən soyqırımı faktını təsdiqləmiş, ölkələrinin mətbuatında işıqlandırmışdırlar. The Washington Post, The New York Times, FT Financial Times, Le Mon-

de, Valeurs Actuelles- kimi nüfuzlu mətbuat vasitələrində Xocalı vəhşiliklərinə həsr olunmuş məqalələr dərc olunmuşdur.

2003-cü ilin 15 fevralında Xocalı qaçqınlarının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına müraciəti oldu. Müraciətin əsas məqsədi dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına 1992-ci ilin fevralında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində ermənilər tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq və bu qanlı cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 22 aprel 2010-cu il tarixli qərarında Xocalının azərbaycanlılardan ibarət mülki əhalisinin qırılmasını müharibə cinayətləri və ya insanlığa qarşı cinayətlər kimi qiymətləndirilə bilən xüsusilə ağır əməllər kimi müəyyən etmişdir.

Nəticə

Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıyan İslam Konfransı Təşkilatının Uqandada keçirdiyi toplantıda Xocalı faciəsi barədə xüsusi sənəd qəbul etməsi Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınması baxımından xüsusi əhəmiyyətlidir. Bu tarixi sənəd beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Xocalıda törədilmiş faciənin dinc əhalinin kütləvi qətliamı, insanığa qarşı cinayəti kimi tanınmasında ilk addımdır.

İslam Konfransı Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş koordinatoru Leyla Əliyeva haqq işimizi müdafiə etmək və işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək istiqamətində hamılıqla mübarizəyə qoşulmağı vacib sayır:

- Biz davamlı olaraq dünyanın bütün aparıcı dövlətləri ilə bu istiqamətdə iş aparmalıyıq. İlk növbədə, avropa birliyinə inteqrasiyanı gücləndirməliyik. Unutmamalıyıq ki, bugünki dünyada əsas aparıcı güc və təsir mərkəzi məhz Qərbdədir. Ona görə də kompleks iş görməyə ehtiyac var...

Ədəbiyyat

1. L.H.Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Bakı, Qanun, 2012.
2. F.Səməndərov. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2016
3. Rahim. K.Məmmədov. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, 2012.
4. M.İbrahim, S.Əsədov. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Azərbaycan Nəşriyyatı, 1992.
5. B.Budaqov, C.Əliyev. Tarixi həqiqətin soyqırımı. Azərbaycan Nəşriyyatı, 2003

Criminal legal analysis of Khojaly genocide
Summary

As in the history of many nations, the policy of genocide has been one of the bloodiest pages in Azerbaijani history. The main purpose of this nationalist-chauvinist policy was to create the "Great Armenia" state, which was created by Armenians in the ancient Azerbaijani territories, expelling Azerbaijanis from their historical lands. The genocide committed by Armenians in Khojaly at the end of the 20th century is still considered one of the most serious crimes against humanity. Khojaly tragedy is no different from historical memories such as Khatin, Holocaust, Songmi, Rwanda and Srebrenica. This tragedy is the continuation and the bloodiest page of the policy of ethnic cleansing and genocide carried out by the Armenian chauvinist nationalists regularly against Azerbaijan for nearly two hundred years.

Уголовно-правовой анализ Ходжалинского геноцида
Резюме

Как и в истории многих народов, политика геноцида была одной из самых кровавых страниц в истории Азербайджана. Основной целью этой националистически-шовинистской политики было создание государства «Великая Армения», которое было создано армянами на древних азербайджанских территориях, изгоняя азербайджанцев с их исторических земель. Геноцид, совершенный армянами в Ходжалы в конце 20-го века, до сих пор считается одним из самых серьезных преступлений против человечества. Ходжалинская трагедия ничем не отличается от исторических воспоминаний, таких как Хатин, Холокост, Сонгми, Руанда и Сребреница. Эта трагедия является продолжением и самой кровавой страницей политики этнической чистки и геноцида, проводимой армянскими шовинистскими националистами регулярно против азербайджанцев в течение почти двухсот лет.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 19.03.2020 Qəbul edilib: 23.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/76-79

Arzu Mubariz Alizada
Baku State University
arzualizade2324 @gmail.com

LEGAL AND BIOETHICAL PROBLEMS OF ORGAN TRANSPLANTATION IN THE CONTEXT OF RIGHT TO LIFE

Key words: *organ transplantation, bioethical problem, right to life, breain death, medical tourism*
A*çar sözlər:* *organ transplantasiyası, bioetik problem, yaşamaq hüququ, beyin ölümü, tibbi turizm*
Ключевые слова: *трансплантация органов, проблема биоэтики, право на жизнь, смерть мозга, медицинский туризм*

1.1. Introduction

Transplantation of human cells, tissues or organs saves many lives and restores essential functions where no alternatives of comparable effectiveness exist. In 50 years, transplantation has become a successful worldwide practice. However, there are large differences between countries in access to suitable transplantation and in the level of safety, quality, efficacy of donation and transplantation of human cells, tissues and organs. In other word, transplantation is the transfer of human cells, tissues or organs from a donor to a recipient with the aim of restoring functions in the body.

The procurement of organs for transplantation involves the removal of organs from the bodies of deceased persons. This removal must follow legal requirements, including the definition of death and consent. Because of necessity and need this issue should be put into the law. Although organ transplantation is medical procedure, the regulation of all these issues are regulated by law. There are some relations among the amount of deaths, the lack of money, improper regulation of transplantation. These negative conditions cause violation under article 2 of European Convention on Human Rights – "right to life".

1.2. Bioethical problems

Transplants are considered when a major organ of the body is failing and does not respond to all other therapies, but otherwise the health of patient is good. Patients receiving successful transplants are often able to resume their daily lives with no dependence on complicated medical machinery, such as a kidney dialysis machine or a heart pump assistive device. Although transplant recipients must adhere to strict regimens of medications and frequent examinations, increased survival rates at the turn of the century enabled over 75 % of successful transplant recipients to return to a daily work schedule and to recreational activities enjoyed prior to becoming ill. As organ transplant procedures increased and became standard treatment for otherwise fatal illnesses both the medical community and the public at large considered ethical issues brought forth by organ donation. The National Transplantation Act, passed by U.S. Congress in 1984, mandated a centralized system for sharing available organs along with a scientific register to collect and report transplant data. The act also made illegal the sale or purchase of organs. The national system was established to match donors and recipients. It is managed by the United Network for Organ Sharing. UNOS members work with all transplant centers in the United States to ensure that the limited supply of organs is distributed fairly to patients in need regardless of age, sex, race, lifestyle, or financial or social status. Through the UNOS Organ Center, organ donors are matched to waiting recipients every day of the year, around the clock. Organ sharing is based upon scientific criteria including the recipient's acuity of the disease process, compatibility of body size and blood chemistries, as well as length of time on the waiting list. At the same time, transplantation procedures were quickly growing. Organs and tissues were needed for additional types of transplants added to the medical arsenal against disease. Lung, pancreas, bone marrow, small intestine, cornea-all were considered an acceptable part of medical treatment. In last decade world is enlarged and developed. Medicine and genetics gets new achievements and there was a need to combine both sciences. So, the new science was created. It was bioethics. Bioethics involves some problems that existed in biomedical researches, testing of drugs, attitudes towards patients, using new technology in 0health care, to comply with the legislation norms and etc. Bioethics also involves some researches in abortion, euthanasia, robot technology, medical genetics, reproductive technology, and also biomedical research above animals and peoples. All over the world looked at the point in this field. And These issues are regulated by international legal acts. This science differs from others. Bioethics touches human existence problems. So It is related confidentiality. To research on human organs also related with human rights. Usually science does not want to connect with law but it is necessary.

Because human rights should be protected by law. Researches rely on consensus, general beliefs. If there is no consensus there is also no research. When scientist do research they must take into consideration fundamental values and ethical norm. Not always applying to the international acts or mechanisms solve the problems. For example, International Committee on Bioethics try to get common values but ethical values are different. The first meeting about bioethics was held in 1946 Nurnberg. At the result of this meeting was Nurnberg Code. It is the first act about bioethics. In 1976 Helsinki Declaration was adopted. They created social structures. Structures are named Bioethics Committee. The deputy of these committees is to regulate the practice of medical experiments, abolish results which are not good for people. Bioethics also protect human's social protection. Today we have Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights. The International Bioethics Committee of UNESCO should contribute to the dissemination of the principles set out in this Declaration and to the further examination of issues raised by their applications and by the evolution of the technologies in question. It should organize appropriate consultations with parties concerned, such as vulnerable groups. It should make recommendations, in accordance with UNESCO's statutory procedures, addressed to the General Conference and give advice concerning the follow-up of this Declaration, in particular regarding the identification of practices that could be contrary to human dignity, such as germ-line interventions. No research or research applications concerning the human genome, in particular in the fields of biology, genetics and medicine, should prevail over respect for the human rights, fundamental freedoms and human dignity of individuals or, where applicable, of groups of people. The human genome underlies the fundamental unity of all members of the human family, as well as the recognition of their inherent dignity and diversity. In a symbolic sense, it is the heritage of humanity. Everyone has a right to respect for their dignity and for their rights regardless of their genetic characteristics. The human genome in its natural state shall not give rise to financial gains. Today's problems are that, create Bioethics Committee, good regulation by law, set up control mechanism, state's help about social benefits, and implementation.

1.3. Legal problems

In Azerbaijan the issue of organ transplantation is regulated by law "On donation and transplantation of human organs". Article 11 says that state, municipal, private health care structures that are authorized will be able to remove organs from a living person or corpse. First of all, before removing organs from a corpse it is necessary to define brain death. But the law does not define the notion of "brain death". So, brain death is the total and irreversible loss of all brain function and the circumstance under which the donation of vital organs most commonly takes place. Brain death occurs when a person has an irreversible, catastrophic brain injury, which causes total cessation of all brain function (the upper brain structure and brain stem). Brain death is not a coma or persistent vegetative state. Brain death is determined in the hospital by one or more physicians not associated with a transplantation team. When someone is brain dead, it means that the brain is no longer working in any capacity and never will again. Other organs, such as the heart, kidneys or liver, can still work for a short time if the breathing machine is left in place, but when brain death is declared, it means the person has died. Doctors examining the patient will conduct a battery of tests to determine whether any brain activity is present. If all brain activity is absent, the patient is dead. So, what is the legal time of death for a brain dead patient? The legal time of death is the date and time that doctors determine that all brain activity has ceased. This is the time that is noted on the patient's death certificate. Brain death is not the same as being in a coma or persistent vegetative state. Brain death is death. A patient who is in a coma or persistent vegetative state typically has some brain stem function (which controls breathing) and possibly other brain function. When a person is brain dead, no part of the brain is functioning any longer. If the living person gives his organ to another person, there is no guarantee that the donor will be healthy man at the end of his life or there will be no disability. We know that, for this reason as article 8 says there must be recipient's consent. It is important. If the recipient does not have consent the removal of organ is criminal procedure. And it is named organ trafficking. Transplant tourism and organ trafficking have pervasive negative effects. Organ trafficking exploits poor individuals who are desperate to make money for survival. Because profit-motivated facilitators negotiate most transactions, donor compensation is often extremely low. For example, kidney donors frequently receive less than one-third of the price that recipients pay for the organ, despite initial promises of higher payment. Furthermore, donors rarely receive adequate health care after the transplant, generating negative health outcomes that impede their ability to work and worsening their financial and physical condition in the long run. As a result, donors rarely succeed in paying off the very debts that often lead them to sell the organ in the first place. International organizations have made more serious efforts to combat human trafficking for organ removal. The UN and Council of Europe have utilized broader human trafficking protocols to address human trafficking for organ removal. The 1990 UN Convention on the Rights of the Child prohibits

the "sale of children." Its 2002 Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child adds organ removal to the definition of "sale of children," thus creating the first binding international legal instrument to explicitly prohibit human trafficking for organ removal. So, "Medical Tourism" is the travel of residents of one country to another country for treatment. There are three important players in the international market for organs: sellers, recipients, and brokers. Should we prohibit transplant tourism? Three arguments are commonly deployed against organ sale generally: corruption, crowding out and coercion. Transplant tourism involves a complex and expensive medical process. Home countries can discourage their citizens from engaging in transplant tourism by making these patients ineligible for insurance coverage relating to an illegal kidney transplant. Transplant tourism is a tragic and increasingly common response to worldwide shortages of organs. Attempting to prohibit transplant tourism also raises a series of difficult regulatory design choices. Along with the work of international societies and institutions and increased attempts to increase the supply of organs in tourists' home countries, will significantly reduce transplant tourism.

1.4. Conclusion

Today, for every country, protection of all human health and life must be first aim. Right to life is the highest right among all rights. It is not casual that, European Convention reflected this issue, and put positive commitments on states. The states should prevent illegal organ transplantation, regulate the law, give every citizen equal rights about transplantation regardless of their sex, social status and etc., provide them social benefit after transplantation, respect human's values, help them for living.

Literature

1. www.who.int.transplantation
2. European Convention on Human Rights 1950
3. www.wncyclopedia.com
4. www.unos.org
5. V.Məmmədov, Beynəlxalq konvensiya təcrübəsi və Bioetika haqqında Azərbaycan Respublikası milli qanunvericiliyinin yaradılması
6. Madhav Goyal et al., Economic and Health Consequences of Selling a Kidney in India, 288 J. Am. Med. Ass'n 1589, 1591 (2002)
7. Imran Sajjad et al., Commercialization of Kidney Transplants: A Systematic Review of Outcomes in Recipients and Donors, 28 Am. J. Nephrology 744, 750 (2008)
8. U.N. Organ Trafficking Report, supra note 15, at 3.
9. UN Convention on the Rights of the Child and its Optional Protocol
10. I.G.Cohen, "Protecting Patients with Passports: Medical Tourism and the Patient-Protective Argument", Iowa Law Review 95, no. 5 (2010): 1467-1567; I.G.Cohen, "Medical Tourism, Access to Health Care, and Global Justice,"

Yaşamaq hüququ kontekstində organ transplantasiyasının hüquqi və bioetik problemləri

Xülasə

Müasir dövrdə bütün dünyada pasiyent hüquqları ilə bağlı məlumat qıtlığı mövcuddur. Qanuni orqan köçürülməsinin qanunsuz olmadığına çalışmalıyıq. Korrupsiyanın qarşısını almaq üçün məcburiyyət dünyanın aparıcı məqsədlərindən biridir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hüquqlara əməl olunmaması Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2-ci maddəsində əks olunan və ən fundamental insan hüquqlarından olan yaşamaq hüququnun pozulması ilə nəticələnir. Ona görə də bu məsələ üzrə maarifçiliyin aparılması çox lazımdır. Bu məqalə də məhz həmin kontekstdə və həmin məqsədlə yazılmışdır. Orqan transplantasiyasının düzgün həyata keçirilməsi, organın canlı insandan deyil də, meyitdən alınmasının nə kimi üstünlüklərinin olduğu məqalədə göstərilmişdir. Həmçinin, organ transplantasiyasının hüquqi və bioetik kontekstdə düzgün həyata keçirilməsi üçün Bioetika Komitələrinin rolunun vacibliyi vurğulanmışdır.

Правовые и биоэтические проблемы трансплантации органов в контексте права на жизнь

Резюме

В наше время во всем мире не хватает информации о правах пациентов. Мы должны попытаться сделать легальную трансплантацию органов не незаконной. Для предотвращения коррупции принуждение является одной из ведущих целей в мире. Однако следует иметь в виду, что несоблюдение этих прав приводит к нарушению права на жизнь, одного из самых основных прав человека, закреп-

ленных в статье 2 Европейской конвенции о правах человека. Поэтому очень важно повышать осведомленность по этому вопросу. Эта статья была написана в том же контексте и с той же целью. В статье показаны преимущества правильной трансплантации органов и преимущества удаления органа из трупа, а не из живого человека. Была также подчеркнута важность роли комитетов по биоэтике для надлежащего осуществления трансплантации органов в юридическом и биоэтическом контексте

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 20.03.2020 Qəbul edilib: 23.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/80-82

Aydan Habil qızı Məhərrəmova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
aydan.meherremova.1993@mail.ru

İNTİHARIN QARŞISININ ALINMA YOLLARI

Açar sözlər: *intihar, intihar haqda miflər və faktlar, intiharın qarşısının alınması*
Keywords: *suicide, myths and facts about suicide, suicide prevention*
Ключевые слова: *самоубийство, мифы и факты о самоубийстве, профилактика самоубийств*

Giriş

Dünyanın əsas bəlalarından birinə çevrilən intiharın səbəbləri və qarşısı alınma yolları ölkələr üzrə fərqli görülməkdədir. İntiharın qarşısını almağa yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ilk öncə intiharın mahiyyəti dərindən araşdırılmalı, onu öncədən bəlli edən xüsusiyyətlər öyrənilməli və diqqət yetirilməlidir. Artıq ölkələr üzrə intiharın əsas səbəbləri bəlli olduğu üçün mübarizə yollarına başlanılmışdır, qarşısı tam alınmasa da, azaldılmağa çalışılır.

Qarşısı alınmaq məqsədi ön plana qoyulan intiharın ilk öncə əsas mahiyyətini izah edən faktlar araşdırılmalıdır. Faktlar araşdırılıb əsas mahiyyət öyrənildikdən sonra intiharın qarşısını almağa yönələn tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bunun üçün intihara cəhd edəcək şəxs müəyyən edilməlidir və bunun əsas yolları bunlardır:

- ilk öncə intiharın risk faktorları diqqət mərkəzinə yatırılmalı və təhlil olunmalıdır. İntiharın yaranma səbəbləri, risk faktorları hər hansı müəyyən hadisələrin, insan həyatında stress yaradan amillərin mənfi təsiri, ailənin hər hansı üzvünün intihar vasitəsi ilə həyatına son verməsi, insanın zorakılığa, stiqmalara, təhqirlərə məruz qalması, ağır xəstəliklərlə mübarizəyə çalışılması, şəxsi həyatda faciələrlə üzləşməsi və s. ola bilər.
- İntihar edəcək şəxsin müəyyən edilməsində ilk addım intihara gətirib çıxara biləcək faktorların üzə çıxarılmasıdırsa, ikinci addım dinləmədir. Bele ki, intihara cəhd edəcək şəxs mütləq ki, bu düşüncəsini ağzından qaçıracaq, ya ailəsinə yada ətrafına bunu edəcəyi ilə bağlı informasiya ötürəcəkdir. Eyni zamanda intihar etməyi qarşılarına məqsəd qoyan insanlar tez-tez yaşamın onlar üçün anlamını itirdiyindən, bu həyatdan, hər şeydən xilas olma istəklərindən, heç kimə maraqlı olmadıqlarından, ümidsizliklərindən, qorxularından, acizliklərindən bəhs edirlər.
- Üçüncü addım emosialara diqqət yetirilməsidir. Belə ki, intihar seçimini edəcək olan şəxs məyus qəmgin əhval ruhiyədə olur. İnhihar edəcək şəxsi müəyyən etməyin digər yolu onun dəyişən hərəkətlərini müəyyən etməkdir. Belə ki, bu cür şəxs daha həyəcanlı, daim fikirli olur, öncələr dəyər verdikləri şeylərə artıq dəyər vermir.
- Ən sonda insanın gələcəyə olan niyyəti soruşulmalı və dedikləri qiymətləndirilməlidir.

Bütün bu sayılan amillərə nəzər salınması intihara hazırlaşan şəxsin müəyyən edilməsini mümkün edir və ona yardımın göstərilməsini ön plana çıxarır. [1]

İntihar edəcək şəxs müəyyənləşdirildikdən sonra hansı tədbirlərin həyata keçiriləcəyi müəyyənləşdirilməlidir. Uşaqlar, gənclər, yaşlıların hər birinin intihar səbəbləri fərqli olduğu üçün hər birinə fərqli tədbirlər görülməlidir. Edilən ilk yardım psixoloji dəstək və tibbi yardımdır. Tibbi müalicənin vaxtında alınması psixi problemdən azad olmaq deməkdir ki, bu da intihar istəyinə son vermək deməkdir. Burada xidmət göstərən şəxslərin müəyyən vəzifələri var:

- İntiharın önlənməsində çalışan tibb işçiləri ilk öncə intiharın qarşısının alınması haqda bütün məlumatlara sahib olmalıdırlar,
- Yaşlıların, uşaqların, gənclərin hər birinin intihar səbəbləri fərqli olduğu üçün hər üç təbəqənin fərqli psixologiyası bilinməlidir,
- Lazımi tibbi və psixoloji dəstəyin göstərilməlidir,
- Tək intihara meyilli olan şəxs deyil, eyni zamanda ailəsi, yaxınları da bu halda hansı tədbirlərin görülməsi, necə dəstək verilə bilməsi haqqında məlumatlandırılmalıdır. [2, səh 39-41]

İntiharın qarşısının alınmasında həmçinin medianın da təsiri güclüdür. İntihar xəbərləri gündəmə gələrkən bu intihar xəbəri haqverici səbəblər göstərilmədən, gündəmləşdirilmədən, təbliğ edilmədən təqdim edilməlidir, yəni bu cür hərəkət pislənməli, qınanılacaq addım olaraq göstərilməlidir.

İntihar vasitələrinə əlçatanlılığı azaltmaq, intiharların yaranmasının əsas səbəblərindən olan zəhərli maddələri məhdudlaşdırmaq intiharı azaltmağın əsas yollarındandır.

İntihar səbəbləri ölkələr üzrə fərqli olduğu üçün hər ölkəyə görə intiharın qarşısının alınması yolları da fəqlilik göstərməkdədir. Hər ölkəyə aid olan intihar faktorlarının araşdırılması və azaldılması intihar nisbətini azaldacaqdır. Yoxsulluğun, işsizliyin azaldılması, hər kəsin qorunaraq zorakılığa, stiqmalara, alçaldılmağa məruz qalmağa yol verilməməsi, yüksək sağlamlıq və təhsil xidmətlərinin təmini intiharın qarşısını alacaq əsas vasitələrdir.

Rusiya intihar göstəricilərinə görə üçüncü yerdədir. Morev və Lyubov ölkədəki intihar nisbətinin azaldılması üçün bir neçə təklif irəli sürdülər:

- bütün şəhərlərdə, idarələrdə intihar böhran mərkəzləri yaradılmalıdır,
- ölkə sərhədləri çərçivəsində baş verən intihar halları və səbəbləri tək tək qeydə alınmalı və araşdırılmalıdır. İntihar səbəbləri ayrı- ayrı qrafalarda qeydə alınmalı sonda nəticə çıxarılmalıdır,
- bütün sahələrdə intiharın qarşısını almağa çalışanlara daha yüksək səviyyəli təhsil verilməli, peşələri ciddi şəkildə öyrədilməlidir,
- ölkənin hər yerində psixoloji yardıma ehtiyac duyan şəxslər qeydiyyata alınmalı, bu şəxslərlə lazım olarsa təkbətək əlaqə saxlanılmalı və yardım göstərilməlidir,
- güclü səviyyədə mariflənmə, məlumatlandırma işləri görülməli, intiharın qarşısının alınması haqda ətraflı məlumatlar şərh edilməlidir. [3, səh 119-130]

Lakin bu kimi təkliflərin verilməsinə və həyata keçirilməsinə çalışılsa da, Rusiyada intihar göstəriciləri yüksəkliyini qorumağa davam edir. Yüksəkliyin əsas səbəbi isə alkoqol alüdəçiliyinin həddən artıq yüksəkliyidir.

Yaponiya da həmçinin intihar göstəriciləri yüksək olan ölkələrdəndir və burada intiharı etmək üçün seçilən əsas vasitə stansiyalardır. Buna görə də Yaponiya intiharın qarşısını almaq üçün fərqli yol seçmiş, stansiyaları mavi işıqla aydınlatmışdır. Yaponlar düşünürlər ki, mavi rəng rahatlıq gətirir və stansiya başında intihara cəhd etmək istəyən şəxsə rahatlıq gətirərək, onu stresdən və intihar istəyindən xilas edir. Amma Yaponiyada intihar nisbətinin əsas səbəbinin iş saatının çox olması və iş yerinin azlığı ilə bağlı olduğu üçün əsas olaraq iş saatları azaldılmalı və iş imkanları əlçatan olmalıdır. Bunun üçün Yaponiyada intiharın qarşısını alma tədbirləri paketi hazırlanmışdır. Paketə işsizliyin azaldılmasına yönələn tədbirlər, depressiyanın vaxtında müəyyən edilməsi və psixoloji yardımın göstərilməsi, psixi xəstələrə qarşı mühakimələrə, xurafata yol verilməməsi daxildir. [4]

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumata görə intiharın qarşısını almağa yönələn, hər bir dövlətin həyata keçirməli olan əsas tədbirlər bunlardır:

- intihar mövzusu haqqında danışılmalı, hər kəsin bu haqda məlumatı olmalıdır,
- bu haqda xüsusi ilə məktəblərdə danışılmağa başlanılmalı, insan həyatına intiharla son verilməsi əvəzinə çarələrin tapılmasına dair yolların mövcudluğu haqda söhbətlər aparılmalıdır,
- bütün müəssisələrdə intiharın qarşısını almağa yönələn səhiyyə işçiləri fəaliyyət göstərməli və işçilər intihara yönəlmiş şəxsi dərhal müəyyən etməli və tədbirlər planı həyata keçirməlidirlər,
- intihar meyli aşkar olmuş insanla uzun söhbətin aparılması və doğru istiqamətləndirilməsi uzun bir müddət göz təmasının qurulması vacibdirdir,
- ölümcül vasitələrə əlçatanlılıq məhdudlaşdırılmalıdır. [5]

Nəticə

Məqalədə ilk olaraq intiharın düzgün şəkildə anlanması üçün miflərlə faktların fərqi göstərilmiş, izahları verilmişdir. İntihara meyli olan şəxslərin necə aşkarlanması və bu cür faciənin önlənməsi üçün hansı tədbirlərin həyata keçirilməli olduğu araşdırılmış, qeydə alınmışdır. İntihar göstəriciləri yüksək olan ölkələrin gördükləri tədbirlər planına dair misallar gətirilmişdir. Həmçinin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının intiharın qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlər planından bəhs edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. https://www.helpguide.org/articles/suicide-prevention/suicide-prevention.htm
2. Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi (2009) 34–41
   http://www.hacettepehemsirelikdergisi.org/pdf/pdf_HHD_78.pdf
3. Morev, M. V., Lyubov, E. B., “Sotsialno-Ekonomiçeskiy Uşterb Vsledstvie Smertnosti Naseleniya ot Samoubiystv”, Jurnal “Ekonomiçeskie i Sotsialnie Peremeni: Fakti, Tendentsii, Prognoz”, No 6 (18), Moskova, 2011, s. 119-130
4. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/japonyada-intiharlara-onlem-6671279
5. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49643428

Ways to prevent suicide
Summary

First of all, the article gives an introduction and shows that suicide is a topical issue. The importance of fact-finding and the facts are emphasized in the development of a suicide prevention action plan. It was noted what responsibilities were identified for medical workers who committed suicide prevention. How to identify suicidal people and what measures should be taken to prevent such tragedy has been investigated and recorded. There are examples of action plans by countries with high suicide rates. At the same time, the effects of media suicide are mentioned. The World Health Organization has also discussed the suicide prevention plan.

Способы предотвращения самоубийства
Резюме

Прежде всего, статья дает введение и показывает, что самоубийство является актуальной проблемой. Важность установления фактов и фактов подчеркивается при разработке плана действий по предотвращению самоубийств. Было отмечено, какие обязанности были определены для медицинских работников, которые занимались профилактикой самоубийств. Как идентифицировать людей-самоубийц и какие меры следует принять для предотвращения такой трагедии, было расследовано и зарегистрировано. Есть примеры планов действий стран с высокими показателями самоубийств. В то же время упоминаются последствия самоубийств в СМИ. Всемирная организация здравоохранения также обсудила план предотвращения самоубийств.

Rəyçi: prof. R.Əhmədli

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 17.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/83-85

Bahram Murad Akhundov
Baku State University
behramaxundov@gmail.com

REGARDING SOME ASPECTS OF CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL ENTITIES

Key words: *criminal liability, legal entities, criminal-legal measures applied to legal entities*
Açar sözlər*: cinayət məsuliyyəti, hüquqi şəxslər, hüquqi şəxslərə tətbiq olunan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər*
Ключевые слова*: уголовная ответственность, юридические лица, уголовно-правовые меры, применяемые к юридическим лицам*

Introduction

The main characteristic of legal entities is the limited liability of the participants. Limited liability is also the main idea of the legal entity. It is the fact that the participants are not responsible for the company's debts that gives a significant boost to the economies of countries and allows capital to accumulate. However, in addition to the successful impact, it has led to large-scale abuses in these companies.

After these processes, first of all, the process of registration of legal entities, which was previously only in the form of consent, was complicated. Later, the institution of corporate liability emerged.

As a result of the development of the legal entity, there is a tendency for participants to withdraw from the current activities of the company. In this case, the abuse of current managers by the company drew attention to the responsibility of those who are part of the company's governing body and have the power to dispose of its property. [4, p.208]

It should be noted that the criminal liability of legal entities is new to Azerbaijani law, and until recently this issue was not regulated by the Criminal Law. However, the current Criminal Code recognizes legal entities as subjects of crime and identifies criminal-legal measures applied to legal entities. Thus, Articles 99-4 - 99-9 of the Criminal Code are devoted to the criminal liability of legal entities as a whole. Articles of penal law specify and analyze types of criminal law measures applied to legal entities, and Article 99-9 regulates the exemption of a legal person from the application of criminal law measures. [5, p.614]

The responsibility of companies is determined by the legal norms in various areas of law. According to these norms there are such types of responsibility as criminal, administrative, civil and labor. In some cases, liability may involve several legal areas. Among these types of liability, criminal legal liability of legal entities has a specific weight among other types of liability for their characteristics.

Crimes committed by the activities of legal entities cause greater economic damage. Examples include securities market fraud, money laundering and so on.

There are two theories which have been used in various different contexts, to hold corporations criminally liable for crimes and other similar offences. These theories are those of Vicarious Liability and the theory of Identification. The traditional theory of vicarious liability holds the master liable for the acts of the servant done in the course of the master's business (without proof of any personal fault on the part of the master). The identification theory on the other hand recognises that the acts and intent of certain senior officers in a corporation are the directing force of the corporation and are thus deemed to be the acts and intent of the corporation. The corporation is, therefore, instead of being vicariously liable, held to be directly liable. [10, p.23]

The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan was added to the Criminal Code of March 7, 2012, Chapter 15-2, "Criminal Procedures for Legal Entities", and the official position on all discussions on whether or not legal entities are subject to criminal liability.

It should be noted that legal entities are not the subject of the crime but the subject of criminal liability. Thus, the law provides clear criteria for becoming a subject of crime. This includes reaching a certain age range and becoming an intelligent individual. None of the listed features are in the legal entity. On the other hand, the subject of the offense is a person who commits an action (action or omission) as provided for by the law, and who has a mental attitude in the form of intentional or negligent act and its consequences, which can only be performed by individuals. [5, p.613]

Compared to the concept of a criminal subject, the concept of criminal liability has a wider meaning. In addition to bringing that person to criminal responsibility for the crime committed by an individual, the legal entity may also be the bearer of the criminal liability. According to the Criminal Code, legal entities are associated with a limited number of crimes. While individuals are responsible for committing all crimes ide-

ntified in the criminal law, legal entities are the bearers of criminal liability only in the very few cases listed in Article 99-4.6 of the Criminal Code.

There are two main models in the legislation of the world states regarding the definition of criminal liability of legal entities. The first model assumes that, along with individuals, legal entities are also independent subjects of crime. This model is used in the UK and the US. [8, p 255] The second model recognizes individuals as the sole subject of crime. This model called French model. The traditional French model has had enormous influence in Europe, while the American model has had impact in common law systems in England and Canada. With the adoption of the Nouveau Code Penal, the American model has, in many respects, overtaken the French traditional model in France. [7, p. 8] What has emerged is a new French model which has significant impact not only in France, but in other civil law jurisdictions as well. The traditional French model declares that a corporation is incapable of committing a crime-a principle derived from humanitarian concerns of personal criminal liability established during the French Revolution. The French Grande Ordonannce Criminelle of 1670 mentioned the subject in great detail. [8, p. 261] The French Revolution ideal of individualism, however, did away with the concept. The traditional French model derives from the maxim that societas delinquere non potest. The corporation being a legal fiction, it could fulfill neither the actus reus nor the mens rea requirement. This approach determines the criminal liability of legal entities only when individuals commit crimes for the benefit of the legal entity or for the protection of its interests. This theory is used in Turkey, France, and Azerbaijan.

There are obvious distinctions between the American model which involves comprehensive corporate criminal liability and an elaborate system of penal sanctions, and the French model of corporate liability which was imposed only in statutorily defined circumstances. Similar distinctions arise between vicarious criminal liability of entities in the American model and liability only for specific acts of entity officers or organs in the new French model.

The advantage of French model is that the existing criminal law does not require any modifications to the criminal law provisions, penalties, sentencing and other systemic elements. The subject of the crime is now considered a natural person. At the same time, the nature of the guilt does not change, and the punishment system, punishment rules, and so on. remains the same.

According to the criminal law, legal entities are subsidiaries of criminal liability. Criminal or legal action against a legal person can be applied only if one or more of the offenses referred to in article 99-4.6 of the Criminal Code is committed by a natural person in the interests of the legal entity or for the protection of its interests.

Criminal-legal measures are applied to the legal entity for the benefit of that legal entity or for the crimes committed by the following individuals to protect its interests:

1. An officer authorized to represent a legal entity;

2. An official authorized to make decisions on behalf of a legal entity; a person authorized to control the activities of a legal entity;

3. Employee of a legal entity as a result of failure to exercise control by officials provided for in the first two paragraphs.

Legal entities exclude criminal liability of the state, municipalities and international organizations. State bodies, state institutions, municipalities and their bodies, municipal unions, international organizations, implementing the goals and functions of the Azerbaijan Republic, established in accordance with the legislation and funded from the state budget, within the limits established by the legislative, executive and judicial bodies of the Republic of Azerbaijan, special missions, diplomatic and consular missions are not subject to criminal liability. Legal entities with state and municipal enterprises are subjects of criminal responsibility, criminal actions may be applied against them. Liquidation of the legal entity shall not apply only to the state (municipality) or legal entities owned by the state (municipality). [3, p.619]

An issue of mutual interest is the proportion of criminal liability of individuals and legal entities for crimes committed. Application of criminal-legal measures to a legal entity does not exclude criminal liability of an individual who committed a crime or participated in any crime (as an organizer, instigator, assistant). Criminal liability of an individual shall be determined separately from the criminal liability of the legal entity.

Criminal sanctions applied to a legal person are not envisaged in Articles 15-1 and 15-2 of the Criminal Code, which are not considered to be punitive.

Conclusion

After the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan, unlike in the Soviet era, the legislation on legal entities, one of the main participants in the free market economy, began to form and develop. In this process, one of the issues that need to be regulated by legal entities, the issue of criminal liability of legal entities was resolved by the amendment to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan dated

March 7, 2012. As noted above, this regulation chose the French model from the two main models available in the world for criminal liability of legal entities. With the choice of this model, there was no need to radically change the existing criminal law. Because, in all cases, the subject of the crime was considered an individual. However, no changes were made to the provisions related to the subject of the crime, the penalty, the norms of sentencing and other elements of the system.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (http://www.e-qanun.az/code/11)
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (http://www.e-qanun.az/code/8)
3. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2008. 944 s.
4. E.Kərimov. Azərbaycan Korporativ (Şirkətlər) hüququ. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014, 236 səh.
5. Səməndərov F.Y., Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2013, 720S.
6. Bilge.M.E Limited ortaklıklarda müdürlerin sorumlulukları. İstanbul 1994, 108 s
7. Alexander, Cindy R. and Cohen, Mark A. (1996 b), Why Do Corporations Become Criminals? An Agency Explanation, Working paper.
8. Cohen, Mark A. (1991), 'Corporate Crime and Punishment: An Update on Sentencing Practice in the Federal Courts, 1988-1990', 71(2) Boston University Law Review, 247-280.
9. Byam, John I. (1982), 'The Economic Inefficiency of Corporate Criminal Liability', 73 Journal of Criminal Law and Criminology, 582-603.
10. Metzger, Michael R. (1984), 'Corporate Criminal Liability for Defective Products: Policies, Problems, and Prospects', 73 Georgetown Law Journal, 1-88.
11. https://www.lexology.com/
12. https://heinonline.org/

Hüquqi şəxslərin cinayət-hüuqi məsuliyyətinin bəzi aspektləri ilə bağlı

Xülasə

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sovetlər dövründən fərqli olaraq azad bazar iqtisadiyyatının əsas iştirakçılarından biri olan hüquqi şəxslərlə bağlı qanunvericilik fomalaşmağa və inkişaf etməyə başladı. Bu prosesdə hüquqi şəxslərin tənzimləməsi zəruri olan məsələlərindən biri olan hüquqi şəxslərin cinayət-hüquqi məsuliyyəti ilə bağlı məsələ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə 7 mart 2012-ci il tarixli əlavə ilə öz həllini tapdı. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu tənzimləmə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə bağlı dünyada mövcud olan əsas iki modeldən Fransa modelini seçdi. Bu model seçilməsi ilə qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində köklü dəyişikliklər etməyə ehtiyac qalmadı. Çünki, bütün hallarda cinayətin subyekti fiziki şəxs hesab olundu. Bununla da cinayətin subyekti ilə bağlı müddəalar, cəza, cəza təyin etmətə dair normalar və digər sistemdaxili elementlərdə hər hansı dəyişiklik edilmədi.

Относительно некоторых аспектов уголовной ответственности юридических лиц

Резюме

После восстановления независимости Азербайджанской Республики, в отличие от советских времен, законодательство о юридических лицах, одном из основных участников экономики свободного рынка, стало формироваться и развиваться. В ходе этого процесса, одной из проблем, которую необходимо урегулировать юридическим лицам, вопрос об уголовной ответственности юридических лиц был решен путем внесения изменений в Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 7 марта 2012 года. Как отмечалось выше, этот регламент выбрал французскую модель из двух основных в мире моделей для уголовной ответственности юридических лиц. С выбором этой модели не было необходимости радикально менять существующее уголовное законодательство. Потому что во всех случаях субъект преступления считался личностью. Однако не было внесено никаких изменений в положения, касающиеся предмета преступления, наказания, норм вынесения приговора и других элементов системы.

Rəyçi: h.f.d. R.Abbasova

Göndərilib: 18.03.2020 Qəbul edilib: 22.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/86-88

Aytan Sadaqat Mirzayeva
Baku State University
mirzayeva.ayten@inbox.ru

"THE LAW ON ACCESS TO INFORMATION" AS THE SOURCE OF INFORMATION LAW

Key words: *information law, source of information law, access to information, information security, restrictions on access to information*
Açar sözlər: *informasiya hüququ, informasiya hüququnun mənbələri, informasiyaya çatımlılıq, informasiya təhlükəsizliyi, informasiyaya çatımlılığın məhdudlaşdırılması*
Ключевые слова*: информационное право, источники информационного права, доступ к информации, информационная безопасность, ограничение доступа к информации*

In modern times, access to information is one of the key elements of freedom of thought and speech. The article reflects the methods of obtaining information and their comparison with international law. Access to information may be restricted in a number of cases. The article deals with the role of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Access to Information" method of get information. At the same time, the article analyzes the restrictions on access to information and their reasons.

Introduction

The most common feature of our time is this: the world is globalizing and socializing. That is, general processes dominate people's lives, the interests and needs of the majority come to the fore. Scientific and technical innovations are mainly at the service of these two closely related development trends. In the course of globalization, general technical progress crosses the borders of countries and states without any obstacles. This isreason of a continuous flow of information. Comprehensive exchange of information, which is characteristic of the information society, is very important for effective social management and normal life activities of people. The information flow in itself has both advantages and disadvantages. For this reason, like all relations in a social society, information legal relations need legal regulation. As we know, legal regulation in the field of information technology is aimed at ensuring the highest level of human and civil rights and freedoms, public interests. Provision of complete information should be considered as one of the most important components of public policy in any field.

Freedom of speech and expression is one of the cornerstones of democracy. Democracy is a system in which society chooses its own course of government and governance. (Alasgarova, 2017:165) In order to have complete information, you must first have access to information. As we know, Article 50 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan deals with freedom of information. According to paragraph 1 of Article 50 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, "everyone has the right to seek, receive, impart, prepare and disseminate information legally."(From defining the legal basis for ensuring the right to access to information in a free, unimpeded and equal manner for all, based on the principles of an open society and a democratic state governed by the rule of law , as well as The Law of the Republic of Azerbaijan "On Access to Information" was adopted on September 30, 2005 for the purpose of legal regulation.

As we have noted, access to information is the basis of freedom of thought and expression. This is because it is be very difficult to comment on any topic unless complete and complete information is obtained and the issue is approached from a general context. Owners of information are state bodies, municipalities, individuals and legal entities, regardless of property rights. Access to information should not be limited to access to information about individuals. At the same time, it is important to note the availability of information available and stored in government agencies. Searching for and obtaining information is regulated by law. It should be noted that the Azerbaijani legislation meets the necessary requirements in this regard. As mentioned above, one of the owners of information is the state. When we want to get information from government agencies, we can apply to the government agency with inquiries. Article 13 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Access to Information" defines two types of methods of submitting a request, oral and written. Initially, a request made to the information owner's official directly or by telephone is considered an oral request. Submitting a request to the owner of the information in person or by mail, fax or e-mail is considered a written request.

The legislation of the Republic of Azerbaijan defines the obligation of the owner of information to assist the applicant, and this duty is reflected in the Tromso Convention on Access to Official Documents adopted by the Council of Europe. Analyzing our legislation, we see that the identity of the applicant (surname, name) must be indicated in the written request. Unlike the legislation of the Republic of Azerbaijan, the Tromso Convention recognizes the states to right of anonym applicants. I think that the absence of this provision in our legislation is aimed at preventing abuse and repeatedly sending the same request by the same applicant. (Alasgarova, 2017:166)

According to Article 24 of the law, the information request is to be executed as soon as possible, and in general, not later than 7 days. The Tromso Convention stipulates that the request must be executed within a reasonable time. 7 days is quite a reasonable time.

Sometimes inquiries are not addressed to the right body by citizens. As a result, the public authority is unable to respond to the request due to the lack of the information sought. When this situation arises, Article 23 of the law defines two options for the state body. In the first case, the state body sends the request to the relevant body no later than 5 working days and informs the applicant. In the second case, the state body may not send the request accordingly. In this case, the applicant must be notified no later than 5 working days. The provisions of the Azerbaijani legislation on the procedure for refusing to comply with an information request are more specific than those in the Tromso Convention. Thus, in accordance with the legislation of Azerbaijan, the Tromso Convention allows for a clear or implicit statement of refusal, if the refusal is required to be clear and justified.

As mentioned above, anyone can legally obtain, transmit, prepare and disseminate the information they want. No one can stop it. However, there is some information that is generally not available to users. This information is considered a state secret. This issue is regulated by the Law of the Republic of Azerbaijan on State Secrets. Article 5 of the Law on State Secrets contains information constituting a state secret. Information constituting a state secret shall be protected by the relevant executive authority within the powers established by the legislation of the Republic of Azerbaijan. As noted, access to this information is prohibited and is subject reason to criminal liability under Article 284-1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. The law also contains information that is not considered a state secret. The receipt, storage and transmission of such information within the framework of the law may not be restricted. Unlike Azerbaijan, a number of countries have banned access to the Internet, as well as many social networks, for various reasons at different times.

The most obvious example of this is Turkey. Access to Twitter and YouTube has been blocked at various times. This time some people apply to ECHR in 20 July and 27 December 2010. These people are Serkan Cengiz, Yaman Akdeniz ve Kerem Altıparmak. With the decision of the Ankara Magistrates' Court dated 5 May 2008, paragraph (1) of the first paragraph of Article 8 of the Law No. 5651 on the Arrangement of Publications and Combating Crimes Committed in the Internet (hereinafter referred to as “Law No. 5651”) Based on paragraphs 3 and 9, it decided to block access to the site http://www.youtube.com and the IP 208.65.153.238-208.65.153.251 addresses that provide access to this site. The Ankara Magistrates' Court's concluded in particular that it violated the Law No. 5816 on Crimes Against Ataturk due to the content of the ten pages (ten video files) on the site in question. On 21 May 2010, Cengiz appealed against the decision to block access on 5 May 2008, based on his right to freedom of information and opinion, and requested that the measure be lifted. Akdeniz and Altıparmak also contested the Ankara Magistrates' Court's decision to block access on 5 May 2008, as a YouTube user, on 31 May 2010. They demanded that the measure be lifted, claiming that there was public interest in accessing YouTube and that the blocking in question seriously damaged the core of their right to freedom of information and opinion. But claims` applications are rejected by Ankara Magistrates` Court 9 June 2010. Also by Ankara criminal court of first instance in 2 July 2010.

But The European Court of Human Rights ruled on 1 December 2015 that there had been a violation of Article 10 of the Convention;

Also I think this means restricting people's right to information and at the same time freedom of thought and speech.

However, access to information may be restricted at sometimes. This situation serves to ensure national security. Freedom of information is mainly restricted by legal grounds in the fight against terrorism. Disclosure of one category of information on terrorist acts in Azerbaijan is also limited. During counter-terrorism operations, information on terrorist acts shall be provided to the public in the form and volume determined by the Chief of Operations Staff or the Public Relations Officer of the operational headquarters. The main reason for this is to ensure the security of the state and the nation. In modern times, any information can be transmitted via the Internet and websites and social networks. Informants can harm the state, albeit uninten-

tionally, through the information they share. On the other hand, often transmitted information does not reflect reality and is used to collect ratings. These reports cause a certain panic among the nation, disturb the peace and moral anxiety. For example, shares are shared on social networks from any battle zone, or the number of soldiers killed without accurate information is posted. These shares are shared not only by the citizens of that country, but also by the citizens and soldiers of the opposite country. As a result, it leads to both political problems and moral damage.

For this reason, I consider it a positive thing to restrict access to and transmission of information in the event of a terrorist attack or war.

Result

As a result, freedom of information is enshrined in both domestic law and international instruments such as the European Convention on Human Rights. However, access to information is not as easily enforced as it seems at first glance. Access to information may be legally restricted through the disclosure of confidential or confidential information. However, in any case, prohibiting or restricting the dissemination of information by law must have a legitimate purpose and be necessary in a democratic society. Failure to comply with these conditions will result in a violation of freedom of thought and expression. In the field of access to information, the state has a negative obligation not to impede the transfer of information from one person to another and not to interfere in this process, and a positive obligation to share the information and respond promptly and fully when a request is received. Each of these obligations must be legally fulfilled by public authorities.

In general, the main goal should be to enable individuals to exercise their right to information legally in a balanced manner and to ensure that this right is properly enforced.

Literature

1. Ələsgərova G. İnformasiyaya çatımlılıq. Bakı Dövlət Universiteti Tələbə Hüquq Jurnalı, May,2017 - https://lr.bsulawss.org/
2. The Constitution Republic of Azerbaijan- http://www.e-qanun.az/framework/897
3. Law of the Republic of Azerbaijan on access to information- http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/11/c_f_11142.htm
4. Law of the Republic of Azerbaijan on state secret- http://www.e-qanun.az/framework/5526
5. https://hudoc.echr.coe.int

"İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu informasiya hüququnun mənbəyi kimi

Xülasə

Müasir dövrdə məlumat əldə etmək, informasiyaya çatımlılıq fikir və söz azadlığının əsas ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. Məqalədə informasiyanın əldə olunması üsulları və onların beynəlxalq qanunvericiklə müqayisəsi öz əksini tapır. İnformasiyaya çatımlılıq bir sıra hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Məqalə informasiyaya çatımlılıq və onun əldə olunmasında "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun rolundan bəhs edir . Eyni zamanda məqalədə, informasiyaya çatımlılığa qoyulan məhdudiyyətlər və onların səbəbləri təhlil edilmişdir.

Закон азербайджанской республики о праве на информацию как источник права на информацию

Резюме

В наше время доступ к информации, является одним из ключевых элементов свободы мысли и слова, в статье отражены методы получения информации и их сравнение с международным правом. Доступ к информации может быть ограничен в ряде случаев. В статье рассматривается роль Закона Азербайджанской Республики «О доступе к информации», способ получения информации. В то же время в статье анализируются ограничения на доступ к информации и их причины.

Rəyçi: h.f.d. F.Xəlilov

Göndərilib: 26.03.2020 Qəbul edilib: 28.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/89-93

Narmin Huseyn Nasirli
Baku State University
nesirli171196@gmail.com

INTERNATIONAL ASPECT OF COMBATING THE CRIME OF MIGRANT SMUGGLING BY SEA

Key words: *smuggling of migrants by sea, transnational crime, human trafficking, self-defense, protection, refugee.*
Açar sözlər: *miqrantların dəniz ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsi, transmilli cinayət, insan alveri, özünü müdafiə, qoruma, qaçqın.*
Ключевые слова: *незаконный ввоз мигрантов по морю, транснациональная преступность, торговля людьми, самозащита, защита, беженец.*

1. Introduction

The crime of migrant smuggling constitutes an act where an offender, to obtain material benefits, provides illegal entry into a state where a person is not a citizen or does not have a residence permit. The migrant trafficking is considered the fast-growing nationwide crime today, and the annual earnings of the organizations engaged in this crime are estimated at around $10 billion (Mallia, 2010: 8). The calculations show that 30-40 million (15-20%) out of the 191 million actual migrants in the world are illegal immigrants (UN Trends in Total Migrant Stock, 2003).

While migrant smuggling incidents around the world occur mostly by land and air, but migrant smuggling by sea is the riskiest method for migrants. There are a lot of casualties in smuggling incidents in this way. Bad weather, inappropriate boats used by inexperienced crew and inappropriate interventions on the high seas lead to an increased number of casualties.

The potential of terrorists to use migrant smuggling networks as an advantage (US National Strategy for Maritime Security, 2005: 6) in overcoming border security measures displays that the threats posed by this crime are not only limited to border security and endangering the lives of immigrants. The most important point that distinguishes migrant trafficking from other types of crimes is human life staying at the heart of this crime. Therefore, states take various measures to prevent this crime from occurring on security grounds, while acting within the framework of its obligations under international law to ensure that the lives and rights of migrants are not violated. Kidnapped migrants must take advantage of asylum seekers' rights as well as basic human rights.

This article seeks to find better tools for states on fighting against migrant smuggling crime. The international cooperation of countries and different organizations will also be analyzed through the paper.

2. Definition and Scope of Migrant Smuggling Crime

Article 3 of the Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea, and Air, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime determines “smuggling of migrants” as procurement to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefits, of the illegal entry of a person into a State Party of which the person is not a national or a permanent resident (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 3). The Protocol establishes the necessity of making arrangements to punish such a crime. Besides, the action of enabling a person who does not have citizenship or a permanent residence to remain in the State concerned without complying with the requirements for legally remaining in the State is also criminalized (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 6 (1) (c).

It can resemble human trafficking on some occasions, but migrant smuggling crime differs from human trafficking in terms of purpose, action, and method. The main feature distinguishing these two crimes from each other is that the migrant smuggling is defined as the illegal entry of a person into one of the state parties. In the case of human trafficking, it is possible to transfer people from one place to another and there is no requirement of switching to another state.

Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the UNTOC determines “trafficking in persons” as the recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons, through the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or a position of vulnerability or the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of

exploitation (Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, 2000: art. 3(a)). This provision shows the material element of human trafficking, whereas migrant smuggling's actus rea implies only illegal entry of persons to a state where they do not belong to. The purpose here is the exploitation of humans, but in migrant smuggling, to gain a financial benefit.

3. Power and obligations of states in the prevention and suppression of migrant smuggling crime by sea

The UNCLOS determines that coastal states may adopt laws and rules related to harmless passage through their territorial waters and cover certain issues, and these issues also include migration infringements (UNCLOS, 1982: art. 21(1) (h). The Convention also states that the countries can take the necessary measures to prevent the harmful passage in their territorial waters (UNCLOS, 1982: art. 25 (1)). In the context of ships entering internal waters or a call at a port facility outside internal waters, the coastal state also may take the urgent steps to restrain any violation of the conditions (UNCLOS, 1982: art. 25 (2)).

Article 27 of the UNCLOS depicts if the consequences of the crime extend to a coastal state, or if the crime may plague the peace of the country or the good order of the territorial sea, then a coastal state is allowed to invoke criminal jurisdiction on board a foreign ship passing on the territorial sea (UNCLOS, 1982: art. 27(1)(a-b)).

The Protocol against the Smuggling of Migrants stipulates the condition of obtaining permission from the flag state jurisdiction country if a boat under the flag of another state is suspected of immigrant smuggling. Under reasonable grounds, all states parties are empowered to prosecute a boat passing with no flag on it. Besides, these boats can only be prosecuted by warships and aircraft used in public service of the prosecuting country. The purpose of the protocol is to prevent migrant smuggling and express the promotion of cooperation between the parties while protecting the rights of kidnapped migrants (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 2).

The protocol allows a state party, that has reasonable grounds of doubts, to ask permission of flag state for inspecting its vessel. If there are proofs of migrant smuggling in the vessel, a state party may take appropriate measures with authorization by the flag state (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 8 (2)). After taking measure a state party shall promptly inform a flag state. These conditions may initiate cooperation between countries, but it also weakens the efficiency and quickness of criminal prosecution.

One of the problems in this matter is the self-defense right that owns a state, which vessel encounters an intervention from the territorial jurisdiction country with an assumption that the vessel carries illegal migrants. Based on its legitimate right of defense, the flag state can prevent and use force in this context (Mallia, 2010: 8). To avoid such situations state parties shall comply with requirements of international conventions and shall not abuse the rights given by these documents.

One of the solutions to the combating against the crime of migrant smuggling is bilateral treaties between bordered countries on that occasion. However, cooperation between states should not preclude the exclusive powers of flag states on their ships. As an example, on 24th May 1992, President Bush's "Kennebunkport Order" defined the authority to intervene in the Haitians trying illegally to enter the USA by sea and send them immediately back to Haiti. An agreement on the possibility to intervene in Haiti boats by the U.S. was reached (Matteis, 1992: 431). The agreement signed between the USA and Haiti may contradict the concept of the exclusive authority of the flag state, which is protected under international law. However, the cooperation requirement of article 7 of the Migrant Smuggling Protocol may be put forward as the basis of this treaty. But such authorities of intervention through bilateral agreements should not be interpreted as demolishing the role of flag states on their boats.

The Migrant Smuggling Protocol also gives a floor for a state party to request the assistance of another state party in suppressing the use of the vessel if a vessel is reasonably suspected of smuggling. Requested state parties shall assist in the range possible within their means (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 8(1)).

States might not suppress the crime of migrant smuggling alone (Brolan, 2002: 594). This crime occurs as a result of the cross-border activities of criminal organizations and it threatens the public order of the states and the most basic human rights of smuggling migrants. It is necessary to take simultaneous measures in many areas such as the development of international legal instruments, law enforcement activities, information exchange and other related measures for international cooperation in the fight against migrant smuggling. Disruption in one of the mentioned areas will also negatively affect all other measures taken and will reduce the success rate in the fight against this crime. In its resolution No. 54/212, the United Nations General Assembly warned all member states to combat international migration and its main causes, particularly

poverty, and to strengthen international cooperation (United Nations General Assembly, 2000: A/RES / 24/ 212 Resolution).

4. Protections provided for smuggling migrants

Maritime law and Human Rights law are not separate planets that travel in different orbits; these two areas intersect in many cases, and the law of the sea sometimes arises from human rights assessments and should be interpreted in the light of these assessments (Treves, 2010: 12). While it is important to punish smuggling migrants, it is also aimed to protect the rights and security of immigrants.

The Transnational Organized Crime Convention imposes parties on the protection of victims. Each state is responsible for taking necessary measures to provide assistance and protection to victims of crimes specified in the Convention. States shall also establish appropriate procedures for compensation of the damages to victims (Transnational Organized Crime Convention, 2000: art. 25(1-2)).

The Protocol against Migrant Smuggling state that immigrants cannot be subject to criminal prosecution under the Protocol for being abducted (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 5).

It also states that no provision in the Protocol should prevent a State party from taking an action against a person who has committed a criminal act under its national law (The Smuggling of Migrants Protocol, 2000: art. 6(4)). Therefore, Article 5 of the Protocol does not provide sufficient protection from the investigation of migrants. However, protocol obliges states to take all appropriate measures to protect the fundamentally recognized human rights of abducted migrants.

International law recognized that individuals have the right to leave a state, including their own state. Universal Declaration of Human Rights gives everyone the right to freedom of movement and reside within the borders of each state. People are allowed to leave any country, including his own, and to return to his country (Human Rights Declaration, 1948: art. 13). However, these provisions are limited to the legal movements among country via passport, visa or other legal travel documents.

Article 33 (Prohibition of expulsion or return) of the Convention on the Status of Refugees states if a person’s life and freedom will be threatened due to his race, religion, nationality or political opinion, states cannot deport or return a refugee. But the continuation of the article says if a refugee has been convicted by serious crime and can cause a danger to the security of the country in which he is located, then this he has no right to benefit from the provision (The Refugee Convention, 1951: art. 33). It includes a statement that prevents a refugee from the expulsion or extradition to a state that may be dangerous for his life, but no refugees are granted the right to benefit from such protection in case of the danger they may cause to the state in which they are located. The Convention also prohibits countries to punish illegal migrants, provided they present themselves without delay to the authorities and show good cause for their illegal entry (The Refugee Convention, 1951: art. 31(1).

There are differences in terms of purpose and effect in article 31 of the Refugee Convention and article 5 of the Migrant Smuggling Protocol. In Article 31, refugees are provided with comprehensive protection on criminal sanctions, wherein Article 5 of the Protocol prohibits to prosecute migrants only if they are subject to the acts prescribed in Article 6. Therefore, an exemption is applied only if the migrants are the object of the crime of migrant smuggling (Schloenhardt, 2013: 46). As a result, illegal migrants should not be prosecuted unless they participate in the crime of migrant smuggling for financial or other material benefits. However, mandatory detention of all smuggling migrants may be deemed as indirect punishment of all migrants. Considering the regulations of international law to prevent the punishment of smuggling migrants, states should avoid directly or indirectly punishing them.

5. Conclusion

The crime of migrant smuggling by sea constitutes one of the most important problems threatening global security and has the potential to lead to terrorism in consequence. International law does not recognize smuggling migrants as criminals and provides them with various protections within the scope of basic human rights.

As migrant smuggling by sea occurs through the territory of more than one state, it is a transnational crime that states should struggle with mutual cooperation. Lack of specialized supranational authority coping with the prevention and suppression of migrant smuggling crimes by sea constitutes a significant deficiency in the international struggle against these crimes. Developing transnational authorities fighting particularly with this crime will be beneficial in terms of suppressing the crime and operating the protection provided to migrants.

While there is no common notion for terrorism in international law, the definition made in the Protocol relating to Migrant Smuggling can be considered advantageous in regards to the implementation of this term by party states into their domestic laws. It is also possible for countries to apply enhanced regulations within the framework of international law than specified in the Protocol.

Another important matter is to motivate countries to ratify international treaties dealing with the crime of migrant smuggling, thereby providing these migrants with fundamental human rights protection. However, the prevention of the crime of migrant smuggling may not be solved only by law enforcement activities at sea. Necessarily international organizations should fight against underdevelopment and bad living conditions especially in the countries where illegal migrants come from.

Literature

1. Patricia Mallia, *Migrant Smuggling by Sea, Publications on Ocean Development, Vol.66* (Martinus Nijhoff Publishers 2010)
2. United Nations, 'Trends in Total Migrant Stock: The 2003 Revision'
3. United States National Strategy for Maritime Security (September 2005) 6 <https://www. hsdl. org/?view&did=456414> Accessed 19 March 2020
4. Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations 2000
5. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime 2000
6. United Nations Convention on the Law of the Sea 1982
7. Christina Matteis, 'Forced Return of Haitian Migrants under Executive Order: A Violation of Domestic and International Law' [1992] 18 NC J Int'l L & Com Reg
8. Claire Brolan, 'An Analysis of the Human Smuggling Trade and the Protocol Against the Smuggling of Migrants by Land, Air and Sea from a Refugee Protection Perspective' [2002] 14 Int'l J Refugee L
9. United Nations General Assembly, A/RES/24/212 Resolution, on the report of the Second Committee, 54th session, Agenda item 99(e)
10. Tullio Treves, 'Human Rights and the Law of the Sea' [2010] 28 Berkeley Int'l L
11. United Nations Convention against Transnational Organized Crime 2000
12. Universal Declaration of Human Rights 1948
13. United Nations Convention relating to the Status of Refugees 1951
14. Andreas Schloenhardt and Hadley Hickson, 'Non-Criminalization of Smuggled Migrants: Rights, Obligations and Australian Practice under Article 5 of the Protocol against the Smuggling of Migrants' [2013] 25 (1) Int'l J Refugee L

Miqrantların dəniz yolu ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsi cinayətinə qarşı mübarizənin beynəlxalq aspekti

Xülasə

Qloballaşan dünyada kasıb ölkələrin vətəndaşları daha yaxşı yaşam şərtləri üçün mübarizə aparırlar. Ona görə də bu şəxslər az inkişaf etmiş dövlətlərindən və ya hərbi münaqişələrdən qaçmaq üçün yollar axtarırlar. Bundan xəbərdar olan və öz maddi maraqlarını güdən beynəlxalq cinayət təşkilatları miqrantların dəniz, su və ya quru yolu ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsini təşkil edirlər. Bu tip səyahətlər edən miqrantlar həyatlarını riskə atırlar. Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq müqavilələr və fundamentlar insan hüquqlarına əsaslanaraq qanunsuz keçirilən miqrantların hüquqlarını qorumağa cəhd göstərirlər. Digər tərəfdən isə bu tip cinayətlərin təşkilatçıları ciddi surətdə cəzalanmalıdır. Məqalə bu cinayətə qarşı mübarizə metodları və qaçaqçılıq edən qaçqınlara verilən fundamental hüquqları araşdırır. Bu mübarizədə dövlətlər ilk növbədə qarşılıqlı əlaqələrdən istifadə etməli və "BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasını tamamlayan, Miqrantların quru, dəniz və hava ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı" Protokolunu ratifikasiya etməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar miqrantların öz inkişaf etməmiş ölkələrini tərk etmələrinə səbəb olan aşağı yaşayış şəraitinə qarşı da mübarizə aparmalıdır.

Международный аспект борьбы с преступностью незаконного ввоза мигрантов морем

Резюме

В глобализирующемся мире граждане бедных стран борются за улучшение условий жизни. Поэтому эти люди ищут способы избежать от менее развитых стран или военных конфликтов. Осознавая это и преследуя свои материальные интересы, международные преступные организации организуют

незаконный ввоз мигрантов морем, водой или сушей. Мигранты, которые путешествуют таким образом, рискуют своей жизнью. Международные организации стремятся защитить права нелегальных мигрантов на основе международных договоров и принципов по правам человека. С другой стороны, организаторы таких преступлений должны быть сурово наказаны. В статье рассматриваются методы борьбы с этим преступлением и основные права беженцев. В этой борьбе государства должны сначала использовать взаимодействие и ратифицировать Протокол против незаконного ввоза мигрантов по суше, морю и воздуху, дополняющий Конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности. В то же время международные организации должны бороться с плохими условиями жизни, из-за которых мигранты покидают свои слаборазвитые страны.

Rəyçi: prof.Ə.Əliyev

Göndərilib: 27.03.2020 Qəbul edilib: 29.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/94-96

Günel Rabil qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
gunel.e97@mail.ru

CİNAYƏTKARLARIN VERİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU

Açar sözlər: *cinayətkarların verilməsi, bülleten, order, çərçivə qərarı, ittifaq*
Key words: *extradition of criminals, bulletin, order, frame decision, union*
Ключевые слова: *выдача правонарушителей, бюллетень, приказ, рамочное решение, объединение*

Giriş

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətləri transsərhəd olan ölkələrin cinayətkarlığa qarşı mübarizəsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bildiyimiz kimi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, sadələşdirilmiş pasport rejimi və s. bu kimi hallar bir neçə dövlətin ərazisində cinayətin törədilməsinə şərait yaradır, həmçinin cinayətkarın cəzadan yaxa qurtarmaq, gizlənmək imkanlarını çoxaldır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin və bütün dünya dövlətlərinin tarixi təcrübəsindən istifadə olunması məqsədə uyğun sayılmalıdır. Belə bir şəraitdə cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın əvəzsiz rolu vardır. Məqalədə məhz bu əməkdaşlığı həyata keçirən təşkilat və qurumlarla bağlı məsələlər ətraflı təhlil olunur, təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

14.1. Cinayətkarların verilməsində Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatı - İNTERPOL

Cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınması, cinayət törətmiş şəxsin (şəxslərin) axtarılıb tutulması və cinayət məsuliyyətə cəlb edilməsi, baş vermiş cinayət əməlinə hüquqi qiymət verilməsi, cinayət təqibinin və cəzanın müəyyən olunması hər bir dövlətin yurisdiksiyasına aiddir və bu funksiyanı dövlətin səlahiyyətli hüquq-mühafizə orqanları yerinə yetirir. Belə ki, cinayətkarlığın "beynəlmiləlləşməsi" onunla mübarizə tədbirlərinin dövlətlərin birgə səyi əsasında həyata keçirilməsini zəruri edir [3, s 51]. Belə bir şəraitdə cinayətkarlıqla mübarizənin effektliyini artırmaq üçün müxtəlif ölkələrin hüquq-mühafizə orqanları arasında peşəkar əlaqələrin olması və onların genişləndirilməsi zəruridir. Bu isə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərinin öyrənilməsi məsələsini ön plana çəkir. Belə universal təşkilatlardan ən mühümü Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatı – İNTERPOLdur [1, s 72].

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin və onların hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsində Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatı (İNTERPOL) əhəmiyyətli rol oynayır. İnterpol öz xüsusiyyətləri olan beynəlxalq bir təşkilatdır. 1923-cü ildə bir sıra ölkələrin polis xidmətinin rəhbərlərinin beynəlxalq birliyi kimi təsis olunmuş İNTERPOL, 1956-cı ildən onun yeni təsis aktının qəbul olunmasından sonra rəsmi fəaliyyətə başlamış, 1982-ci ildən isə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat statusu almışdır. İnterpol araşdırma və istintaq qurumu deyil, inzibati təşkilatdır. Əslində onun vəzifəsi polis orqanları arasında təsirli olmaq, sürətli rabitə təmin etməklə araşdırmaların və tədqiqatların səmərəliliyini artırmaqdır. [1, s 76].

Hökumətlərarası təşkilat olan İNTERPOL beynəlxalq hüquq üzrə hüquqi şəxsdir, özünün məqsədlərinə, müəyyən təşkilati struktura, üzv-dövlətlərin hüquq və vəzufələrindən fərqli olan, hüquq və vəzifələrə malikdir, özünün və əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün zəruri olan imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edir, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri və normaları əsasında fəaliyyət göstərir və heç bir ölkənin qanunlarına tabe deyildir. Təşkilatın əsas məqsədlərinə ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi ruhunda və müxtəlif ölkələrin mövcud qanunvericilikləri çərçivəsində bütün cinayət polis orqanlarının daha geniş aspektdə qarşılıqlı fəaliyyətlərini təmin etmək və inkişaf etdirmək; ümumi cinayət əməlləri ilə mübarizə və onların vaxtında qarşısının alınmasına kömək edə biləcək təsisatları yaratmaq və inkişaf etdirmək və s. aiddir. İnterpolun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri qismində isə: beynəlxalq cinayətlərin açılmasının səmərəli vasitəsi kimi cinayətkarların və cinayətlərin identifikasiyası məqsədi ilə cinayət qeydiyyatının aparılması; cinayətkarların beynəlxalq axtarışı; itkin düşmüş şəxslərin beynəlxalq axtarışı; oğurlanmış qiymətli əşyaların axtarışı; informasiya mübadiləsi və texniki yardım göstərmə və s. çıxış edir.

İNTERPOL cinayətkarların beynəlxalq axtarışının həyata keçirilməsində üzv-dövlətlərin polis xidmətinə yaxından köməklik göstərir. Cinayətkarların beynəlxalq axtarışı dedikdə ən azı iki dövlətin ərazisində törədilmiş cinayətə görə həmin dövlətlərin hududlarından kənarda həyata keçirilən axtarış başa düşülür. İNTERPOL əməliyyat axtarış fəaliyyətini həyata keçirərkən qırmızı, göy, yaşıl, sarı, qara və narıncı axtarış bülletenlərindən istifadə edir [4].

1. *Qırmızı axtarış bülleteni*-cinayət törətmiş şəxsin həbs olunması və həbs olunma orderi əsasında onun ekstradisiya edilməsi məqsədi ilə axtarışı üçün istifadə edilir. Bu bülletenin verilməsi üçün hüquqi əsas qismində həbs olunmaya dair order və ya sorğu edən ölkənin məhkəməsinin qərarı çıxış edir.

2. *Göy axtarış bülleteni*- şəxs haqqında və ya onun hüquqazidd fəaliyyəti haqqında əlavə informasiyaların toplanması üçün istifadə olunan büllüten növüdür. Bu əsasən cinayət törətmiş şəxsin, cinayətin şahidlərinin yerinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur.

3. *Yaşıl axtarış bülleteni*- əvvəllər cinayət törətmiş və ya başqa ölkələrdə cinayət törədə biləcək şəxsə münasibətdə ehtiyat tədbirlərinin görülməsi üçün istifadə olunan bülleten növüdür.

4. *Sarı axtarış bülleteni*-itkin düşmüş şəxslərin, yetkinlik yaşına çatmayanların, o cümlədən, özü haqqında informasiya təqdim edə bilməyən şəxslərin (məsələn, yaddaşını itirmiş şəxslərin) yerlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunan bülleten növüdür. İtkin düşmüş şəxslərin beynəlxalq axtarışı o halda elan edilir ki, milli axtarış nəticə verməmişdir və belə bir əsas vardır ki, axtarışda olan şəxs daimi yaşadığı dövlətin hüdudlarından kənara çıxıb.

5. *Qara axtarış bülleteni*- əsasən kimliyi məlum olmayan və ya tanınmayan meyidlərin identifikasiyası üçün istifadə olunan bülleten növüdür. Həmin bülletendə tanınmayan meyidin aşkar olunmasına dair, hansı ölkədə aşkar olunmasına dair, hansı şəraitdə aşkar olunmasına dair, paltarı və yanında olan əşyalara dair informasiyalar əks olunur, meyidin fotosu yerləşdirilir, barmaq izləri qeydə alınır və s.

6. *Narıncı axtarış bülleteni*- şübhəli bağlamalar, silahın, partlayıcı maddələrin, narkotik vasitələrin hər hansı üsul və vasitləri haqqında informasiyaları əks etdirir. Bu axtarış sirkulyarı İNTERPOL-un əməliyyat axtarış sisteminə 2004-cü ildən daxil edilmişdir.

İNTERPOL-un fəaliyyətində istifadə olunan xüsusi bülleten 2005-ci ildə BMT TŞ 1267 saylı qətnaməsi ilə yaradılmış İNTERPOL–BMT TŞ sirkulyarıdır. Bu sirkulyar ƏL-Qaidə və Taliban hərakatı ilə əlaqəli olan şəxslərə və qruplara silah göndərilməsinə embarqo qoyulması, aktivlərin dondurulması üzrə BMT xüsusi komitəsinə öz mandatını yerinə yetirməyə köməklik göstərməyə yardım etmək üçün yaradılmışdır.

14.2. Aİ çərçivəsində cinayətkarların verilməsi: Avropol, Avropa Həbs Orderi

Belə ki, Avropa İttifaqı (Aİ) çərçivəsində cinayətkarlıqla səmərəli mübarizə aparmaq məqsədi ilə 1 iyul 1999-cu ildən Avropa Polis Təşkilatı (AVROPOL) fəaliyyət göstərir. Avropa Polis Təşkilatının fəaliyyətinin hüquqi əsasını 26 iyul 1995-ci ildə üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş«Avropa Polis İdarəsinin təsis edilməsi haqqında (AVROPOL)» xüsusi Konvensiya təşkil edir. Belə ki, Avropa İttifaqında ciddi institusional islahatlar keçirilməsini nəzərdə tutan 2007-ci ildə Aİ üzv-dövlətləri Lissabon müqaviləsini rəsmi şəkildə imzaladıqdan sonra bu Müqavilənin şərtlərinə görə İttifaqın idarəçilik sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərə start verilmişdir. Və təbii ki, bu proses öz növbəsində AVROPOL-un fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir.Bunun nəticəsi olaraq 2009-cu ildə Aİ Şurasının qərarı əsasında bu Təşkilata əlavə və mühüm səlahiyyətlər verən yeni AVROPOL haqqında Konvensiya qəbul olunmuşdur. Qeyd edilən akt 2010-cu ildən etibarən qüvvəyə minmişdir [2, s. 79].

AVROPOL haqqında 2009-cu il tarixli Aktın 2-ci maddəsinə əsasən, AVROPOL müstəqil hüquq subyektliyinə, o cümlədən beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik təşkilatdır. Belə ki, qeyd edilən bəndin izahı olaraq qeyd edə bilərik ki, AVROPOL müstəqil surətdə öz adından hər hansı üçüncü dövlətlərlə, daha dəqiq desək, Aİ daxil olmayan ölkələrlə, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla, məsələn, İNTERPOL-la münasibətlərə girmək səlahiyyətinə malikdir. Əgər 2009-cu ilə qədər AVROPOL Aİ üzv-dövlətlərinin üzvlərinin ödədikləri haqq hesabına fəaliyyət göstərirdisə, 2009-cu ildən, yəni Lissabon müqaviləsinin imzalanıb qüvvəyə minməsindən sonra bu Təşkilat Aİ büdcəsindən maliyyələşməyə başlamış və beləliklə də özünün maliyyə müstəqilliyini itirmişdir [5].

Hər bir təşkilatın yaradılma və fəaliyyət göstərmə məqsədləri olduğu kimi AVROPOL-un da yaradılma məqsədləri vardır. Belə ki, həmin məqsədlər 2009-cu il tarixli Aktın 3-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Beləliklə Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən bu Təşkilatın yaradılması və fəaliyyətinin məqsədləri qismində çıxış edir: [5]

1. Üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək və gücləndirmək;
2. Ən azı üzv-dövlətlərdən bir neçəsinin maraqlarına toxunan təhlükəli cinayətlərin, terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınması sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin etmək;
3. Bu cinayətkar əməllərə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq;
4. Cinayətlərin istintaqı zamanı üzv-dövlətlərə informasiya yardımı göstərmə, elmi-texniki yardım göstərmə və milli istintaq orqanlarının işinin əlaqələndirmək.

Avropa İttifaqı çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizə sahəsini nizama salan aktlar içərisində xüsusi önəm kəsb edən sənədlərdən biri də «Üzv-dövlətlər arasında şəxsin təhvil verilməsi proseduru və həbs olunmaya dair Avropa orderi» haqqında Çərçivə Qərarıdır. Belə ki, Avropa İttifaqı cinayətkarların verilməsi sahəsində formalaşan praktikadan müəyyən mənada aralanmaq və bu prosesin sadələşdirilməsinə nail olmaq üçün XX əsrin sonlarından başlayaraq bu istiqamətdə əməli fəaliyyətə cəhdlər etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq 13 iyun

2002-ci ildə «Üzv-dövlətlər arasında şəxsin təhvil verilməsi proseduru və həbs olunmaya dair Avropa orderi» haqqında Çərçivə Qərarı qəbul edilmişdir.

Həbs olunmaya dair Avropa Orderi dedikdə-iştirakçı dövlət tərəfindən verilmiş məhkəmənin qərarı əsasında, sorğusu edilmiş şəxsin cinayət təqibinə və ya cəzanın icrasına və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar təhlükəsizlik tədbirlərinə cəlb edilməsi məqsədləri üçün başqa iştirakçı-dövlət tərəfindən həbs olunması və təhvil verilməsi başa düşülür [2, s. 88].

Ümumiyyətlə, Həbs olunmaya dair Avropa Orderinin verilməsi üçün konkret əsaslar mövcud olmalıdır. İlk olaraq həbs olunma haqqında order maraqlı üzv-dövlətə artıq barəsində ittiham hökmü çıxarılmış şəxsə münasibətdə onun təhvil verilməsi məqsədi ilə verilə bilər. İkincisi, həmin order məhkəmə hökmünün çıxarılmasına qədər, yəni cinayət təqibi ilə əlaqədar həyata keçirilən ibtidai istintaq mərhələsində də istifadə edilə bilər.

Çərçivə qərarının qəbul edilməsindən sonra Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin öz vətəndaşlarının cinayət məsuliyyətinə və ya cəzanın icra olunmasına cəlb etmək məqsədilə verilməsi praktikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, əgər HAO azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı təhlükəsizlik tədbirlərinin və ya cəzanın icra olunması üçün verilmişdirsə, barəsində HAO göndərilmiş şəxsin dövlətə vətəndaşlıq mənsubiyyəti onun təhvil verilməsindən imtina üçün əsas ola bilməz.

Nəticə

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin, insan hüquqlarının, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərin pozulmasına səbəb olan bir sıra qlobal problemlərin, ilk növbədə beynəlxalq terrorizm, separatizm, insan alveri, dini ekstremizm, sürətlə silahlanma kimi problemlərin tarixinin tədqiqi və bu problemlərin mahiyyətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması tarixi nöqteyi nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən eyni cinayət hadisəsi paralel olaraq bir neçə ölkədə baş verir. Odur ki, bu və digər cinayətləri törədən şəxs və şəxslərin yerinin müəyyənləşdirilməsi, saxlanılması və köçürülməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Dr.Ahmet Ulaş "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmei Işığında Suçluların geri verilmesi" Türkiye Barolar Birliği Ekim 2012, Ankara; 498 s.
2. Kayıhan İçel ve Süheyl Donay, Karşılaştırmalı ve Uygulamalı Ceza Hukuku, 2005, 205 s.
3. Lətif Hüseynov. Beynəlxalq hüquq, Bakı, 2012, 91 s.
4. https://www.interpol.int/public/icpo/default.asp
5. http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/judicial_cooperation_in_criminal_matters/l33167en.htm

The role of international organizations in extraditing criminals

Summary

To study the history of a number of global problems that violate international peace and security, human rights, interstate and international relations in the modern system of international relations, primarily international terrorism, separatism, human trafficking, religious extremism, rapid armaments and to convey their essence to the world community is of particular importance from a historical point of view. Sometimes the same crime occurs in several countries in parallel. Therefore, international cooperation is of particular importance for the identification, detention and relocation of persons and persons who have committed these and other crimes.

Роль международных организаций в выдаче преступников

Резюме

Изучить историю ряда глобальных проблем, нарушающих международный мир и безопасность, права человека, межгосударственные и международные отношения в современной системе международных отношений, прежде всего, международного терроризма, сепаратизма, торговли людьми, религиозного экстремизма, быстрых вооружений и донести их сущность до мирового сообщества. имеет особое значение с исторической точки зрения. Иногда одно и то же преступление происходит в нескольких странах параллельно. Поэтому международное сотрудничество имеет особое значение для выявления, задержания и перемещения лиц и лиц, совершивших эти и другие преступления.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 28.03.2020 Qəbul edilib: 30.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/97-99

Firuzə Araz qızı Nəsibli
Bakı, Azərbaycan
firuze.nesibli.1997@gmail.com

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MEDIATION WITHIN THE LEGAL FRAMEWORK

Key words: *Mediation, psychology, voluntariness, cooperation, impartiality, independence, confidentiality*
Açar sözlər: *Mediasiya, psixologiya, könüllülük, əməkdaşlıq, qərəzsizlik, müstəqillik, konfidensiallıq*
Ключевые слова: *Медиация, психология, добровольность, сотрудничество, беспристрастность, независимость, конфиденциальность*

Introduction

Recently there is a new tendency for the application of mediation in national legislations all around the world. As one of the techniques of alternative dispute resolution, mediation is a structured dispute resolution process in which the neutral and impartial third party brings together the disputing parties to negotiate and facilitates communication between them, although the decision-making power remains with the parties. In order to support the healthy resolution of the parties' conflict situations, a successful mediator needs to manage the possible conflict well and support the emergence of solutions that can be effective for both parties. This process cannot be imagined without psychological issues.

It is an undeniable fact that, although psychology and law are two separate and independent fields of science, in some instances they overlap. Because both of them research human behaviour. For a long time, the role of psychology in litigation became the main centre of studies. However, when a new method such as mediation is likely being a major focus of scholars, the latter ones started to draw attention to the problems of it. One may come to the conclusion that in order to be successful in mediation, a mediator should consider psychology.

Before examining psychology in mediation, it is important to know the definition of "psycho-legal". According to some dictionary definitions, this word means to apply psychological knowledge and methodologies into legal issues within the legal framework. This application has importance to such an extent that the psychological matters are reflected in several principles of mediation under legislation on mediation in all states, including the Law of the Republic of Azerbaijan on Mediation dated March 29, 2019 (Article 4). They may be stated briefly as follows:

- Voluntariness;
- Cooperation of the parties;
- Impartiality and independence of mediators; and
- Confidentiality.

One of the important features of mediation is voluntariness. The parties have a free will to decide whether or not to start a process, whether to continue the process they started, and whether or not to close the case through an amicable agreement. There is an exception of compulsory, in another word court-ordered mediation to this rule. However this exception is not in contradiction with the voluntariness principle; if parties decide not to proceed with the process in preliminary mediation which is held under compulsory mediation, then mediation does cease to exist. Furthermore, this principle involves the independence of the contenders to decide on mediator and right to increase or decrease the amount of their claims as stated in Article 5.3 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Mediation (1).

Mediation is essentially non-oppressive and voluntary. The disputing parties should not feel pressure on them. A mediator should not make the participants act under his/her guide. Parties themselves should make an effort to solve the problem. As decision-making power remains with them if they have no intention to come to an agreement then in order to find a solution the parties may prefer to litigate the case.

An issue about the application of the psychological knowledge to the voluntariness principle may arise when conflicts may cause intense emotions. In this event sometimes people prefer to ignore their conflicts. By acting as such, they think that they can avoid experiencing conflicts or that conflicts may disappear by themselves. However, it is difficult to control the conflicts that are ignored, avoided and tried to be covered. Often, such attempts to avoid conflict can lead to unexpected explosions, hurt feelings, and exhibiting behaviour that causes loss. As a result, there are two sides who cannot solve their problems on their own, and they have to apply to someone to facilitate them.

The use of communication skills in conflict resolution is to help to find "our way" instead of "your or my way" (2, 37). However, sometimes it is difficult to work with individuals who have personality traits that

make difficult the conflict resolution process. In these cases, the soft party may be right to avoid the mediation and to enforce the right to a fair trial. No one can force that party to come to an agreement.

As indicated in Article 6 of the above-mentioned Law, the parties must cooperate and interact for the purposes of mediation. This principle is called the cooperation of the parties. Furthermore, mediation is based on the cooperation of the parties in resolving the dispute, as well as communication and negotiation (1).

It is apparent that the ones who want to benefit from mediation are always in conflicting situations. Their interests, needs, and goals interfere with one another. But with respect to the voluntariness principle, if the parties apply to the mediator with free will, then the aim is the one and the same: to resolve the dispute with the participation of the third party. In this level, the entire burden is on the mediator and his/her reconstructive skills. This time psychology comes into play: the mediator shall create an atmosphere in which the parties can reveal their understanding to satisfy the needs of another individual. Such understanding leads to cooperativeness.

During the mediation process, one or both parties may refrain from cooperating. In this case, the mediator strives to continue implementing the psychological methods; helps the parties to understand how this will be reflected in the parties if the process ends negatively. However, if the party’s approach does not change, the process should be terminated.

One of the methods that may be used by a mediator to soften the atmosphere is humour. As it is known seriousness dominates the mediation process; however, the mediator's sense of humour and especially the use of appropriate humour for the context in which negotiations are held can make positive contributions to the process. The use of humour appropriate for the content of the negotiations, while reducing the tension, also has a feature that encourages cooperation (3, 268). It is the “on-the-spot” principle that is the priority of the mediator in terms of humour. The use of inappropriate humour can take the parties away from the matter and the subject. In the use of humour, it is necessary to avoid using a discriminatory language. Otherwise, it can be dangerous rather than helpful.

One of the biggest challenges for a mediator is that the parties are emotional. During the mediation process, one of the parties or those participating in mediation can become emotional. In this case, the point to be considered is to allow or even encourage these to be revealed rather than ignoring emotions or trying to prevent them. Failure to express emotions can cause a negative atmosphere and tension that will affect the entire process. Ignoring emotions will cause the same emotional state to occur repeatedly, and the interested party may feel neglected and worthless. In addition, the mediator, by allowing the parties to express their feeling freely, also gains the rapport and trust that the parties try to acquire throughout the process. The party who feels that he/she is valued and accepted, he/she will be more collaborative and positive. In light of it, empathic listening is so useful for collaboration. Such careful listening makes the parties earn self-esteem, speak comfortably and more, vent freely without any interruption, broaden perspectives, discover blindsides, and as a result to increase their desire to find a solution together with the other party (Billikopf, 2014: 30). Because all they need is a good listener and a motivation that pushes them to speak without feeling judged.

In almost all of the definitions about mediation, it is emphasized that the mediator is a “neutral and independent third person”. Neutrality is also impartiality. A mediator who is not seen as a neutral is a mediator without power and influence. Moreover, this situation will prevent the parties from finding solutions that are appropriate for their understanding of justice.

The main psychological issue in this regard is that the mediator is a human, in the end, having personal thoughts and preferences. Being impartial does not mean that the mediator will not have personal thoughts (Moore, 2014: 36). What is meant by neutrality is that the mediator avoids bias and does not include his own feelings, values, and priorities in his/her speech, behaviour, appearance and even body language while performing his/her duty, and he/she just tries to find ways to help the contenders make their own decision.

People have prejudices against some differences, but sometimes he/she may not think it is bias. In this respect, it is necessary for the mediator to experience his/her own cultural learning and value judgments, and to experience how they can influence his/her behaviour and decisions.

As stated in the 10th Principle of the Charter for International Family Mediation Processes, the other side of the principle i.e. independence is understood in the sense that the “mediators should not have any conflict of interest or personal interest in the outcome of the mediation” (6, 9). The mediator should not have any personal or business relationship with one of the parties. In other words, the mediator is under an obligation to treat the parties equally and to supervise the parties equally. The mediator is expected to empathize and listen to the parties equally and understand their interests.

When speaking over the principle of confidentiality, it should be noted that significant psychological and legal consequences arise as a result of the failure. The main legal side of the principle is that, unless otherwise agreed, it is not possible to use the information obtained during the mediation activity with the other party or third parties and to use it as evidence in judicial ways. Confidentiality is an important feature in regard with the parties' confidence in the process and the outcome. For this reason, the information shared in

the process, including the request to start the process, and the documents prepared, suggestions and acceptance cannot be used later in the trial. So, this information and documents are kept confidential.

From the view of the psychological state of the parties, confidentiality allows parties to act more comfortably about disputes. At the end of the mediation process, the agreement of the parties depends on communicating clearly and comfortably with each other. Establishing the desired communication requires trust in the mediation process. For this reason, the confidentiality of the mediation process is guaranteed in legal arrangements related to mediation. With this legal assurance, it is possible for the parties to express their interests honestly, the mediator to have information about the real situation and interests of the parties and to evaluate all solution possibilities. And those who participate in the mediation introduce the mediation process as a sheltered room as "everything that is spoken in this room will remain in this room".

Conclusion

Consequently, it can be seen that a successful mediator is the one who practices psychological matters progressively. From the point of view of the principles of mediation, specifically voluntariness, the cooperation of the parties, impartiality and independence of mediators, and confidentiality, one may come to this conclusion that the important role in mediation is played by psychological knowledge and communication skills. Therefore mediation training should include not only basic information about the conduct of the mediation activity, negotiation and dispute resolution methods, but also communication techniques and behavioural psychology.

Literature

1. The Law of the Republic of Azerbaijan on Mediation No. 1555-VQ dated March 29, 2019.
2. Conflict resolution and mediation. Book editors: Prof. Dr. Uğur Öner, Assoc. Prof. Dr. Nuray Taştan. Ankara, Turkey, 2016. 60 p.
3. AAA Handbook on Mediation. Second edition. New York, USA, 2010, 820 p.
4. Billikopf, Gregorio. Party-Directed Mediation. Facilitating Dialogue between Individuals. The University of California, USA, 2014. 445 p.
5. Moore, Christopher W. The Mediation Process. Practical Strategies for Resolving Conflict. Fourth Edition. San Francisco, USA, 2014. 686 p.
6. The Charter for International Family Mediation Processes. Geneva, 2017. 17 p.

Hüquqi müstəvidə mediasiyanın psixoloji aspektləri

Xülasə

Son zamanlar bir çox dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və hüquq tətbiqetmə praktikasında mediasiyanın tətbiqi ilə əlaqədar yeni bir tendensiya mövcuddur. Tərəflərin mübahisələrinin sağlam həllini dəstəkləmək üçün təcrübəli bir mediatorun mümkün mübahisəni düzgün idarə etməsi və hər iki tərəf üçün də müsbət təsiri ola biləcək həll yollarının ortaya çıxmasına dəstək olması lazımdır. Bu prosesi, xüsusilə mediasiyanın prinsipləri baxımından nəzərdən keçirdikdə, psixologiyanın elmi nailiyyətlərindən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Nəticə etibarilə, uğurlu mediator tərəflərin psixoloji durumunu anlayan şəxsdir. Buna görə də mediasiya təlimi təkcə mediasiya prosesinin aparılması, danışıqlar və mübahisələrin həlli metodları haqqında əsas məlumatları deyil, həm də ünsiyyət texnikası və davranış psixologiyası haqqında bilgiləri də əhatə etməlidir.

Психологические аспекты медиации в юридической основе

Резюме

В последнее время появилась новая тенденция, связанная с использованием медиации в законодательстве и правоприменительной практике многих стран, включая Азербайджанскую Республику. Чтобы поддержать здоровое разрешение споров между сторонами, опытный посредник должен правильно разрешить потенциальный спор и поддержать появление решений, которые могут оказать положительное влияние на обе стороны. Невозможно представить этот процесс за пределами научных достижений психологии, особенно с точки зрения принципов медиации. В результате успешный посредник - это человек, который понимает психологическое состояние сторон. Поэтому обучение медиации должно включать в себя не только базовую информацию о процессе медиации, методах ведения переговоров и разрешения споров, но также информацию о методах общения и поведенческой психологии.

Rəyçi: prof.Ə.Əliyev

Göndərilib: 28.03.2020 Qəbul edilib: 31.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/100-103

Nigar Fazil Mammadova
Baku State University
nigar.mammadova9@mail.ru

ENVIRONMENTAL CRIMINAL LAW IN THE EUROPEAN UNION

Key words: *European Union, environmental, crime, environmental law, develope*
Açar sözlər: *Avropa Birliyi, ətraf-mühit, cinayət, ətraf-mühit hüququ, inkişaf etmək*
Ключевые слова: *Евросоюз, экологическая, преступление, экологическое право, развивать*

Introduction

What is Environmental crime? **-** Environmental crime is an illegal act that causes direct harm to the environment. Environmental crime is a serious and growing international problem, with criminals violating national and international laws put in place to protect the environment. These criminals are polluting the air, water and land. They are pushing commercially valuable wildlife species closer to extinction and they are significantly impacting the biological integrity of the planet. International bodies such as the G8, Interpol, United Nations Environment Programme and the United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute have recognised environmental crimes such as illegal wildlife trade in endangered species in contravention to the Convention on International Trade in Endangered Species of Fauna and Flora (CITES), smuggling of ozone-depleting substances (ODS) in contravention to the 1987 Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, dumping and illicit trade in hazardous waste in contravention of the 1989 Basel Convention on the Control of Transboundary Movement of Hazardous Wastes and Other Wastes and their Disposal, illegal, unreported and unregulated fishing in contravention to controls imposed by various regional fisheries management organisations, illegal logging and the associated trade in stolen timber in violation of national laws. [1, p.2]

These crimes are liable for prosecution. Interpol facilitates international police cooperation and assists its member countries in the effective enforcement of national and international environmental laws and treaties. Interpol began fighting environmental crime in 1992. [2] One of these international bodies is European Union.

Environmental crime is at least as serious as any other crime affecting society today. In contravention of numerous international treaties, the principal motive for environmental crime is, with rare exception, financial gain and its characteristics are all too familiar: organised networks, porous borders, irregular migration, money laundering, corruption and the exploitation of disadvantaged communities. Wildlife felons are just as ruthless as any other, with intimidation, human rights abuses, impunity, murder and violence the tools of their trade.

There are therefore still important challenges to be met with respect to the system of environmental criminal law in Europe. In this article, I will sketch how environmental criminal law in Europe emerged and developed.

I. Legal aspects of directive 2008/99/ec

Environmental crime is a serious and growing problem in the world including European Union. Environmental crime generates tens of billions of dollars in profits for criminal enterprises every year, and it is growing. In part, this is due to the proliferation of international and regional environmental agreements, leading to more controls on a range of commodities. It is also due to mutations in the operations of criminal syndicates, which have been diversifying their operations into new areas like counterfeiting and environmental crime.

The problem of environmental crime has been discussed in many international and European fora for many years. Building on this work, the European Commission adopted a proposal for a directive aiming to ensure the protection of the environment through criminal law. After lengthy institutional discussions and two judgments of the European Court of Justice on the extent of the Community's competence in the area of criminal law, the Council and the European Parliament agreed on the text of the directive on the protection of the environment through criminal law.The Justice and Home Affairs Council formally adopted the directive on 24 October 2008 which had to be transposed by EU Member States by December 2010. Environmental law needs to be implemented in an effective way. That is the reason why the Commission proposed a directive which requires the Member States to provide for criminal sanctions for the most serious environmental offences because only this type of measures seems adequate, and dissuasive enough, to achieve proper

implementation of environmental law. The available information shows that there are large differences between the criminal sanctions provided for environmental offences in the Member States. The existing criminal sanctions are not sufficiently stringent to ensure a high level of environmental protection throughout the Community.

Main content of the Directive is minimum requirements to be implemented in national criminal laws. The proposed directive lays down a list of environmental offences that must be considered criminal offences by all of Member States, if committed intentionally or with serious negligence. This directive does not create a list of new illegal acts. The existing law already provides for these prohibitions. The Member States are required by the Directive to attach to these existing prohibitions criminal sanctions. Inciting, aiding and abetting the commission of these offences must be punishable as a criminal offence as well.[3, p. 294-306] Member States must ensure that legal people can be held liable for offences committed for their benefit. This responsibility can be of criminal or other nature. Member States must make certain that the commission of the offences is subject to effective, proportionate and dissuasive criminal sanctions. For legal persons the sanctions can be of a non criminal nature. The directive only sets a minimum standard of environmental protection through criminal law to be adopted by the Member States. The Member States are free to maintain or introduce more stringent protective measures. The directive does not lay down measures concerning the procedural part of criminal law nor does it touch upon the powers of prosecutors and judges.

When one views the structure of the Directive one can ask the question to what extent it has taken into account the criticism that was formulated in the literature regarding on the one hand the need for a more independent, autonomous formulation of environmental criminal law and on the other hand the trend towards a ‘toolbox’ approach, not just focusing merely on enforcement through the criminal law. It seems that those recommendations were not followed in the Directive. [4, p. 193] Article 3 of the Directive holds that the measures shall ensure that particular conducts will constitute a criminal offence ‘when unlawful and committed intentionally or at least with serious negligence’. [5] Article 2 defines unlawfulness as meaning an act which violates: the legislation adopted pursuant to the EC treaty and listed in annex A; or with regards to activities covered by the Euratom Treaty, the legislation adopted pursuant to the Euratom Treaty and listed in annex B; or a law, and administrative regulation of a Member State or a decision taken by a competent authority of a Member State that gives effect to the community legislation referred to in (i) or (ii). 34 The provision refers to either a violation of the European environmental directives or a violation of domestic (usually administrative) environmental law, implementing European environmental directives. There is no role for autonomous, independent crimes whereby the criminal law could be applied even in the absence of a violation of administrative obligations.

II. The development of environmental criminal law in the eu and its member states

There were three specific features of environmental criminal law in that period that are worth mentioning:

- criminal law limited itself largely to penalizing the violation of these administrative obligations
- environmental criminal law did not have a very prominent place in the criminal law system
- this traditional approach towards environmental crime was that there was a strong reliance on criminal law as an enforcement instrument.

Those three key features of environmental criminal law in many Member States were strongly criticized. The critique was of a theoretical as well as of an empirical nature. The critique on the administrative dependence of the criminal law was that ecological values were not directly protected through criminal law. A consequence could be that there could be a case of serious endangerment of the environment or even pollution, but if it did not at the same time constitute a violation of an administrative obligation, intervention by the criminal law would be impossible. But the reverse was true as well: there could be cases where administrative obligations were violated as a result of which the criminal law would automatically be applicable, without any regard for the question whether this violation also caused serious danger or harm to the environment. In short, the problem with this (absolute) administrative dependence of environmental criminal law was that ecological values were not protected in an autonomous, independent manner. It seemed that criminal law was only used to back up the correct functioning of the administrative law system. [7, p.699]

There have been rather spectacular changes in environmental criminal law in many European Member States over the past 30 years. The criticisms of the way in which environmental criminal law was originally formulated have seemingly been heard in many Member States, leading to important legislative reforms. Examples of important changes can be provided for the three specific features of traditional environmental criminal law and for the related critiques. Environmental criminal law, both in the Member States and in the EU, has gone through a remarkable development over the past decades. Environmental criminal law has

changed from a system where its role was originally reduced to back up administrative obligations as a supplement to sectoral environmental legislation, towards more autonomous provisions with a more prominent place in either criminal codes or special environmental statutes. Moreover, based on empirical research showing that large amounts of criminal cases were dismissed, many countries have introduced a toolbox approach, providing for other remedies as an alternative to the criminal law, thus allowing criminal law to play its role as ultimum remedium. Environmental criminal law in that sense has grown up. More formal harmonization (e.g., of criminal sanctions, which is now also possible after the Lisbon Treaty) will probably only lead to more symbolic legislation without clear effects on improving environmental quality. A much more effective tool would be the imposition of a duty on Member States to provide verifiable information on effective enforcement. The Recommendation of 2001 providing for minimum criteria for environmental inspections in the Member States is in that respect an important tool. If Member States really take European environmental law seriously, they should stop their opposition against attempts to change that Recommendation into a binding directive. And if that were a step too far as far as political feasibility is concerned, it remains important to think about adequate second-best solutions which allow the European Commission to obtain more accurate information on the real and actual enforcement of environmental directives in practice. That seems to be a crucial step to transform all those symbolic steps taken so far into an effective harmonization of environmental quality in Europe.

Literature

1. Banks D., Davies C., Gosling J., Newman J., Rice M., Wadley J., Walravens F. (2008) Environmental Crime. A threat to our future. Environmental Investigation Agency.
2. Interpol (2009) Environmental crime online Archived 2006-03-15 at the Wayback Machine.
3. Tomkins, Kevin. Police, Law Enforcement and the Environment. Current Issues in Criminal Justice, 2005.
4. M.G. Faure. The Environmental Crime Directive 2008/99/EC, 1 European Journal of Consumer Law, 2011.
5. Environmental Crime Directive, n. 29 above, Article 3.
6. White R. Environmental Issues and the Criminological Imagination, Theoretical Criminology, 2003.
7. M.Prabhu, General Report. English Version, International Review of Penal Law 1994.

Avropa birliyində ekoloji cinayət

Xülasə

Ekoloji cinayət ekoloji qanunvericiliyi pozan və ətraf mühitə və insan sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə zərər və ya risk yaradan hərəkətləri əhatə edir. Ekoloji cinayətlər Avropa və dünyada ətraf mühitə ciddi ziyan vurur. Ekoloji cinayət təkcə Avropa səviyyəsində həll edilməli olan ciddi və böyüyən bir problem deyil. Buna baxmayaraq, Ekoloji cinayət qanunu son 30 ildə Avropada möhtəşəm bir təkamül yolu keçib. Bir məsələ sadəcə ekoloji cinayət qanunvericiliyinin yeri ilə əlaqəlidir. Artıq bir çox ölkələrdə müddəalar ya cinayət məcəlləsinə, ya da xüsusi ekoloji qanunlara daxil edilmişdir. Üstəlik, bir çox hüquq sisteminin cinayət hüququnda ekoloji cinayətlər daha sərbəst bir müdafiə altına alınmışdır. Digər vacib bir irəliləyiş Avropanın 2008-ci il Ekoloji Cinayət Direktivini qəbul etməsi ilə ekoloji cinayət qanunu məsələsində də tədbirlər görməsi həqiqəti ilə əlaqədardır. Bununla belə, üzv dövlətlərdə baş verən yuxarıda göstərilən bəzi hadisələrin Direktivdə əks olunmaması diqqət çəkir. Bundan əlavə, ekoloji qanunların icrası yalnız kriminallaşma ilə qarşı-qarşıya qala bilməyən bir çox problemlərlə üzləşir. Burada ekoloji hüquq pozuntularının effektiv tətbiq olunmasına zəmanət verilmədən kriminallaşdırıldığı, simvolik qanunvericiliyə doğru aparan ciddi bir təhlükə var. Buna görə də, Avropada ekoloji cinayət hüququ sistemində öhdəsindən gəlinməsi zəruri olan vacib problemlər hələ də qalmaqdadır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, ekoloji cinayətə dair normaları tənzimləyən normativ hüquqi aktlar olsa da, praktikada bunun tətbiqində xeyli ziddiyyət və çatışmazlıqlar ortaya çıxır. Bu baxımdan, ekoloji cinayət hüququ Azərbaycan Respublikasında da ciddi tənzimlənən sahələrdən birinə çevrilməlidir.

Экологическое уголовное право в Европейском Союзе

Резюме

Экологическое преступление охватывает действия, которые нарушают природоохранное законодательство и причиняют значительный вред или риск для окружающей среды и здоровья человека. Самыми известными областями экологических преступлений являются незаконные выбросы веществ в воздух, воду или почву, незаконная торговля дикими животными, незаконная торговля озо-

норазрушающими веществами и незаконная перевозка отходов. Экологические преступления наносят значительный ущерб окружающей среде в Европе и мире. Экологическая преступность является серьезной и растущей проблемой, которую необходимо решать на европейском уровне. Несмотря на это, экологическое уголовное право в Европе за последние 30 лет претерпело впечатляющую эволюцию. Одно изменение касается просто места экологического уголовного права. Во многих странах положения в настоящее время включены либо в уголовный кодекс, либо в конкретные природоохранные законы. Кроме того, во многих правовых системах среда получила более автономную защиту в системе уголовного права. Еще одно важное событие связано с тем, что Европа также приняла меры в отношении экологического уголовного права в соответствии с Директивой об экологических преступлениях 2008 года. Однако поразительно, что некоторые из вышеупомянутых событий в государствах-членах не отражены в Директиве. Кроме того, обеспечение соблюдения права окружающей среды сталкивается с еще большим количеством проблем, которые не могут быть решены просто криминализацией. Существует серьезная опасность, что это приводит только к символическому законодательству, согласно которому нарушения экологического права криминализируются без какой-либо гарантии эффективного правоприменения. Поэтому все еще существуют важные проблемы, которые необходимо решить в отношении системы экологического уголовного права в Европе. Кроме того, если посмотреть на законодательство Азербайджанской Республики, то становится ясно, что, хотя существуют нормативно-правовые акты, регулирующие нормы экологических преступлений, на практике существует много противоречий и недостатков в их применении. С этой точки зрения экологическое уголовное право должно стать одним из строго регламентированных направлений в Азербайджанской Республике.

Rəyçi: prof. F.Abbasova

Göndərilib: 28.03.2020 Qəbul edilib: 31.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/104-107

Arzu Mubariz Alizada
Baku State University
arzualizade2324 @gmail.com

AN INTRODUCTION TO ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS' IMPLEMENTATION AS A POSITIVE OBLIGATION

Açar sözlər: *iqtisadi hüquqlar, sosial hüquqlar, mədəni hüquqlar, implementasiya, məcburetmə*
Key words: *economic rights, social rights, cultural rights, implementation, enforcement*
Ключевые слова: *экономические права, социальные права, культурные права, реализация, правоприменение*

Introduction

During the Cold War when the international normative framework for the protection of human rights was in the process of negotiation by the United Nations, ideological perceptions about differences between the two sets of rights were allowed to undermine the persuasive logic of their unitary moral and existential foundations. Nevertheless, it must also be accepted that the constructs of civil and political and social, economic and cultural rights are products of different political philosophies, with correspondingly different ideas of the relationship between individual and state and the role of the individual as a citizen in society. It is also clear that, despite the polarization of ideological constructs since the end of World War II, a more holistic conception of social democracy has prevailed in Western Europe, whereby governments have accepted international and domestic obligations to safeguard traditional democratic freedoms while at the same time ensuring varying levels of economic and social provision. Now, the United Nations General Assembly has adopted by consensus, on 10 December 2008, the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights which paves the way for individual complaints of economic, social and cultural rights against States Parties, it seems to be an appropriate time to reflect on why it has taken so long for these developments to occur. The Protocol opens for ratification by States Parties on 24 September 2009. Before any high expectations are placed on the Optional Protocol to deliver better implementation of economic, social and cultural rights, there is a need to issue temper that expectation with some realities of the past. At the same time there is tremendous optimism that economic, social and cultural rights obligations can no longer be ignored or wished away by many States. So, I focused the historical development; the needs and the ways of the implementation of social, economic, cultural rights.

1.2. Historical Development

The polarization of the world over the Cold War had a major influence. It resulted in the drafting of the Covenant being difficult as the United Nations Commission on Human Rights prepared a text that paralleled the Universal Declaration on Human Rights. UDHR was adopted in 1948 and it was not mandatory. That is why it didn't create any obligation for states. In 1952 the General Assembly instructed the Commission on Human Rights to prepare two covenants as they gave in to the pressure of the western liberal Member States of the United Nations. The result was that the human rights provisions were bifurcated into the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, even though the original intention was to have a single one. These two Covenants and the UDHR are often referred to as the International Bill of Rights. The whole process of establishing the International Bill of Rights lasted nearly 30 years in total before completion. And the result was that the Covenants come into force in 1976. In addition, it took another 33 years to afford State Parties the opportunity to ratify an optional protocol which permits individual complaints to be submitted for adjudication at the international level.

The three 'generations' language was latched onto by the States looking for neat classifications which justified their lack of protection of all human rights for all persons, thereby continuing a phoney battle over a war that has since long ceased. In 1993 the Vienna Declaration and Programme of Action sought to correct this misperception by restating the original intent that "all human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated." Any discussion of human rights, of necessity, draws us into comparisons between the ICCPR and ICESCR to illustrate the rightful location of economic, social and cultural rights.

1.3. The Norms and Enforcement

A schematic summary of the International Bill of Rights that protect economic, social and cultural rights appears as below, where the article is listed after the abbreviation for the international instrument: *Economic*

Rights: right to property; right to work; right to social security. *Social Rights:* adequate standard of living; rights of families to assistance. *Cultural Rights:* right to education; right to preserve cultural identity of minority groups; right to take part in cultural life; right to benefit from scientific progress; right to benefit from moral and material interest and etc. The oversight function of both the ICCPR and ICESCR are left to committees. States Parties to the ICESCR submit reports to a monitoring body every five years. While originally States Parties under the ICESCR did not report to such a committee, but to the United Nation Economic and Social Council, this was changed. In the understanding of many of the Soviet states, who drove the drafting process of the ICESCR, implementation of the rights would take place with minimal international interference. In the State reports both committees, on the ICESCR and ICCPR, rely on "naming and shaming" as a device to correct deficiencies in state practice. The Committee on Economic, Social and Cultural Rights issued reporting guidelines to assist States, conducted on-site visits, engaged in constructive dialogue with States Parties and issued concluding observations. The articulations of the monitoring body of ICESCR on broader issues relating to all States parties are seen as authoritative interpretations of the Covenant as States Parties account for their progress before them. For example, the nature of State Parties obligations have been addressed in General Comment 3 which dealt with the implementation of the rights under Article 2 of ICESCR. There is the obligation of conduct by the State Party which means that the State Party guarantees that the rights will be exercised without discrimination. Also there is an obligation of result in which the State Party is committed to take action within a reasonably short time in which the steps are deliberate, concrete and targeted towards meeting the obligation. To satisfy the obligation to take steps all appropriate measures are expected to be taken including legislative action. The Committee drew the attention of States Parties to the fact that the obligation under the Covenant is not confined to the respect of human rights, but that States Parties have also undertaken to ensure the enjoyment of these rights to all individuals under their jurisdiction.

1.4. Example for Domestic Enforcement

When the normative principles of the international protection of all human rights, including economic, social, and cultural rights, are included in the constitution of a country then the proponents of justiciability of economic social and cultural rights have an effective mechanism. For example, since South Africa became a constitutional state it protects economic, social and cultural rights together with civil and political rights. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights has been signed but South Africa is not yet one of the 160 State Parties. The approach of the Constitutional Court to the economic, social and cultural rights has been classified into three main categories by one commentator: The first would be 'basic' rights unqualified by references to resource constraints or notions of progressive realization and would include children's socio-economic rights, the right to basic education and the rights of the detained and prisoners' socio-economic rights. The second category includes 'access rights' or the right of everyone to have access to adequate housing, health care, food, water and social security. The duty of the State is limited to taking "reasonable legislative and other measures within its available resources, to achieve the progressive realization of each of these rights." The third category imposes a prohibition on the State with regard to the right to shelter in that no eviction may be made without an order of court and the right not to be refused emergency health care. The jurisprudence of the South African Constitutional Court with regard to social and economic rights has been set out initially in the well-known "reasonableness review" cases of Soobramoney v.Minister of Health, KwaZulu-Natal. The central issue that appears to preoccupy the Constitutional Court in these types of cases is whether the policy chosen by the organs of state can reasonably be expected to deliver the rights in question. From a cautious start, with some deference paid to the executive and legislature, in Soobramoney the Constitutional Court became quickly aware of the framework of its inquiry into the reasonableness of state policy. As a result of limited funds being available for dialysis treatment, which the Constitutional Court found did not fall within the ambit of the "right to emergency treatment", it denied Mr. Soobramoney the right to that treatment. It said: a court will be slow to interfere with rational decisions taken in good faith by the political organs and medical authorities whose responsibilities it is to deal with such matters In the Grootboom case, Mrs Grootboom, her children and number of similarly affected neighbors, moved from their home which had flooded during the winter rains onto land earmarked for low-cost housing. They were evicted from this land when the matter went before the High Court who found in their favor. The State appealed to the Constitutional Court which explained the ambit of the Court's inquiry within the standard of reasonableness of the state policy in the context of the separation of powers doctrine: the precise contours and content of the measures to be adopted are primarily a matter for the legislature and the executive. They must, however, ensure that the measures they adopt are reasonable. A court considering reasonableness will not enquire whether other more desirable or favourable measures could have been adopted, or whether

public money could have been better spent. The question would be whether the measures that have been adopted are reasonable. It is necessary to recognize that a wide range of possible measures could be adopted by the state to meet its obligations. Many of these would meet the requirement of reasonableness. Once it is shown that the measures do so, this requirement is met. As the highest court in the land, it reiterated that it had the power to adjudicate on socio-economic rights because the Constitution gave them that power. It also said that, within the debate around the separation of powers, it was entitled to examine this issue even if it had a 99financial implication. It repeated that if it ordered legal aid to an accused individual, as civil right, that too would have a financial implication. That would appear to be an adequate answer to those who maintain that the enforcement of civil and political rights, as a negative duty on the State, do not have high cost implications, as discussed earlier. One commentator sees the political dimension of this debate clearly as privileging negative liberty and the existing economic status quo. In Grootboom, the Constitutional Court stated that reasonableness can be evaluated at the level of legislative programming and its implementation: Legislative measures by themselves are not likely to constitute constitutional compliance. Mere legislation is not enough. The state is obliged to act to achieve the intended result, and the legislative measures will invariably have to be supported by appropriate, well directed policies and programmes implemented by the executive. The programme must also be reasonably implemented. An otherwise reasonable programme that is not implemented reasonably will not constitute compliance with the state's obligations. The Constitutional Court also explained the meaning of reasonableness by linking it to the three democratic values of human dignity, equality and freedom in the South African constitution. The development of the domestic jurisprudence in South Africa based on the review of the reasonableness of state policy has resonance in the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights where under the provisions for the Examinations of Communications it is stated: when examining communications under the present Protocol, the Committee shall consider the reasonableness of the steps taken by the State Party… In doing so the Committee shall bear in mind that the State Party may adopt a range of possible policy measures for the implementation of the rights set forth in the Covenant.

1.5. Conclusion

It is time that economic, social and cultural rights shed the yoke of history and claimed its legitimate place as a human right in the legal systems of the world. Our law-makers need to be educated in the better ways to introduce these rights through law reform. The ways of getting best protection of human rights are promotion, respect and implementation. And every state party should follow Committee's recommendations. After that, state party should change its domestic legislation. The state is obliged to act to achieve the intended result, and the legislative measures will invariably have to be supported by appropriate, well directed policies and programmes implemented by the executive. The programme must also be reasonably implemented. An otherwise reasonable programme that is not implemented reasonably will not constitute compliance with the state's obligations

Literature

11. Universal Declaration on Human Rights, 1948
12. European Convention on Human Rights, 1950
13. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966
14. International Covenant on Social Economic and Cultural Rights, 1966 and its Optional Protocol
15. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969
16. Soobramoney v. Minister of Health, KwaZulu-Natal, 1998
17. Government of the Republic of South Africa v. Grootboom, 2001
18. Rosas, Allan, and Martin Scheinin. "Implementation Mechanisms and Remedies", 2001.
19. Liebenberg, Sandra. "The Protection of Economic, Social and Cultural Rights in Domestic Legal Systems" 2001
20. The Constitution of Republic of South Africa, 1996

Pozitiv öhdəlik kimi iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların implementasiyasına giriş

Xülasə

Tarixi inkişaf artıq sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların da ayrılmaz, bölünməz insan hüquqları kimi tanınmasını zəruri edirdi. Bunun nəticəsində bu gün həmin hüquqlar beynəlxalq paktlara əsaslanaraq, müxtəlif mexanizmlərlə təmin olunur. Təkcə beynəlxalq sənədləri imzalamaq yox, həm də əks olunanları implementasiya etmək lazımdır. Bu sahədə ən səmərəli üsul dövlətlərin daxili qanunvericilk aktlarını

beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğun təkmilləşdirməsidir. Bir nümunə olaraq, bu məqalə Cənubi Afrika sistemini əks etdirir.

Введение в реализацию экономических, социальных и культурных прав как позитивное обязательство

Резюме

Историческое развитие уже заставило признать социальные, экономические и культурные права неотъемлемыми и неделимыми правами человека. В результате сегодня эти права гарантируются различными механизмами, основанными на международных соглашениях. Необходимо не только подписывать международные документы, но и осуществлять их. Наиболее эффективный путь в этой области - для государств улучшить свое внутреннее законодательство в соответствии с международными стандартами в области прав человека. В качестве примера, эта статья отражает систему Южной Африки.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 26.03.2020 Qəbul edilib: 29.03.2020

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/108-113

Nofal Charkazzade
İstanbul Aydın University
Nofal.Charkazzade@cpccom.az

Dr. Öğr. Üyesi M. Adil Salepçioğlu

THE LEVEL OF OCCUPATİONAL HEALTH AND SAFETY AFFECTİNG THE MOTİVATİON OF MANAGERS

Key words: *Occupational Health and Safety, Work accident, Motivation, Manager, Expectations of managers, Motivation of managers*
Açar sözlər: *İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi, İş qəzası,* Motivasiya, *İdarəçi, İdarəçilərin gözləntiləri, İdarəçilərin motivasiyası*
Ключевые слова: *Здоровье и безопасность труда, мотивация,управляющий, ожидания управляющих*

İntroduction

With its management performance, the manager is a visionary and strategic thinker who determines the direction that the business will go in. It is the key name for a company to survive, develop, grow and achieve sustainable success in the competitive environment. People in managerial positions have the opportunity to create an environment in which they will demonstrate their talents and skills and achieve success. Successful and stable organization is a great source of motivation for managers, but it is important to emphasize that they are the first to be held responsible for failure of the company. Managing the majority of the company's general operational lines is the job of the managers. In this context, the motivation of the manager affects the direct work and its decisions. With this study, the level of occupational health and safety of the neglected managers affected by the events, Occupational health and safety of the kind of responses and feedback will give the managers of the interview will try to explain the interview technique. In addition, it was determined by the employer to determine the quality of the health services provided to the employees, to contribute to the solution of the problems encountered and to contribute to the scientific knowledge and to influence the policies related to the health services to be given to the employees. Although there is considerable progress in occupational health and safety, shortcomings in occupational health and safety have been a major problem for many years. These problems sometimes cause major traumas in the studies. The first condition for helping such employees is to determine the extent to which they are affected by such incidents and to identify their problems is expected to be a good key for solutions..

2. An overview of the occupational health and safety

2.1 Historical Development of Occupational Health and Safety

The Ontario Occupational Health and Safety Act (OHSA) was first modeled after the British Factory Act from the 17th century onwards. Ontario introduced the Factory Act of 1884, the first Occupational Health and Safety Act. This law was important because children and women proposed prohibitions on their business activities and proposed working time constraints for all studies. However, it was extremely uncertain in terms of definition and could not be fully implemented. This was a start, but in reality, the Factory Act of 1884 did little to protect the worker. Employers stated that they prefer the Law because it does not intend to limit production but makes production more secure. Occupational Health and Safety (OHS) has become an important issue in the last 30 years. The establishment of the Occupational Safety and Health Administration (OSHA) in 1970 suggests that safety at work is a fundamental expectation for all employees. In the first ages of industrialization, the health problems of the employees have been at a high level, then the security and health understanding has developed and this situation has been parallel with the developments in the working life (Güçlü M, 2007). The concept of occupational health and safety at work places the technical rules about the responsibilities brought to the employer in order to minimize or eliminate the problems faced by the workers at the time of the work (Demircioğlu M, 2002)

2.2 Objectives of Occupational Health and Safety

Every employee's safety and health is a high priority. Management is responsible for providing a safe working environment and providing employees with the necessary equipment to comply with standards and practices for doing business. Safety and health will be provided only by teamwork. Everyone should come together to take reasonable measures to improve safety and health and ensure safe work. The work has the following obligations:

- Adhering to safe business practices in order to avoid damaging and harming themselves and others,
- take reasonable care to the health and safety of themselves and others,
- Comply with any decision made by health and safety management,
- Do not misuse or obstruct anything provided for health and safety,
- Immediately inform all accidents and incidents, no matter how insignificant,

The real purpose of the Occupational Health and Safety regulations is to ensure the prevention of work-related risks and accidents occurring in the workplace or in the workplace, and to ensure a safe and healthy work environment by minimizing non-preventing risks (Sayıntürk H, 2014).

2.3 The Importance of Occupational Health and Safety in terms of Social Partners

The necessity of human life always being valuable, not being measured by any material and maintaining it is considered one of the most important reasons of Occupational Health and Safety. Economic reasons are among the findings that reveal the importance of Occupational Health and Safety. Loss of productivity due to workers' casualties and the negative effects of workers on the workers caused by occupational accidents is the most invaluable value of machinery, facilities and vehicles, which are very expensive. The fact that such a situation has a negative impact on the economic situation of small companies, has a large negative impact on the economy (Tiryaki D, 2011). Work accidents occur during the workday of the worker or during work travel and return home from work or during work-related travel. In terms of technical and economic aspects of work accidents without discriminating raw materials, materials or any incidents that are harmful to the employee should be included in the laws as a result of external influence as a result of the employee's mental and physical damage is emphasized as the main factor (Akkök ve Ayşe, 1997).

3. Overview of Motivation Concepts

Motivation is the way people behave with their wishes in order to realize a purpose they have set out. Motivation is the movement of the person, the process of being affected and the process of encouraging him / her to create a work environment that can meet the needs of the work place and people. According to the idea of a highly productive motivation, managers need to inform their workers of a reward that accomplishes the request and makes them happy when they show their information and worship as they wish. If people do not have the willingness to work, if the desire to work within them is low, the ability to work very high can even say that they can be successful. Motivation is a collection of efforts to mobilize people without stopping for a determined purpose (birren, 2001). The motives are the driving force that tries to explain the cause of people's behavior and results in any behavior. When a person needs it, he / she will act in a certain way to realize these needs. This movement will be in the direction of a purpose or a desire to realize his need (Can, 1992).

4. An Overview of Motivation Theory

Different motivation theories have been developed and tried on employees to motivate the employees and contribute to the business. While some of the theories focus on the situation of the employee, some of them intensify their work on environmental factors. We can divide motivation theories into two basic groups according to their scope and application process. Content theories are the oldest theories of motivation. While they have a great impact on the practice and policy of the work environment, they are less accepted among the academic circles. According to its scope, the theories are: Maslow's hierarchy of needs, Alderfer's teRG theory, McClleil's three motive theory, and Herzberg's Motivational and Hygiene factors theory. According to processes, their theories are: Skinnr's theory of reinforcement, Victor Vroom's theory of expectation, Adam's equality theory and Locke's theory of goal setting..

5. The Effect of Occupational Health and Safety on the Motivation of Managers

Subject of the Study

The subject of this study, "Health is and the security level affect the motivation of the manager. Comprehensive answers to the questions discussed with the manager and were seeking a solution to the problem. If the managers and employees of the Occupational Health and Safety is what their requirements in terms of how well known, managers and employees can motivate in that very effectively. Because the research is determined by the reliable conditions and a safe working environment are factors that affect the motivation and desire to work in a positive direction.

The Purpose and Importance of the Study

Occupational Health and Safety, when it comes to blue-collar employees who first come to mind, we can say that the managers said a little more about this issue. As managers are key elements of the business, their Occupational Health and Motivations directly affect their work. In addition, determining the quality of health services provided to the employees by the employer, solving the problems encountered and being useful to the relevant scientific information, influencing the policies related to the health services given to the studies were determined as the aims of this research. Although there are noteworthy developments in Occupational Health and Safety, deficiencies have been seen as a big problem for years. These problems sometimes cause great traumas in employees. The first prerequisite to assisting such employees is to help them determine how they are affected by such incidents and to help resolve their problems.

The methodology of research

Our research is a qualitative research, which aims to increase the motivation of the managers in the field of Occupational Health and Safety in the workplace and to investigate the situations that distort them.

Working group

The study group consists of 17 managers. At the beginning, 20 managers were determined, but 17 managers agreed. In our study, priority was given to executive working group. The main purpose here is to create a small example and to show the maximum diversity of people in this example.

The data belonging to the managers in the study group are given in Tablo.

The information of the managers in the workgroup is as follows:

Variables n=17

Variables n=17		f	%
Gender	Women Men	5 12	29,41 70,58
Education	Master Ph.D. Dr.	4 10 3	23,52 58,82 17,64
Term of office	1-10 10-15	7 10	41,17 58,82
Position	Lower level manager Senior Executive	4 13	23,52 76,47
Company location	District City	1 16	5,88 94,11
The status of firm	Holding Corporate company Public	6 4 7	35,29 23,52 41,17

Data Collection Tools

In our study, semi-structured interview technique was used as data collection method. This method is not as rigid as fully structured interviews, nor as flexible as unstructured interviews. Before preparing the interview questions, surveys were conducted about the research topic. The data were collected by interviewing with the managers we determined between March 1-20, 2019. Information about the time of the interview was given to the managers. On the basis of the interviews, it was requested to use the recorder to prevent data loss. However, in accordance with the request of the managers, the recorder was not used due to the negativity of the recording device. The answers of the managers about the interview were noted. An interview was prepared in which the participants could feel comfortable and peaceful. At the time of the interview, the managers were tried not to be affected by me when answering the questions. In order to increase the reliability of the research, the position is indicated. Then the data source is clearly defined..

Data analysis

Content analysis was given priority in our study. Data were analyzed as follows (Yıldırım ve Şimşek, 2008): Coding of data, determining the content of coded data, arrangement of codes and content, findings and their interpretation.

Groups were made according to the similarity of the statements of the managers. Each of the managers was given a code number (Y1, Y2, Y3 ve.s). When we digitized the data we obtained with the interview

technique, we saw that frequency and percentage conception emerged. The similarities in the answers given by the managers are grouped.

Findings and comments

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:
1. What is the role of top management in Occupational Health and Safety (OHS)?
2. What is the role of top management in your motivation?
3. What do you expect from top management about OHS issues?
4. What do you expect from top management about OHS issues?
5. What do you expect from your employees about OHS issues?
6. What are the main issues that senior management should consider?
7. What is a safe work environment and how should it be provided?
8. What is your OSH-level of impact as a manager yourself and your employees?
9. What does the award mean to you?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Managers expectations:

SN	**Managers' expectations** **Codes**	f
1	Supporting management (Y7,Y9,Y11,Y14,Y15)	5
2	Scope (Y1,Y4,Y5,Y8)	4
3	İnnovative management (Y2,Y3,Y6,Y12)	4
4	Conferment (Y10,Y13)	2
5	Scoring (Y16)	1
6	Help families (Y17)	1

(*Y Coded manager)

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:
1. What are the most important factors affecting your success?
2. What are your business goals?
3. What are your requirements for success?
4. What features would you like your employees to have in terms of OHS?
5. What features would you like your managers to have in terms of OHS?
6. What kind of security system would you create if you were authorized to create your own security system?
7. How do you turn OHS into an organizational culture? Moreover, can this occupational accident prevent occupational diseases?
8. Do strict rules on OHS lead to success?
9. Is strict regulation important in OHS?
10. What are the main requirements for a safe work environment?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Meeting the expectations in occupational health and safety

Meeting the expectations of managments

SN	**Meeting the expectations of managments** **Codes**	f
1	Reaching goals (Y2,Y5,Y6,Y10,Y11,Y17)	6
2	Motivational success (Y9,Y12,Y14,Y16)	4
3	Motivation (Y1,Y3,Y4,Y15)	4
4	Entrepreneurial spirit (Y13,Y8,Y17)	3
5	Responsibility (Y7)	1
6	Secure business environment (Y8)	1

(*Y Coded manager)

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:

1. What is the concept of motivation in your opinion?
2. What are the factors that increase your motivation?
3. What are the factors that reduce your motivation?
4. What is team spirit for you and how important is it?
5. What does sense of responsibility mean to you?
6. Are colleagues, work environment important?
7. What kind of lifestyle do you want in the future?
8. What can you do better or different at work?
9. Do you prefer to work with the team or alone?
10. In your opinion, what are the most difficult decisions to make?
11. What is your management style?
12. How do your workers identify you?
13. What are your contributions to the company's objectives?
14. How do you deal with pressure and stress at work?
15. How can you describe the business environment in which you can work most comfortably and more efficiently?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Unmet expectations of managers

The codes and responses of unmet expectations of managers

SN	**The codes and responses of unmet expectations of managers** **Codes**	f
1	Abrasion (Y1,Y2,Y4,Y5,Y9,Y11,Y14,Y15,Y16,Y17)	7
2	Low performans (Y2,Y3,Y8,Y12,Y15,Y16,Y17)	7
3	Confusion of trust (Y1,Y2,Y6,Y7,Y10,Y13)	6
4	Worsening of relations (Y4,Y8,Y12,Y13,Y17)	5
5	Carelessness (Y3,Y6,Y10,Y11)	4
6	Unwillingness (Y1,Y8,Y9,Y14)	4
7	Loss of faith (Y4,Y5,Y17)	3
8	Losing entrepreneurial spirit (Y3,Y10)	2
9	Dissatisfaction (Y4,Y12,)	2
10	İmpassivity (Y7,Y15)	2
11	Absurdity (Y16)	1
12	Fatigue (Y9)	1
13	Discontinuity (Y5)	1
14	Estrangement (Y12)	1
15	Evaluating bids (Y14)	1

(*Y Coded manager

Conclusion and suggestions

In order for a company to be successful, it is necessary to have people who are compatible with it and its institution. The only requirement for all businesses to be successful is successful management and successful management. In order for the managers to be more successful, it is important that the institutions and organizations determine the needs and requests of the managers in advance and satisfy them sufficiently, and create a business environment that will help them realize their expectations. For this purpose, managers should be trained in Occupational Health and Safety. It is also evident from this study that managers and employees work safer and more carefully in the environment where they feel themselves and feel valuable, effectively reduce the work accident rates and consequently contribute greatly to the success and efficiency of the organization. The manager has a great influence on the employee. A manager with low motivation cannot give the necessary importance and support to his employees in providing a healthy, safe and successful business environment. In the balance of this thesis, there are conditions under which managers may be motivated by motivation. The existence of an appropriate management system will accelerate the positive motivated managers to achieve their goals and hence the motivation of managers. The opportunity to work towards the go-

als will increase the motivation of the managers as they have a positive impact on their desire to reach their personal goals. As a result, if the success of my manager depends on the performance of its employees, the performance of employees depends on their motivation. The high motivation of the employees is due to the manager. According to the research findings, it is necessary to determine the expectations of the managers and to meet these expectations first of all in order to be successful. In the results section, it is desirable that the research results and findings obtained with the important points of our study can contribute to the studies that can be done in the same scope.

Kaynaklar

1. Akkök, Ayşe, İş Kazalarının Maliyeti ve İş Güvenliği. MPM Yayınları. No: 204. Ankara, 1997. s.26.
2. Can, Halil, Organizasyon ve Yönetim. Adım Yayıncılık, İkinci Baskı: Ankara, 1992.
3. Eren, Erol, Yönetim ve Organizasyon. Beta Basım Yayım Dağıtım: İstanbul, 2001.
4. Demircioğlu M, Centel T, İş Hukuku, Sekizci Bası, BETA Basın Yay. İstanbul, 2002.
5. Güçlü M, OHSAS 18001 Yönetim Sistemleri Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi Anabilim Dalı, 2007, s. 8-9.
6. SayınTürk H, İş Sağlığı ve Güvenliği Yükümlülüklerine Aykırı Davranan İşveren Karşısında İşçilerin Hakları Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Özel Hukuk Anabilim Dalı, 2014, s.11.
7. Tiryaki D, İş Sağlığı ve İş Güvenliğindeki Gelişmeler: Altınova Tersaneleri Çalışanlarının Farkındalıklarının Değerlendirilmesi Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi ve Endüstrim İlişkileri Anabilim Dalı, 2011, s. 15.
8. Yıldırım A. ve Şimşek H., Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık. Ankara, 2008.

İş sağlamlığı və təhlükəsizliyinin idarəçilərin motivasiyalarına təsir dərəcəsi

Xülasə

İş Sağlamlığı, Təhlükəsizliyi və Motivasiya sadəcə çalışanları deyil, idarəçiləri də yaxından maraqlandıran bir anlayışdı. Təşkilatların səmərəliliyi və uğuru çalışanlardan çox, idarəçilərin fəaliyyətinə və uğuruna da bağlıdır. İdarəçilər sağlam və güvənli bir mühitdə daha xoşbəxt və uğurlu ola bilirlər. Bu çalışmanın əsas məqsədi iş mühitində idarəçilərin İş sağlamlığı və Təhlükəsizliyi motivasiyalarına müsbət və mənfi yöndə təsir edən faktorları, yönəldilən suallarla onların motivasiyalarına hansı səviyyədə təsir etdiyini ifadə etməkdir. İş sağlamlığı və Təhlükəsizliyi tərəfdən motivasiya edilməyən idarəçilərin iş yerində məhsuldarlığına əhəmiyyətli bir qatqı təmin etməsi gözlənilə bilməz. Bu çalışmayla İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi ilə əlaqəli idarəçilərin yaşadıqları hadisələrdən təsirlənmələrini açıqlamağa çalışılacaq.

Влияние гигиены труда и техники безопасности на мотивацию менеджеров

Резюме

Гигиена труда, безопасность и мотивация - это концепция, которая касается не только сотрудников, но и менеджеров. Эффективность и успех учреждений зависят от эффективности и успеха менеджеров, а не сотрудников. Менеджеры могут быть счастливее и успешнее в здоровой и безопасной обстановке. Основной целью данного исследования является определение факторов, которые положительно и отрицательно влияют на мотивацию факторов гигиены труда и техники безопасности в деловой среде. Нельзя ожидать, что руководители, которые не мотивированы гигиеной и безопасностью труда, внесут значительный вклад в рабочие места и производительность. В этом исследовании уровень влияния менеджеров, имеющих опыт в области гигиены и безопасности труда, будет объясняться с помощью техники интервью.

Ключевые слова: гигиена труда и техника безопасности, производственная травма, мотивация, менеджер, ожидания менеджеров, мотивация менеджеров.

Göndərilib: 16.03.2020 Qəbul edilib: 18.03.2020

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/114-118

Cəmil Şamil oğlu Quliyev
Lənkəran Dövlət Humanitar Kolleci
qcamil@mail.ru

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ TOLERANTLIQ

Açar sözlər: *Ümummilli lider Heydər Əliyev, müstəqillik, mənəvi dəyərlər, islam, tolerantlıq*
Key words: *National leader Heydar Aliyev, independence, moral virtues, Islam, tolerance*
Ключевые слова: *Общенациональный лидер Гейдар Алиев, независимость, нравственные ценности, ислам, толерантность*

Giriş

Məlum olduğu kimi, Sovet dövlətinin ideologiyasında sosialist şüarlarla yanaşı ateist təbliğat da xüsusi yer tuturdu və bu ideologiya əsas gücünü islamla mübarizəyə sərf edirdi. Heydər Əliyev həmin təbliğatın mahiyyət və hədəflərini yaxından izləyən və anlayan, onun psixoloji ağırlığını öz içində yaşadan canlı bir şahiddir. Heydər Əliyev 1997-ci ildə Mədinə şəhərindəki Peyğəmbər məscidinin şərəf kitabına yazdığı ürək sözlərində öz duyğularını belə ifadə etmişdi: "Allaha şükür olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşayan arzuma, niyyətimə nail oldum. Bu tarixi hadisə qəlbimdə böyük həyəcan və rahatlıq hissi yaratdı, Allahın böyüklüyünü dərk etdim!" [Əliyev 1998, s. 2-3]. Qurani-Kərimin əl-Bəqərə surəsinin 284-cü ayəsində deyilir: "Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Allaha məxsusdur. Siz ürəyinizdə olanı zahirə çıxarsanız da, çıxarmasanız da Allah ona müvafiq sizinlə haqq-hesab çəkər. Allah istədiyini bağışlayar, istədiyinə də əzab verər. Allah, hər şeyə qadirdir!" [Bünyadov 1997, s. 50].

Heydər Əliyev 2-ci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdarkən yenicə müstəqilliyini elan edən ölkəmiz öz tarixinin mürəkkəb, çətin və ağır illərini yaşayırdı. Qafqazın əsas ölkəsi sayılan, öz zəngin enerji qaynaqları, coğrafi-siyasi mövqeyi və insan potensialı ilə seçilən bu gənc respublika aşağıdakı ciddi böhranlarla üzləşmişdi: xarici təcavüz, Qarabağ münaqişəsi, köhnə siyasi-ideoloji sistemin dağılması ilə ölkə daxilində hakimiyyət boşluğu, hərc-mərclik meylləri, cəmiyyətin psixoloji durumunda müşahidə edilən ümidsizlik, inamsızlıq və çaşqınlıq, əxlaqi-mənəvi mühitdə baş verən qeyri-müəyyənlik, insanlarda, cəmiyyətdə özünəgüvənmə hisslərinin zəifləməsi və s. Belə bir məqamda, öz siyasi təcrübəsi və intellekti ilə xarici amillərin təsirini zəiflətməyə və neytrallaşdırmağa qadir olan, ölkədaxili ixtilafları və hərc-mərcliyi cilovlaya bilən qüdrətli dövlət xadimi, cəmiyyətin inamını özünə qaytarmağı, burada milli-mənəvi birlik mühiti yaratmağı bacaran müdrik el ağsaqqalına ehtiyac vardı. Heydər Əliyev, məhz ağır böhran şəraitində bütün lazımi siyasi, ictimai və mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən bütöv bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının harayına çıxaraq bütün sahələr üzrə məntiqi ardıcıllıqla düşünülmüş gərgin fəaliyyətə başladı. Yeni dünya düzənindəki vəziyyəti nəzərə alaraq, həm Qərb və Avropa ilə, həm də Rusiya, Yaxın Şərq və Asiya ölkələri ilə əlaqələr yaradaraq ölkənin İslam dünyasının bir parçası olmasına xüsusi önəm verirdi. Uzun müddət Sovet sistemində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Şərq mentalitetini və Şərq dəyərlərini yaşadan, milli-mənəvi keyfiyyətlərə böyük əhəmiyyət verən, eyni zamanda müasir dünyada baş verən proseslərin nəbzini tutmaqla praqmatiq gerçəkliyi dərindən dərk edən bir şəxsiyyət idi. O, Azərbaycanı düçar olduğu ağır böhrandan çıxarmaq üçün balanslaşdırılmış siyasi gedişlər etməklə yanaşı, sovetlərdən sonra cəmiyyətin öz milli-mənəvi köklərinə qayıdışı üçün mühüm addımlar atdı. Ölkədə dini-mənəvi dəyərlərə və İslama münasibətin nəzəri əsaslarını irəli sürməklə yanaşı, onların təşəkkülü və inkişafı üçün əməli işlər görməyə başladı. Digər bir tərəfdən, Azərbaycan ilə Şərq ölkələri, xüsusilə ərəb və İslam dünyası arasında çoxsahəli əlaqələrin qurulması, genişlənməsi və möhkəmlənməsi üçün ictimai-siyasi, elmi-mədəni və mənəvi zəmin hazırladı. Ümumiyyətlə, yeni tarixi şəraitində Azərbaycanın qarşılaşdığı böhranlardan çıxaraq özünə güvənməsi üçün ümummilli dirçəliş konsepsiyasına böyük ehtiyac var idi. Bu ideologiya, həm milli adət-ənənələrə və dini-mənəvi dəyərlərə söykənməli, həm də Azərbaycanın çağdaş dünyaya qovuşmasını təmin etməli idi. Deməli, yenicə müstəqilliyə qədəm qoyan ölkə dünyada gedən demokratiya, inkişaf və qloballaşma prosesindən geridə qalmamalı, həm milli mədəniyyətini və simasını, mənəvi özəlliyini yaşatmalı, həmdə başqa mədəniyyət və dinlərdə dözümlülük şəraitində münasibət qurmalı idi. Bu olduqca çətin və həssas məsələnin düzgün həlli üçün düşünülmüş və ölçülüb-biçilmiş addımlar atılması tarixi zərurət kimi qarşıya qoyulmuşdu. Sovet ide-

ologiyasının sürətlə çökməsindən sonra, Azərbaycan xalqının yenidən öz milli mənəvi dəyərlərinə qayıdışı təbii bir prosesə çevrildi və burada İslam xüsusi bir yer tutdu. Ona görə Azərbaycanın rəhbəri ölkənin islamla münasibətini düzgün və sağlam müstəvidə həll etməyə girişdi. Bununla bağlı bir neçə məqamı ümumiləşdirmək olar:

1. İslam Azərbaycan xalqının dini etiqadı olmaqla milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.
2. Din cəmiyyətin milli, əxlaqi və mənəvi bütövlüyünün önəmli amili kimi çıxış edir.
3. Müasir dövrdə dövlət-din münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur.
4. Dinlər və xalqlar arasında anlaşma və dialoq yeni beynəlxalq şəraitin əsas tələblərindən biridir.

Ümumiyyətlə, islam Azərbaycan xalqının çox önəmli, zəngin milli-mənəvi atributu sayılırdı. Ölkənin beynəlxalq aləmdə gerçək siyasi, iqtisadi müstəqilliyini qoruması, öz milli simasını, varlığını saxlaması üçün həmin zəngin xəzinəyə müraciət etməsi lazım gəlirdi. Heydər Əliyev bütün işlərdə olduğu kimi, burada da, həm məsələnin nəzəri cəhətlərini bilən, onu düzgün həyatı məcraya istiqamətləndirən rəhbər, həm də onun icra mexanizmini tənzimləyən praktik bir dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərdi. Prezident dəfələrlə din xadimləri və ruhanilərlə görüşdü, məscid və ziyarətgahlara baş çəkdi, bütün dini mərasim və bayramlar da xalqa müraciət etdi, bir sıra mərasimlərdə özü iştirak etməklə camaatla və möminlərlə ünsiyyətdə oldu. O, dini məsələlərə özünəxas bir maraqla, həssaslıqla yanaşırdı, hadisələrin seyricisi yox, fəal iştirakçı olaraq onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. O, dinin, daha doğrusu, İslamın müasir Azərbaycan cəmiyyətində tutduğu yeri açıb göstərmək, məqsəd və məramını lüzumsuz yad ideoloji cərəyanların, qeyri-ənənəvi dini firqələrin missioner təşkilatların pozucu fəaliyyəti və təxribatlarının qarşısını almaq üçün ölkədə dini işləri tənzimləmək, dövlət-din münasibətlərini sağlam bir müstəvidə qurmaq üçün addımlar atırdı. İslam mənəvi cəhətdən sağlam insanların və sağlam cəmiyyətin qaynağıdır. Sağlam cəmiyyət isə güclü və sarsılmaz dövlətçiliyin əsas sütunudur. Sağlam cəmiyyəti və güclü dövləti olan xalq bütün problemləri həll etməyə, öz işıqlı gələcəyini qurmağa, müasir dünyanın inkişaf və tərəqqi karvanına qoşulmağa qadirdir. Dinə münasibətin aydın təzahürü, dini dəyərlərin əhəmiyyətinin dəyərindən anlaşılması dövrə, zamana həmin konseptual siyasi baxışın çox mühüm tərkib hissəsi kimi diqqəti çəkir. Bu bağlılıq, bu vəhdət-bütövlükdə konsepsiyanın dəyərliliyini və uğurunu təmin edəcək dərəcə önəmlidir.

Müstəqilliyə qovuşandan sonra Azərbaycanda da dinə kütləvi qayıdış müşahidə edilir, hər cür yasaqlar, məhdudiyyətlər aradan qalxır, çoxlu məscidlər tikilir, dini mərasimlər geniş qeyd edilir, dini təhsilə meyl sürətlə artır. Bütün bunlar çox yaxşıdır, lakin həmin proses müəyyən çətinliklər, problemlər də doğururdu. İnam ruhi ehtiyacdan doğmalıdır. Buna görə də, dinə qayıdış dərin, əsaslı olduğu kimi həm də səmimi olmalı, düzgün təməl üzərində qurulmalıdır. Əsas məqsəd budur və Ümummilli lider Heydər Əliyevin dinlə bağlı qayğı və düşüncələrinin də elə məzmununu bu amil müəyyənləşdirirdi. Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Heydər Əliyevin ölkədəki prosesləri həmişə həssaslıqla izlədiyini, ən müxtəlif dini məsələlərin həllinə diqqətlə yanaşdığını görürük. Təsadüfi deyil ki, onun istər əməli fəaliyyətində, istərsədə elmi nəzəri irsində dinlə bağlı tədbirlər, mülahizələr mühüm yer tutur. Ölkə başçısı mütəfəkkir siyasətçi kimi həm tarixi, həm də müasir aspektdə dindən ardıcıl sürətdə söhbət açmışdır. Onun dinlə bağlı həyata keçirdiyi mühüm əməli işlər və söylədiyi dərin fikirlər bir-biri ilə daxilən bağlanır. Sözü ilə işi bir-birini tamamlayan böyük dövlət xadiminin fəaliyyətinin, düşüncələrinin mühüm bir sahəsini dolğun şəkildə göz önündə canlandırır.

Dindarlarla mütəmadi görüşlərdən tutmuş elmi müşavirələrəcən ən müxtəlif tədbirlərdəki söhbətlərində, çıxışlarında ulu öndər Heydər Əliyev dönə-dönə ən yaxın tarixi dövrün neqativ təcrübəsinə müraciət edir, sovet dövlətinin dinə münasibətinin acı həqiqətlərini yada salırdı. Bunda məqsəd həmin yanlış siyasətin mahiyyətini açıb göstərmək, onun ibrətamizliyi üzərində bizi düşündürməkdir.

Məlumdur ki, sovet ideologiyasında ateizm təbliğatı xüsusi yer tutur, elmi texniki tərəqqinin yaratdığı geniş imkalardan bəhrələnərək təkidlə Allaha etiqadsızlıq təlqin edilirdi. Lakin nə 70 il hökümranlıq edən ideologiya, nə də ateist dünyagörüşü Sovet dövlətini dağıtmaqdan xilas edə bildi. Bunun səbəbləri haqqında dünyanın bir çox siyasətçiləri və mütəxəsisləri müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Dərinləşən iqtisadi böhran və bunu müşayiət edən siyasi hərc-mərclik həmin süqutun əsas amilləri kimi irəli sürülmüşdür. Maraqlıdır ki, Heydər Əliyevin şərhlərində həmin amillərlə yanaşı, ideoloji sahələr də vurğulanır. Belə nəticəyə gəlmək ola ki, zahirən çox qüvvətli, möhtəşəm görünən sovet ideologiyası, əslində, saxta, çürük təmələ söykənirdi. Buna görə həmin ideologiyanında, onun insanlara haqq yolundan uzaqlaşdıran təbliğatının məğlubiyyəti qaçılmaz idi və dünyanın altı da bir hissəsinə hökmranlıq edən dövlətin bir göz qırpımındaca çöküşünü Allahın cəzası kimi anlamaq mümkündür.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ ölkə prezidenti seçilməzdən əvvəl 5 sentyabr 1993-cü ildə "Təzəpir" məscidində Peyğəmbər Əleyhissəlamın mövludu münasibəti ilə keçirilən mərasimdəki çıxışında Azərbaycan xalqının bir müddət öz dinindən uzaq düşməsi səbəbləri, bunun acınacaqlı nətcələri üzrərində dayanır və məsələyə, həm də qeyd etdiyimiz aspektdən yanaşırdı. Əlbətdə, Azərbaycan xalqının da keçmiş SSRİ-nin

tərkibində yaşayan digər müsəlman xalqlarınında öz dinindən təcrid olunmasının birbaşa səbəbkarı sovet siyasi-ideoloji sistemi idi və bu mülahizə Heydər Əliyevin təhlilində həmişə ön plana çəkilirdi. Lakin həmin hadisəni, ehtimal şəklində olsa da, eyni zamanda, Allahın sınağı kimi mənalandırmaqla daha geniş dini-fəlsəfi düşüncələr müstəvisinə çıxardaraq deyirdi: "Azərbaycan xalqı uzun müddət öz dinindən məhrum olmuşdur. Bu, əlbətdə, bizim üçün acınacaqlı bir haldır. Ancaq bu nə sizdən, nə də məndən asılı idi. Ola bilər ki, bu Allahın işidir. Və bu da bir imtahandır ki, görsünlər insan öz dinindən məhrum olandan sonra nə bəlalara düşür və öz dininə qayıdandan sonra nə qədər xoşbəxtlik əldə edir" [Azərnəşr 1995, s. 500].

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu dini baxımdan da əsaslı görünür. Məlumdur ki, Qurani-Kərim Allahın öz bəndələrini müxtəlif vasitələlə imtahana çəkdiyini dəfələrlə bizə bildirir. Məsələn, "əl-Bəqərə surəsi 155-157-ci ayələrdə müsibətlə üzləşən Allah bəndələri səbrə dəvət edilir, belə olduqda onların Rəbbi tərəfindən bağışlanması və rəhmət gözləməsidir. Düşünmək olar ki, Azərbaycan müsəlmanları da keçmiş SSRİ-nin tərkibində (digər müsəlmanlar kimi) belə bir sınağa məruz qalmış, lakin Allahın rəğbəti yenidən onları öz dininə qayıtmasına fürsət vermişdir. Müxtəlif səbəblər üzündən öz dinindən uzaq düşənlər, adətən, böyük müsibət və məhrumiyyətlərlə üzləşir, lakin yenidən haqq yolunu tapıb Allaha doğru qayıdarkən onlar həqiqi xoşbəxtlik anlarını yaşayırlar.

Bunu Azərbaycanın timsalında da aydın görmək mümkündür. Müstəqillik dövründə yenidən öz dininə qovuşmaq imkanı əldə etməsi Azərbaycan müsəlmanlarında ruh yüksəkliyi, sevinc hissi doğurur. Buna görə də sovet ideologiyasının anti din, xüsusilə anti islam təbliğatından danışarkən ulu öndər Heydər Əliyev, mahiyyətinə dərindən bələd olduğu bu tarixçənin adətən dini-mənəvi dəyərlərə qayıdışın zəruriliyini və əhəmiyyətini vurğulamaqla tamamlayır. Müdrik və uzaqgörən siyasətçi kimi həmin prosesin indiki tarixi dönəmdə Azərbaycan cəmiyyətinin sağlam əsaslarla yenidən təşəkkülü və inkişafı, milli-mənəvi bütövlüyü və ondan özünəgüvənc psixologiyasının bərpası üçün önəmini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan rəhbəri məruzə və çıxışlarında öz xalqının doğma dinindən zorla uzaq salınarkən keçirdiyi iztirabları daima yada salır. Bunda məqsəd, heç də, insanların təsirləndirmək və sarsıtmaq deyildi. Hərçənd ibrətamiz nəticələr üçün emisional-psixoloji yaşantıların da əhəmiyyəti az deyil. Ancaq məqsəd daha böyükdür: yaxın keçmişi acı həqiqətlərini xatırlanması, bunların bir daha təkrar olunmamasının mümkünsüzlüyünü açıqlamaq və şüurlara təlqin etmək naminə idi. Yəqin buna görə də 1998-ci ilin oktyabrnda Bakıda keçirilən "Müasirlik və dini-mənəvi dəyərər" adlı Beynəlxalq konfransındakı geniş çıxışında Heydər Əliyev sovet hakimiyyəti dövründə dinə qarşı aparılmış total və fasiləsiz mübarizənin üzərində ətraflı dayanmağı lazım bilir. Həmin mübarizənin təkcə bir ölkəyə qarşı yox, nəticə etibarilə bütünlükdə bəşəriyyətə qarşı yönəldiyini bəyan edir: "Məlumdur ki, biz 70 il komminist ideologiyası ilə tərbiyələnərək dinimizdən və dinin bizə bəxş etdiyi mənəvi dəyərlərdən məhrum olmuşuq. Kommunist ideologiyasının bəşəriyyətə vurduğu zərbələrdən ən böyüyü 70 il ərzində dinə qarşı aparılmış təbliğat, xüsusən dinin qadağan olunması və təhrif edilməsi olmuşdur" [Əliyev 1997 (2), s. 58]. Sovet hakimiyyətinin dinlə amansız və aramsız mücadiləsi, heç şübhəsiz, sosializmin ictimai-ideoloji mahiyyətindən doğurdu. Lakin həmin təcrübə belə düşünməyə əsas verir ki, sovet ideologiyası dini nüfuzdan salmaqla öz rəhbərlərini bütləşdirmək üçün yol açmağa çalışırdı. Yəqin, elə buna görə də, sovet hakimiyyəti bu yolda ona mane olacaq ən başlıca qüvvəyə-ilahi dinlərə, xüsusilə, İslama qarşı amansız olmuşdur. Çünki, İslam dini, Qurani-Kərim yalnız bir Qadir Allaha tapınmağı önə çəkməklə, hər cür bütpərəstlik meyllərini rədd etmişdir. İslamda insan Allahın bəndəsi olaraq təkcə ona ibadət edir və ondan yardım diləyir [Qurani Kərim 1997, s. 2].

Sovet ideologiyası bir tərəfdən dini qadağan edirsə, başqa bir tərəfdən onu bütün vasitələrlə təhrif etməklə ictimaiyyətin gözündən salmağa çalışırdı. Heydər Əliyev bu məsələni də nəzərdən qaçırmır, sovet ateist təbliğatının acizliyini həm də bu amillə izah edirdi. O, beynəlxalq konfransda sözünə davam edərək bütün səylərinə baxmayaraq, sovet sisteminin dini hisslər, islam həqiqətlərinin ucalığı qarşısında duruş gətirə bilmədiyini qeyd edir, həmin sistemin sürətlə çökməsini buna canlı misal çəkir: "Ancaq, eyni zamanda, bu tarix onu da göstərir ki, din və o cümlədən bizim mənsub olduğumuz islam dini o qədər qüdrətə malikdir ki, heç bir ideologiya, heç bir hakimiyyət və heç bir hökmdar onunla bacara bilməz və 70 illik tarix də göstərir ki, bunu bacara bilməzdi" [Əliyev 1997 (2), s. 59]. Qurani-Kərim haqq olan İslama bütün kafirlərin, müşriklərin və münafiqlərin həmişə çalışdıqlarını, lakin onların uğursuzluğa düçar olacaqlarını ilahi xəbərdarlıqla bütün bədxahlara bildirir. Allahın dininə qarşı olanlar bu nuru söndürməyə çalışsalar da bacarmazlar. "Ət-tövbə" surəsinin 32-ci ayəsində deyilir: "Onlar Allahın nurunu (dəlillərini, islam dinini, Quranı) batil sözləri ilə söndürmək istəyirlər. Allah isə kafirlərin xoşuna gəlməsə də, ancaq öz nurunu (dinini) tamamlamaq istər" [Qurani Kərim 1997, s. 193].

Azərbaycan liderin 9-11 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilən başqa bir toplantıda, "İslam sivilizasiyası Qafqazda" adlı Beynəlxalq konfransdakı çıxışında öz konkret müşahidələri və qənaətləri əsasında sovet siyasi-ideoloji sisteminin dinə qarşı yönəlmiş siyasətinin görünən və görünməyən tərəflərindən söhbət açır,

bir daha həmin mübarizənin məğlubiyyətlə nəticələnməsinin qanunauyğunluğuna diqqəti cəlb edir, bu məğlubiyyəti dini hisslərin xalqın həyatına, mənəviyyatına atdığı rişələrin güclü və dərin olması ilə izah edir: "Sovetlər İttifaqının mövcud olduğu 70 il ərzində onun ərazisində din yasaq, qadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, allahsızlıq, dini inkar etmək o illərdə kommunist ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Biz bu dövrü yaşamışıq və indi, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra tarixi nöqteyi-nəzərdən qısa bir zamanda dinin, o cümlədən İslam dininin nə qədər dərin kökləri olduğunu daha da çox dərk etmiş oluruq"

Ulu öndər Heydər Əliyev yaxın keçmişin tarixi təcrübəsinin obyektiv mənzərəsini rəsm edir, buna görə də onun təhlil və qiymətləri sərrast və inandırıcı səslənir. Ümumiyyətlə, bu mühakimələr fakta əsaslanması və məntiqi ardıcıllığı ilə seçilir. Daha sonra Heydər Əliyev deyir: "Qısa bir zamanda məlum oldu ki, əgər Azərbaycanda kommunist ideologi yaşı 70 il yox, 170 il də hökm sürmüş olsaydı, insanları İslam dinindən ayırmaq mümkün olmayacaqdı. Bu artıq faktdır. Eyni zamanda, bu, İslam dininin nə qədər böyük gücə malik olduğunu sübut edir"[Əliyev, 2005, səh 5].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanda tikilən məscidin açılışında söylədiyi geniş nitqində bu incə məsələyə toxunaraq bildirirdi ki, o, Sovetlər İttifaqında yüksək vəzifə tutmuşdu və bu sayaq vəzifəli şəxslər dindən uzaq olmalı idilər. Kommunist Partiyasında və siyasi hakimiyyətdə yüksək yer tutmasına baxmayaraq, Allah daim onun qəlbində olmuş, amma şəraitə görə bunu biruzə verə bilməmişdir. Bütün bunlar şəxsiyyətin daxilində iztirablar doğururdu. Azərbaycan rəhbəri tarixi həqiqəti etiraf etməklə, həm də həmin mənəvi-psixoloji yaşantıları hiss etdirirdi. Bu yolla İslama qarşı aparılan qərəzli təbliğatın cəmiyyətə vurduğu mənəvi ziyana diqqəti yönəldirdi. "İslam sivilizasiyası Qafqazda" adlı Beynəlxalq konfransda söylədiyi fikrilər olduqca maraqlıdır: "Sovet hakimiyyəti dövründə dünyaya gəlmiş, yaşamış nəsillər, bəlkə də, o vaxtkı güclü təbliğat nəticəsində dinin, bizim üçün isə, ələlxüsus, islam dininin bu qədər zəngin mənəvi dəyərlərə, bu qədər dərin köklərə malik olduğunu anlaya bilmirdilər. Biz özümüz də bunu anlaya bilmirdik. Mən bunu etiraf edirəm" [Əliyev, 2001, səh 8].

Azərbaycan rəhbərinin dedikləri bir neçə mühüm məsələni dövrün tarixi həqiqətləri səviyyəsində açıqlayır və ümumiləşdirir: birincisi, sovet ideoloji siyasi sistemi müsəlmanları öz dinindən, dinin zəngin mənəvi dəyərlərindən, islam maarifindən uzaq saxlayırdı, çünki bu dəyərlərin gücünü bildiyinə görə yəqin edirdi ki, cəmiyyətdə sovet ideologiyasının təsiri azalır, İslama meyl rəsmi ideologiyanı üstələyir. Başqa bir tərəfdən, bolşeviklər dinə və xüsusilə, İslama qarşı mübarizədə həm ideloji-siyasi təbliğat vasitələrindən istifadə etməklə gerçək dini maarifin qarşısını alır və islam dəyərlərini təhrif edir, həm də zorakılıq yolu ilə təsisatları və məscidləri, müqəddəs ziyarət yerlərini məhv edir, onların yerinə anbar və bu tipli binalar tikirdilər. Hətta məscid və ziyarətgahları partladıb darmadağın etməkdən belə çəkinmirdilər. Bunda məqsəd isə dini atributları ictimaiyyətin və xüsusilə yeni nəslin şüurundan silmək olub. Azərbaycanın əksər bölgələrində məscidlər, minarələr sökülmüş, ümumi bina isə təsərrüfat işləri üçün istifadə edilmişdir. Yeni nəsil bunlardan xəbərsiz idi. Digər bir tərəfdən ruhanilər və dini şəxslər təqib edilirdi, hətta dindən uzaqlaşanlara allahsızlıq kitabçası kimi vəsiqə verilirdi. Təkcə Quran və islam maarifinə aid dini kitablar deyil, ərəb əlifbası ilə yazılmış çoxlu elmi, fəlsəfi, mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi və ədəbi sərvətlər də məhv edilirdi. Əslində xalqın tarixi yaddaşının üstündən qələm çəkmək siyasəti yeridilirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarında bu barədə acı təəssüf hissi ilə dönə-dönə danışır. "Bibiheybət" məscidini 1994-cü ildə ziyarət edərkən bu müqəddəs ocağını necə vəhşiliklə dağıdılmasını yada salır. Burada yeni bir məscidin tikilməsi barədə qərar verir. Bu məscid kompleksi 1998-ci ilin may ayında tikilib başa çatdı və Prezident həmin açılışda çıxış edərək bir daha göstərdi ki, nə fiziki zor və məhvetmə, nə də siyasi-ideloji təbliğat maşını insanların etiqadını sındıra bilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1-2 oktyabr 1998-ci ildə Bakıda Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Elmi-Dini Şurasının keçirdiyi "Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər" adlı Beynəlxalq konfransda bu barədə bəhs edərək belə söyləmişdir: "Təsəvvür edin, o yer müqəddəs yerdir. Orada VIII əsrdə həzrəti Hökumənin qəbri olmuşdur. İmam Rzanın bacısı həzrəti Hökumənin qəbri üzərində vaxtilə insanlar məscid qurmuşdular və ora ziyarətgaha çevrilmişdi. Ancaq o müqədəs yer, müsəlmanların, tək Azərbaycandan yox, dünyanın bir çox yerlərindən gələn müsəlmanların ziyarət etdiyi müqəddəs ocaq 1933-cü ildə partladılmışdır, dağıdılmışdır. Məscidi partladıblar, dağıdıblar, yerlə yeksan ediblər, amma insanlar ayağını o yerdən çəkə bilməyiblər. Həmişə "Bibiheybət" piri bizdə ona pir deyirlər - müsəlmanların ziyarət yeri olubdur, müsəlmanlar gedib orada, o yerə öz ehtiramını bildiriblər, Allah yolunda nəzirlərini veriblər və o yeri yaşadıblar" [İsgəndərov, 2008, s. 49].

Ulu öndər Heydər Əliyev həmin konfransda bu tipli başqa faktları da yada salır. Belə ki, Sovetlər zamanı İslama qarşı aparılan mübarizə nəticəsində yüzlərlə məscid və ziyarətgah məhv edilmişdi. Azərbaycan müstəqillik əldə edərkən ölkədə cəmi 18 məscid fəaliyyət göstərirdi. Lakin qısa bir vaxtda, yəni 7 il ərzində 1000-dən artıq məscid tikilmişdir. O, bu barədə sözlərini belə yekunlaşdırır: "İndi Azərbaycanda 1000-dən

artıq məscid var. Deməк, insanların hamısının qəlbində məscid intizarı, məscid arzusu (məscid Allah evidir) o qədər yaşayıb ki, qısa bir zamanda hökumətin, dövlətin heç bir köməyi vəsaiti olmadan məscidlər tikilibdir. Bu mənim dediklərimə əyani sübutdur"[İsgəndərov, 2008,s.52].

Nəticə

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev İslam dəyərlərini xalqımızın milli sərvəti kimi dəyərləndirdiyi barədə fikirlərini açıqlayaraq belə demişdir: «Xalqımızın çoxminillik tarixi var və çox əsrlərdir ki, İslam dininə itaət edirik. İslam dini bizim doğma dinimizdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, dinimizin adət-ənənələri və dəyərləri hamısı birlikdə bizim milli sərvətimizdir. Biz fəxr edə bilərik ki, xalqımız çox dəyanətli xalqdır və zaman-zaman, əsrlər boyu cürbəcür məhrumiyyətlərə məruz qalaraq bütün bu adət-ənənələri unutmayıb. Nə vaxt ki, rəsmi dairələr bunu qadağan edib, yaxud da buna mənfi münasibət göstərib, insanlar bunu qəlbində, öz ailəsində, evində yaşadıblar. Hətta bizim bəzi fədakar insanlar bu adət-ənənələrimizi yaşatdıqlarına görə çox əziyyətlər çəkiblər, bəzən də məhrumiyyətlərə, cəzalara məhkum olublar». Heydər Əliyevdən gətirdiyimiz kəlamlar onun xalqımızın ümumi və bəşəri dəyərlərə yiyələnməsində İslamın rolunu yüksək qiymətləndirdiyini göstərir. Məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin qanunçuluq bazasının yaradılmasında, normativ hüquqi sənədlərin ardıcıllıqla həyata keçirirlməsində, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında və inkişafında misilsiz xidmətlər göstərdiyini nümayiş etdirməsi əks olunubdur.Möhtərəm prezidentimiz Cənab İlham Əliyev bugün də, dövlət-din münasibətlərində yaranmış ənənəni uğurla davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Xalqımızın birliyi və dövlətimizin düzgün siyasəti sayəsində müstəqilliyimizi qoruyub saxlayacaq, daha da möhkəmləndirəcəyik // "Azərbaycan" qazeti, 28 may 1998
2. Qurani-Kərim. B., 1997. 302 səh
3. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). B., "Azərnəşr", 1995
4. Əliyev Heydər (1). Müstəqillik yolu (Seçilmiş fikirlər). B., 1997
5. Əliyev Heydər. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət // "Azərbaycan" qazeti, 30 dekabr 2000, 15 səh
6. İsgəndərov Anar. Təzəpir, B., "Qismət", 2008, 152 səh
7. Əliyev Heydər (2). Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, dönməz və sarsılmazdır. "Azərbaycan" qazeti, 28 may 1997, 16 səh
8. Əliyev Heydər. Azərbaycan dövləti bundan sonra da yaşayacaq və müstəqilliyi əbədi, daimi olacaqdır // "Respublika" qazeti, 18 oktyabr 2001, 14 səh
9. Əliyev Heydər. Müstəqil Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğu, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamla irəliləyir / "Respublika" qazeti, 18 oktyabr 2002, 15 səh

İslamic values and tolerance in the heritage of national leader HeydarAliyev

Summary

In the article after the return to power of Heydar Aliyev implemented important measures towards analyzes the issues of regulation of relations between state and religion. National treasure of the azerbaijani people, the great leader of Islamic values as tolerance towards the creation of research and analysis services brought to our country. The article also tolerant environment in our country of the great leader in the creation of services were also considered.

Исламские ценности и толерантность в наследии Общенационального лидера Гейдара Алиева

Резюме

После возвращения Общенационального лидера Гейдара Алиева к политической власти, им были приняты множество мер, направленных на осуществление важных мер. В статье анализируются вопросы регулирования отношений между государством и религией, которые заняли важное место в политике Великого лидера. Гейдар Алиев всегда уделял большое внимание таким ценностям, как Ислам, толерантность в нашей стране. Политика, проводимая Общенациональным лидером была направлена на создание атмосферы взаимопонимания и толератности.

Rəyçi: dos.F.Hüseyn

Göndərilib: 23.03.2020 Qəbul edilib: 27.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/119-120

Гюнель Садагат гызы Алиева-Мамедова
Бакинский государственный университет
gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: *Турция, Азербайджан, внешняя политика, экономика*
Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, xarici siyasət, iqtisadiyyat*
Key words: *Turkey, Azerbaijan, external policy, economy*

Введение

Турция является первым государством, признавшим независимость суверенной Азербайджанской Республики 9 ноября 1991 года, на сегодняшний день Турция - стратегический партнёр Азербайджана в мировой политике и государство, оказывающее Азербайджану всестороннюю поддержку (2).

3 мая 1992 года, в ходе официального визита в Баку правительственной делегации Турции были установлены дипломатические отношения между Турцией и Азербайджаном. Подписание 20 сентября 1994 года «Контракта века», с зарубежными компаниями «Тюрк петроллары» было реальным проявлением развития стратегического сотрудничества между Турцией и Азербайджаном. Во всех пяти международных консорциумах, связанных с азербайджанским нефтегазовым сектором, имеется доля турецкого капитала (2).

Подписанные между Турцией и Азербайджаном важные соглашения об экономическом сотрудничестве "Соглашение о сотрудничестве в сфере туризма между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Турецкой Республики", "Соглашение о торгово-экономическом сотрудничестве между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Турецкой Республики", "Протокол о научном, техническом и экономическом сотрудничестве в сфере сельского хозяйства", "Протокол о сотрудничестве и взаимной помощи в таможенной сфере между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой" и многие другие еще раз доказывают развитие турецко-азербайджанских интенсивными темпами.

На проходящем в азербайджанской столице военном параде по случаю 100-летия освобождения турецкими войсками Баку президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что «Азербайджан вложит в турецкую экономику $20 млрд. Мы успешно реализуем совместные энергетические и транспортные проекты, которые создают энергетическую и транспортную карты Евразии». Показателем высокого уровня доверия и отношений между двумя государствами Ильхам Алиев назвал состоявшиеся в 2018 году шесть встреч с президентом Реджепом Тайипом Эрдоганом (3).

В 2003 году в Азербайджане насчитывалось 8 турецких строительных проектов стоимостью 55 млн долларов, а в 2007 г. статистические данные указывают 6 проектов стоимостью 849 млн долларов.

В целом, Азербайджан является одним из важных рынков сбыта турецких товаров на Кавказе. Турецкий экспорт в Азербайджан за 10 лет (2001-2011 гг.) вырос более чем в 9 раз (4).

Если в 2010 году удельный вес лиры в экспорте составлял всего 2,6 процента, то сейчас этот показатель превысил 13 процентов. В импорте доля национальной валюты Турции за тот же период выросла с 3,1 до почти восьми процентов.

Уже в 2017 году по данным Государственного таможенного комитета Азербайджана, товарооборот с Турцией составил 2,64 миллиарда долларов, из которых на экспорт в эту страну пришлось 1,37 миллиарда долларов. Товарооборот между двумя странами в 2017 году вырос на 14,8 процента (5).

Как полагает турецкий политолог Энгин Озер «И к тому, что страны региона поддерживают призыв Турции по осуществлению товарооборота в национальной валюте, следует относиться нормально. На самом деле инициативу, с которой выступила Турция, можно назвать проектом по очистке торговли во всей Азии от доллара и евро. Если эта попытка Турции станет успешной, то во многих развивающихся странах будут функционировать биржи, которым не будут угрожать финансовые спекулянты. Как известно, в африканских странах, где роль резервной валюты исполнял доллар, стали предпочитать китайские юани. Кроме этого, я считаю, господство американского доллара на рынке имеет психологические причины» (6).

В 2019 году доля товарооборота между двумя странами составила 13,54% от общей внешней торговли, объем экспорта Азербайджана в Турцию составил $2 млрд 862 млн 694 тыс.

В отчетном периоде импорт Азербайджана из Турции составил $1 млрд. 646 млн. 801 тыс. (7).

Говоря об основных статьях импорта Турции следует отметить: нефть, промышленное сырьё, машины и оборудование, строительные материалы, автомобильные двигатели, потребительские товары, железо и сталь, химикаты, удобрения, крупный рогатый скот.

Основные же статьи экспорта Турции: сельскохозяйственные продукты и продукты питания (включая финики, орехи, сухофрукты) текстиль и одежда, табак, кожа, стекло, очищенная нефть.

Природные ресурсы: хром, медь, ртуть, сурьма, уголь, нефть, природный газ, железная руда, соль. Развита чёрная и цветная металлургия, машиностроение и металлообработка, судостроение, химическая, нефтеперерабатывающая, текстильная и пищевая области промышленности (1., с.1273).

Лондонский еженедельник «Economist» в специальном докладе, посвященном анализу современной ситуации в Турции, обратил внимание «на необычно высокую активность» в ее национальном хозяйстве и отметил, что «темпы развития страны будут, по всей вероятности, более значительными, чем почти в любой европейской стране». В 2011 году Турция оказалась на 3-м месте в мире после Китая и Сингапура, без учета некоторых небольших стран, не играющих заметной роли в мировом хозяйстве (8).

Заключение

Таким образом, Турция – первая, признавшая независимость Азербайджана, уделяет особое внимание развитию не только политического, но и торгово-экономического сотрудничества двух стран. С каждым годом всё больше растёт товарооборот двух стран, приводя к усилению обоих государств в регионе Ближнего и Среднего Востока, Южного Кавказа.

Литература

1. Новейший энциклопедический словарь. 20000 статей. // под ред. Варшавской Е. М.: АСТ, 2004, 1424 с.
2. https://cyberleninka.ru/article- Исмаилова Л. Азербайджано-турецкое экономическое сотрудничество и основные направления его совершенствования
3. https://interfax.az/view/743875 - Азербайджан расширяет сотрудничество с Турцией во всех направлениях – Алиев
4. https://cyberleninka.ru/article - Пестрецов А., Бабиров И. Азербайджано-турецкие отношения: достижения и проблемы
5. https://1news.az/news - Турция и Азербайджан перейдут на торговлю в нацвалютах
6. https://kafkassam.com - Турция объявила войну доллару и призывает подключиться Азербайджан
7. https://abc.az/ru/news/39645 - Азербайджан увеличил экспорт в Турцию более $ 1млрд.
8. https://www.webeconomy.ru/ - экономика Турции

Türkiyə-Azərbaycan ticarət-iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətləri

Xülasə

Bu gün dünyada ticari və iqtisadi əlaqələr dünyanın istənilən ölkəsinin uğurlu inkişafına, bütövlükdə hər bir ölkənin siyasi sabitliyinə təsir edən güclü bir amildir.

Türkiyə və Azərbaycan da xarici siyasətdəki bu vacib göstəricilərə diqqət yetirirlər. Hər il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət artaraq, Yaxın və Orta Şərq bölgəsində, Cənubi Qafqazda hər iki dövlətin güclənməsinə səbəb olur.

The main directions of Turkish-Azerbaijani trade and economic relations

Summary

Today, trade and economic relations in the world are strong factor that affects the successful development of any country in the world, as well as the political stability of each country as a whole.

Turkey and Azerbaijan also pay attention to these important indicators in foreign policy. With each year, trade between Turkey and Azerbaijan is growing, leading to the strengthening of both states in the region of the Middle East, the South Caucasus.

Rəyçi: dos.A.Məmmədli

Göndərilib: 18.03.2020 Qəbul edilib:19.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/121-124

Samir Zülfüqar oğlu İsgəndərli
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
samir_isgenderli@mail.ru

MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ KİMLİK

Açar sözlər: *beynəlxalq münasibətlər, qloballaşma, milli-mədəni kimlik*
Key words: *international relations, globalization, national-cultural identity*
Ключевые слова: *международные отношения, глобализация, национально-культурная идентичность*

Qloballaşmanın milli dövlət və mədəniyyətə-mentalitetə təsiri ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Hətta qloballaşmanın məhz bu nəticələrini qabardan, onun milli dövlətçiliyə, milli mədəniyyətə və adət-ənənələrə mənfi təsir göstərəcəyini vurğulayaraq onunla mübarizəni özünün əsas məqsədi sayan ümumdünya hərəkatı - antiqlobalistlər hərəkatı da mövcuddur. Əslində qlobalistikanın bir elm kimi yaranması da qlobal problemlərin tədqiqinin zəruriliyi ilə sıx əlaqədardır. Milli, regional və dünya səviyyəli münaqişələrin yaranması təhlükəsi bir çox hallarda dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin yaratdığı üstünlüklərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə də əlaqələndirilir [1, 402].

Qloballaşmanın mümkün nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından kulturoloji amillər, onların milli mədəniyyətlərin dəyər-normativ əsaslarına təsiri hökmən nəzərə alınmalıdır. Tarixən təşəkkül tapmış lokal (milli) mədəniyyətlərin qlobalizasiya dövründə taleyi necə olacaq? Bu proses mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasına kömək edəcək, yoxsa bəşəriyyətin mədəni eyniləşməsi, müxtəlif mədəniyyətlərin hansısa vahid və hamı üçün ümumi qlobal mədəniyyətlə əvəzlənməsi baş verməkdədir? Bu məsələlər bu gün ən müxtəlif cavablar doğuran suallardır. Milli şüurun dirçəldilməsi, qloballaşma ilə əlaqədar mərkəzdənqaçma qüvvələrinin dağıdıcı təsirinə qarşı cəmiyyətin özünüqoruma reaksiyası kimi ortaya çıxır. Qloballaşma bir tərəfdən vahid iqtisadi, siyasi, informasiya məkanının formalaşması üçün real imkanlar açırsa, digər tərəfdən, o müxtəlif inkişaf mərhələlərində, necə deyərlər "müxtəlif start vəziyyətləri"ndə olan, unikal mənəvi, mədəni dəyərlərə malik birliklər qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bir sıra hallarda qloballaşma mədəniyyətlər arasında mövcud münaqişələrin kəskinləşməsinə, yeni münaqişələrin yaranmasına, milli ənənələrin sıradan çıxmasına gətirib çıxarır.

Qloballaşma milli mədəniyyətlər arasındakı əvvəllər mövcud olmuş maneələri aradan qaldırmaqla mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və təsir formalarının və səviyyələrinin də genişlənməsinə səbəb olur. Qlobal mədəniyyətinin təşəkkül tapması ilə yanaşı mədəniyyətlərin inkişafında digər tendensiya da özünü göstərməkdədir - mədəni müxtəlifliyin getdikcə zəifləməsi və milli mədəni dəyərlərin eyniləşməsi (unifikasiyası). Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın genişləndiyi, mədəniyyətin xalqlararası kommunikasiyanın əsas formalarından birinə çevrildiyi zamanda milli identikliyin qorunması zəruriliyi problemi daha da aktuallaşır. Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərin unifikasiyası təkcə ayrı-ayrı mədəni formaların itməsi ilə deyil, həm də mədəni yekcinsliyin insanların təfəkkür tərzinin, dünyagörüşünün yekcinsləşməsinə gətirib çıxarması ilə təhlükəlidir. Məhz bu təhlükə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT və YUNESKO-nun mədəni müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş bir sıra qərarlar qəbul etməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda qloballaşma xalqlar və ölkələr arasında mədəni bərabərsizliyin getdikcə dərinləşməsinə səbəb olur. Təhsilin səviyyəsinə, mədəniyyət müəssisələrinin sayına və onlardan istifadənin həcminə, fərdi kompüterlərlə təminata, ən nəhayət dövlətin mədəniyyət sahəsinə ayırdığı vəsaitlərin həcminə və göstəricilərinə görə lider dövlətlərlə autsayder dövlətlər arasında fərqlər getdikcə artmaqdadır. İqtisadi, texnoloji bərabərsizliklə yanaşı mədəni bərabərsizlik bu gün ictimai tərəqqiyə əsas maneə olaraq qalmaqdadır. Çox təəssüf ki, qlobalizasiya müxtəlif ölkələrin mədəni inkişafı arasındakı fərqləri nəinki aradan qaldırmır, əksinə, daha da dərinləşdirir. Ölkələrin inkişafının əsas göstəricisi olan insan potensialının səviyyəsindəki bu fərqlər bir sıra hallarda autsayder ölkələrdə fanatizm, millətçilik, radikalizm, ekstremizm kimi meyllərin artması ilə müşayiət olunur. Bir tərəfdən bəzi ölkələrdə və regionlarda mədəni geriliyin səbəbi kimi qərbin mədəni müdaxiləsi göstərilir, digər tərəfdən isə "Faust sivilizasiyasına" məxsus birliklərin siyasi, iqtisadi və mədəni üstünlüyünün ideoloji və coğrafi cəhətdən əsaslandırılmasına, "avrosentrizm" konsepsiyasının yenidən dirçəldilməsinə cəhdlər göstərilir. Müasir dünya milli-mədəni müxtəlifliyin vəhdəti kimi çıxış edir. Milli mədəniyyətlərin zənginliyi bütün bəşəriyyətin mənəvi zənginliyi deməkdir. Buna görə də hər bir milli mədəniyyət dəyərsiz sərvət olaraq diqqət və qayğı tələb edir.

Xalqların öz mili-mədəni varlıqlarını qoruyub inkişaf etdirmək cəhdlərini köhnəliyin qalığı kimi qəbul edən qloballaşmanın qızğın tərəfdarlarından fərqli olaraq, mədəniyyət heç zaman mücərrəd, ümumbəşəri xarakter almayacaq, o həmişə konkret, milli formada inkişaf edəcəkdir. Qloballaşma məddahlarının nəzərincə, milli mədəniyyətlər öz potensialını itirmiş cəmiyyətlərin dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışan elementlər rolunda çıxış edir və dünya qlobal sisteminə daxil olmağa mane olur [2,170].

Eyni zamanda məlum həqiqətdir ki, mədəniyyət mahiyyətcə özünəməxsus, milli olsa da, o təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Milli mədəniyyət yalnız digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək, qarşılıqlı şəkildə zənginləşərək, özgünlüyünü saxlamaqla, ümumbəşəri mədəniyyət səviyyəsinə qalxa bilər. Bu baxımdan milli və ümumbəşəri mədəniyyətləri tam və hissələrin münasibətləri kimi də səciyyələndirmək olar. Müasir dünyada biz milli özünüdərkin, milli identikliyi inkişafının şahidi oluruq. Milli dəyərlərə sadiqlik, məxsus olduğu millətin, xalqın, etnosun sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına nail olmaq arzusu, digər millətin mənəvi dəyərlərinə hörmət etməklə, milli bərabərlik prinsipinə riayət etməklə mümkündür. Əks halda bu məxsus olduğu xalqın mənafeyinin və maraqlarının mütləqləşdirilməsinə, milli eqoizmə, milliyyətçiliyə gətirib çıxarır. V.S.Malaxova görə, etnik millətçilik üçün öz xalqının dəyərlərinin, imperativlərinin, ümumi tarixinin, linqvistik və mədəni homogenlik haqqında miflərinin şişirdilməsi kimi keyfiyyətlər xasdır. Etnik millətçi üçün onun mədəniyyəti, dili, adət-ənənələri, həyat tərzi digər millətlərinkindən mütərəqqi olduğundan üstün tutulmalıdır. Milli müstəsnalıq iddiası, etnik lovğalıq son nəticədə etnik münaqişələrə, regional müharibələrə gətirib çıxarır ki, bundan da nəinki qonşu xalqlar, elə birinci növbədə etnomillətçilik xəstəliyinə tutulmuş xalqın özü zərər görür. Etnik millətçiliyin ən mühüm təzahürlərindən biri nəyin bahasına olursa olsun öz dövlətçiliyinə nail olmaq iddiasıdır. Onların nəzərincə dövlət yalnız bir millətin nümayəndələrindən ibarət olmalıdır. Dövlətçiliklə bir etnik millətin sərhədlərini uyğunlaşdırmaq tələbləri təhlükəli vəziyyətlərə və münaqişələrə, məcburi deportasiyaya, genosidə gətirib çıxarır, polietnik dövlətdə yaşayan bütün digər xalqları tabe vəziyyətinə salır [3,309].

Qloballaşma xalq mədəniyyəti, elitar mədəniyyətlə kütləvi mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətlərində də köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bir yandan, biz birinci tip mədəniyyətin statusunun getdikcə aşağı düşməsi meylləri ilə rastlaşırıq, digər tərəfdən kütləvi mədəniyyətin postindustrial cəmiyyətin mədəniyyətin sisteminin əsas elementinə çevrildiyini müşahidə edirik. Formalaşmaqda olan qlobal mədəniyyətə bir sıra hallarda milli mədəniyyətlərin qlobal qərbləşməsi (vesternizasiya) prosesi kimi baxırlar, bunun da əsasında qərb həyat və davranış tərzinin, təfəkkür formalarının qlobal hücumu, qərb, əsasən Amerika mədəniyyət nümunələrinin geniş yayılması durur. "Universal sivilizasiya" konsepsiyası da məhz qərbin mədəni ağalığına bəraət qazandırmaq məqsədi güdür. P.Berqer, R.Robertcon və b. mədəni qloballaşmanın məhz bu neqativ nəticələrini vurğulayırlar. Kütləvi mədəniyyətin sürətlə yayılması ənənəvi milli mədəniyyətlər üçün əsil təhlükə yaradır. XXI əsrdə bu meyil getdikcə genişlənməkdədir. Qloballaşma proseslərinin təsiri nəticəsində mədəniyyətin əmtəəyə, xidmətə çevrilməsi təhlükəsi də artmaqdadır. Kütləvi mədəniyyətin nəticəsi olan unifikasiyaya (eyniləşməyə) qarşı özünü qorumaq reaksiyası kimi mədəni separatizm meyli ortaya çıxmaqdadır. Müasir dünya qütbləşməkdədir. ABŞ tədricən öz müstəsna liderliyini itirir, yeni güc mərkəzləri (Çin, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya, Türkiyə) yaranır.Həyat tərzlərinin, mədəni simvolların eyniləşməsi, bəsitləşməsi nəticəsində universallaşma prosesi sürətlənir və genişlənir. Qloballaşma qərb və amerikan dəyərlərini, normalarını, həyat tərzini bütün dünyaya yaysa da, onlar digər mədəniyyətləri əvəz etmək iqtidarında deyillər. Nəticədə mədəniyyətlərin toqquşması, münaqişəsi təhlükəsi yaranır.Qlobalizasiya milli-mədəni identiklik problemini daha da mürəkkəbləşdirir, bir çox xalqları "biz kimik"? sualına cavab axtarmağa sövq edir. Bu böhranın bariz göstəricilərindən biri də milli dillərin statusunun aşağı düşməsi, mədəniyyətlər arası ünsiyyətin yeganə vasitəsi kimi ingilis dilinin bərqərar olmasıdır.

Bu təzahürlər öz növbəsində öz dilini və mədəniyyətini əziz tutanların etirazlarına səbəb olur. Hətta bəzi ölkələr (Tanzaniya, Keniya, Malayziya) rəsmi dil kimi ingilis dilindən imtina etdiklərini bildirmişlər. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas forması kimi mədəni müdaxilə çıxış edir ki, onun əsas göstəricisi bir mədəni dəyərlər sisteminə digər mədəni dəyərlərin nüfuz etməsidir. Xüsusən, son iyirmi ildə müxtəlif ölkələrin mədəni məkanına Amerika kütləvi mədəniyyətinin güclü müdaxiləsi milli mədəniyyətləri qoruyub saxlamaq istəyənlərin ciddi narahatçılığına səbəb olmuşdur. Amerika siyasi və intellektual elitasının bir çox nümayəndələri Amerika kütləvi mədəniyyət dəyərlərinin digər mədəni sivilizasiyalara qəbul etdirilməsinin şüurlu şəkildə həyata keçirdiyini, ABŞ xarici siyasətinin mühüm elementi olduğunu açıq etiraf edirlər.Tanınmış ABŞ siyasi xadimi Henri Kissencer 1999-cu il oktyabrın 12-də Trinti kollecində (Dublin, İrlandiya) çıxışında açıq şəkildə etiraf etmişdir: "Əsas çağırış ondan ibarətdir ki, adətən qloballaşma adlanan şey əslində Birləşmiş Ştatların hakim rolunun başqa adıdır [4,15].

Buna bir sıra hallarda standart kimi qəbul edilən Amerika siyasi ənənələrinin demokratik idealları da şərait yaradır. Bütün bunlar isə "Amerika mədəni imperializminin" sürətlə yayılmasına gətirib çıxarır.Mədəni

qloballaşmanın bu neqativ təzahürlərinə diqqət yetirən pessimistlərin nəzərincə nunun ən mənfi nəticəsi, demək olar ki, bütün milli mədəniyyətlərin təməl strukturlarına güclü zərbə vurması, "mədəni Çemobıl"ın yaranma təhlükəsidir. Dünyagörüşündə dəyişikliklərə yol açır. Qloballaşma əleyhdarlarının fikrincə, bu ümumdünya prosesi müstəmləkəçiliyin yeni növünün, mədəni "imperializmin" yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

1960-cı illərdə yaranmış bu konsepsiyaya görə müstəmləkəçilikdən azad olmuş və inkişaf etməkdə olan ölkələr keçmiş metropoliyalar tərəfindən dünya informasiya axınına cəlb edilməklə müstəmləkəçiliyin yeni forması elan mədəni müstəmləkələrə çevrilmişlər. Mədəni imperializm sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin kütləvi kommunikasiya vasitələrinin istehsalı və yayılması texnologiyası sahəsində üstünlüyü üçüncü dünya ölkələri əhalisinin şüuruna yad mədəni dəyərlərin, davranışın norma və nümunələrini yeritməyə şərait yaradır.

İnformasiya məkanında əsasən ABŞ və qərb kütləvi informasiya vasitələri üstünlük təşkil etdiyindən Amerika həyat tərzinin dəyərləri üçüncü ölkələrin ənənəvi mədəniyyətini sıxışdırıb çıxarır və onların milli identikliyinə sarsıdıcı zərbə vurur Yeri gəlmişkən, antiqlobalizm hərəkatının ideya əsasını da məhz mədəni imperializmin tənqidi təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin digər müstəqil dövlətlərin milli maraqları, norma və ənənələri ilə hesablaşmamaları, dövlətlərin suverenliyini məhdudlaşdırmaq, bütün sivilizasiya strukturlarım avrosentrik modelə uyğunlaşdırmaq cəhdləri qloballaşmanın gizli tərəfləridir.

Belə şəraitdə "Mədəni təcridçilik" qloballaşmanın qərbin hegemoniyaına, onun mədəni dəyərlərinin zorla qəbul etdirilməsi kimi çıxış edən formalarına təbii reaksiyası kimi çıxış edir. Bunun ən bariz nümunəsi kimi İranda antişah inqilabını göstərirlər. Lakin başqa nümunələr də mövcuddur. Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri, xüsusən Yaponiya qlobal maliyyə-iqtisadi və texnologiyalar şəbəkəsinə uğurla inteqrasiya olunaraq, eyni zamanda öz mənəvi-mədəni özgünlüyünü də qoruyub saxlayırlar. Xüsusən Yaponiya üçün qlobalizm bir o qədər də təhlükəli deyil. "Yapon ruhu, qərb texnologiyaları" ideyasına sadiq qalan bu ölkə ümumdünya birləşdirici və eyniləşdirici proseslər şəraitində belə öz etnik identikliyini cəsarətlə müdafiə edir. Bu sözləri eyni ilə"Qlobal düşün, lokal hərəkət et" prinsipi ilə yaşayan Cənub-Şərqi Asiya ölkələri haqqında da söyləmək olar. Rus alim N.D.Nikandrovun fikrincə, qlobal mədəniyyət iqtisadi, siyasi və ideoloji rəqabətin mövcudluğu şəraitində mümkün deyildir. Əgər mədəniyyətin əsasını dilin təşkil etdiyini nəzərə alsaq, onda qlobal mədəniyyətə çağırış, elə qlobal dilə çağırış deməkdir ki, bunu nə rasional, nə də emosional səviyyədə heç kim müdafiə etməyəcəkdir. Bunun ən bariz nümunəsi ABŞ-da 18-ci əsrdən mövcud olan əridici qazan (meltinq pot) siyasətinin iflasa uğramasıdır. Bu ideya artıq tarixə qovuşsa da, ölkədə dil və mədəniyyət problemləri hələ də qalmaqdadır. Ona görə də qlobalizasiyanın əridici qazan kimi qəbul edilməsi bir mifdir. Çünki fərqlilik, müxtəliflik, ziddiyyət olmadan inkişaf ola bilməz. Deməli qlobal mədəniyyətin özü də mifdir, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların dialoqu isə reallıqdır [5,365].

Lakin "qlobal mədəniyyət" anlayışı heç də bütün dünyanın bölüşdüyü, eyniləşdirilmiş və standartlaşdırılmış dəyərlər məcmusu deyil. Qlobalistlər qərb modelinin həyatiliyini təmin etmək üçün demokratiya, insan hüquqları, iqtisadi inkişaf, yoxsulluqla mübarizə kimi nəcib ideyalardan geniş istifadə edirlər. Əslində isə bunlar bütün dünyada insanların daha da yoxsullaşmasına, var-dövlətin az sayda ölkələrdə və əllərdə cəmləşməsinə gətirib çıxarır. Heç bir dövlət və ya dövlətlər qrupu demokratiya, insan hüquqları naminə belə özünün yeni imperiya məqsədlərini, iradəsini, mənəvi prinsiplərini və istehlakçı etnik normalarını başqalarına diktə etdirməməlidir. Qlobalizasiya prosesinin əsasında elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının təsiri nəticəsində müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin yaxınlaşması və görünməmiş intensivlik və miqyas almış dünya informasiya mübadiləsi durur. İqtisadi qloballaşmanın sürətlənməsi, informasiyanın qlobal xarakter alması nəticəsində mədəniyyət öz milli sərhədlərini aşaraq, qlobal bazar mexanizminin təsir dairəsinə cəlb olunur. Mədəni məhsulların istehsalı, bölgüsü və istehlakı milli sərhədləri daha qətiyyətlə aşmaqdadır. Bu zaman əsas mədəni axın "Şimal"dan (Qərbdən), "Cənuba" (Şərqə) yönəlmişdir. Əslində şərti olaraq vesternləşmə (qərbləşmə) adlanan bu istiqamət də mədəni qloballaşmanın bütün aspektlərini tam əhatə etmir. Son dövrlərdə qərb dövlətləri ilə yanaşı bir sıra Asiya və Latın Amerikası ölkələri (O cümlədən Hindistan, Çin, Türkiyə, Braziliya, İran və b.) qlobal mədəni proseslərin fəal iştirakçılarına çevrilməkdədirlər. Hind filmlərinin satışından gələn gəlirin yarıdan çoxu qərb ölkələrinin payına düşür. Nobel mükafatı almış yazıçılar arasında qeyri-qərb yazıçılarının sayı getdikcə artmaqdadır. Bütün dünyada baş verən miqrasiya prosesləri (əsasən "Cənub"dan "Şimal"a) inkişaf etmiş ölkələrin etnik, mədəni landşaftın sürətlə dəyişməsinə, qeyri-qərb mədəni məhsulun (həm simvolik, həm də maddi) istehsalının və istehlakının artmasına ciddi təsir göstərir. Bütün bunlar dünya mədəniyyətində ciddi transformasiya prosesinin başlandığını sübut edir. Lakin hələlik mədəni qloballaşmada qərbin aparıcı rolu qeyd-şərtsizdir. Müasir informasiya vasitələrinin və əlaqələrinin inkişafı sayəsində müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanlar millidövlət sərhədlərini aşaraq ən müxtəlif maraqlar üzrə birləşərək ünsiyyətə girirlər. Bu gün incəsənət növünün

həvəskarlarını birləşdirən milli amil deyil, məhz həmin spesifik maraq və tələbatlardır. Bu yeni mədəni birlik tipini səciyyələndirmək üçün ingilis sosioloqu Roland Robertson qlokallaşma terminini tətbiq etmişdir (Qloballaşma və lokallaşma sözlərinin birləşməsi əsasında). Qlokallaşma qlobal dünyada mədəniyyət sahəsində baş verən iki qarşılıqlı əlaqəli prosesi - homogenləşmə (yekcinsləşmə) və heterogenləşmə (müxtəlifliyin saxlanılması) prosesinin nəticəsi kimi başa düşülür [6, 199].

Ədəbiyyat

1. Manafova M. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: Təbib, 2006, 660 s.
2. Şükürov A. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 133 s.
3. Our creative diversity: report the World Commission of Culture and Development. Paris, UNESCO, 1996, 309 p.
4. Gindlin S.Social Justice and Globolization. Are they Compatible? // Monthly Review. June 2002, 54 p.
5. Horrison L.E, Hungtington S.P. Culture Matters. How Values Shape Human Progress. N.Y., 2000, 371 p.
6. Samovar L., Porter R, Stefani L. Communication between Culture. Belmont. CA, 1998, 436 p.

Globalization and national-cultural identity in contemporary international relations

Summary

In contemporary international relations, in the context of globalization and geopolitical processes, the survival and development of each nation is linked to a number of fundamental factors that have a systemic nature. At the forefront of these factors is primarily national-cultural identity. Especially in the era of globalization, national identity and integration act as a common mechanism that ensures and maintains the integrity of a nation. In other words, national identity is vital element of the integrity and existence of the people and nation.

Глобализация и национально-культурная идентичность в современных международных отношениях

Резюме

В контексте глобализации в контексте современных международных отношений и в контексте геополитических процессов сохранение существования каждой нации и нации связано с рядом фундаментальных факторов, которые носят системный характер. На первый план этих факторов стоит прежде всего национально-культурная идентичность и идентичность. Особенно в эпоху глобализации национальная идентичность, идентичность и интеграция действуют как общий механизм, который обеспечивает и поддерживает целостность нации. Другими словами, национальная идентичность и национальная идентичность являются жизненно важным элементом целостности и существования людей и нации.

Rəyçi: t.f.d. N.Bədəlov

Göndərilib: 04.03.2020 Qəbul edilib: 06.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/125-130

Насия Фазаир гызы Латифова
Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
nasiyeletifova@gmail.com

КОНЦЕПЦИЯ "GOOD GOVERNANCE" КАК ПОДХОД К РЕФОРМАМ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Ключевые слова: *good governance, государственное управление, принцип сотрудничества, электронное правительство*
Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, yaxşı idarəçilik, əməkdaşlıq prinsipi, elektron hökümət*
Key words: *good governance, public administration, the principle of cooperation, e-government*

Введение

В современных условиях происходящие в мире процессы свидетельствуют о том, что уровень развития общества полон проблем, которые ждут своего эффективного решения. Совпадение начала нового тысячелетия с фундаментальными преобразованиями как в области науки и техники, так и в экономической и политической сферах придает еще более отчетливый смысл усилиям по трансформации, которые имели место в этот период. В 1990-х годах, когда реформа государственного управления, которая вызвала спор о роли государства, стала одной из актуальных проблем почти в каждой стране. Государство вынуждено приспосабливаться к меняющимся условиям. С этой точки зрения, в период быстрых и полных изменений в области технологий, транспорта, связи и других областях, а также преобразований, таких как изменения в экономических и политических системах, что на повестке дня стоит проблема поиска инновационных реформ в области государственного управления. Одной из основных причин, приведших к реформе государственного управления, являются растущие ожидания граждан, пользующихся государственными услугами, финансируемыми за счет налогов. Граждане, как налогоплательщики, требуют качественной работы и услуг [1, с. 11]. Быстрое развитие технологий, которые привели к фундаментальным изменениям в работе и услугах в частном секторе, ориентированных на пожелания клиентов, привели к тому, что граждане сталкиваются с такими же требованиями в государственном секторе. Удовлетворение этих потребностей помогает обеспечить эффективное государственное управление и общественную поддержку инновационных реформ государственного управления [2, с. 53].

Недостатки менеджериального подхода к государственному управлению привели к появлению новой модели управления, называемой «Good Governance», «хорошее управление» или «достойное управление». Принципиально новая парадигма направлена на преодоление недостатков нового государственного менеджмента, таких как второстепенная важность решения социальных проблем и, следовательно, повышение уровня социального неравенства и бедности, особенно в развивающихся странах; размывание роли государства и должностных лиц в общественных отношениях; акцент на универсальность предлагаемых методов реформы вместо учета институционального контекста каждой страны.

Концепция «надлежащего управления» впервые появилась в повестке дня в 1992 году на ежегодной конференции Всемирного банка по экономическому развитию. Аналогичным образом была названа одна из тем конференции [3]. В то время в административной практике разных стран активно развивались и применялись основные идеи нового государственного управления, поэтому термин «Governance» упоминался в том же инструментальном смысле, что и «управление социально-экономическими ресурсами страны» как часть концепции менеджеризма [4].

Наряду с новым государственным менеджментом Governance сформировалось как отдельная модель управления в 1997 году, когда была опубликована Программа развития Организации Объединенных Наций «Управление в интересах устойчивого развития человеческих ресурсов». Согласно Программе, надлежащее управление понимается как «участие, прозрачность, подотчетность, эффективность, равенство и верховенство закона». Кроме того, эта модель направлена на максимизацию масштабов участия общества в управлении и «обеспечивает, чтобы политические, социальные и экономические приоритеты основывались на общем согласии, с тем, чтобы голоса самых бедных и наиболее социально незащищенных групп были услышаны при принятии правительственных решений»

[5, с. 47]. Очевидно, что хорошее управление в этом смысле выходит за рамки управленческого контекста, где обществу отводится роль потребителя государственных услуг, а не сопроизводителя.

Модель достойного управления кроме того не прекращает рассматриваться как единственный сбалансированный вариант организации системы государственного управления в глобальном масштабе. По словам 7-го Генерального секретаря ООН К. Аннана, «"Good Governance", скорее всего, наиболее ключевой фактор в уничтожении бедности и продвижении последующего государственного развития» [6, с. 53].

Впервые лозунг «peace, order and good governance» возник еще полтора столетия назад и был закреплен британским парламентом в Новозеландском конституционном акте 1852 года. На тот момент феномен «good governance» понимался как правовая норма принципа разделения властей. Однако со временем термин подвергся существенной интерпретации. Лозунгом данной управленческой мысли стало выражение «from Government to Governance» (от правительства к управлению), который означает переход к децентрализованным совместным сообществам (сетям), в которых государство, бизнес и гражданское общество равным образом участвуют в разделении властных полномочий. И если Government (правительство) подразумевало дифференциацию, с одной стороны, исполнителей, государственных служащих, а с другой - политического руководства, то под словом Good Governance понимается институционализированный диалог между государством и гражданским обществом. Встречаются и такие определения, как практика экономического, политического, и административного властоосуществления на всех уровнях [7, с. 24]. Эта модель фокусируется на партнерских отношениях, в которых политики и государственные служащие принимают решения совместно с другими секторами общества.

Good Governance характеризуется наличием разнообразных подходов к его содержанию. Одни исследователи рассматривают ее как возврат к государству всеобщего благоденствия, другие - как один из неизбежных циклов реформ, в ходе которых происходит быстрая смена разделения и реинтеграции государственных субъектов [6, с. 54]. Good Governance включает предыдущие управленческие модели в новый контекст равноправных партнерских отношений. Она представляет собой менее сложную структуру, чем в условиях государства всеобщего благоденствия, достаточно гибкую и ориентированную на человека при предоставлении услуг, направленную на интеграцию автономных возможностей граждан при решении социальных проблем.

И хотя большинство исследователей склонны полагать, что в современном мире не существует никаких объективных стандартов Good Governance, в ряде источников все-таки содержится универсальный набор компонентов, отражающих специфику этой модели. Так, в Программе ООН основными принципами Good Governance, которые распространяются на всех участников политического процесса, являются следующие [5, с. 68]:

1) *Участие в принятии государственных решений.* Участие как мужчин, так и женщин является ключевым краеугольным камнем надлежащего управления. Участие может быть либо прямым, либо через законных представителей. Важно отметить, что представительство не обязательно означает, что интересы наиболее уязвимых слоев общества будут приниматься во внимание при принятии решений. Участие должно быть информированным и организованным. Это означает свободу ассоциаций и выражения мнений, с одной стороны, и организованное гражданское общество-с другой.

2) *Консенсус при принятии решений.* В обществе существует несколько действующих лиц и столько же точек зрения. Благое управление требует посредничества различных интересов в обществе для достижения широкого консенсуса в обществе относительно того, что отвечает наилучшим интересам всего общества и как этого можно достичь. Это также требует широкой и долгосрочной перспективы в отношении того, что необходимо для устойчивого развития человеческого потенциала и как это сделать.

3) *Стратегическое видение*.

4) *Обратная связь (подотчетность)*. Не только правительственные учреждения, но и частный сектор и организации гражданского общества должны быть подотчетны общественности и своим институциональным заинтересованным сторонам. В целом организация или учреждение подотчетны тем, кто будет затронут их решениями или действиями. Подотчетность не может быть обеспечена без транспарентности и верховенства права.

5) *Эффективность при проведении государственной политики.* Надлежащее управление означает, что процессы и институты дают результаты, которые удовлетворяют потребности общества и при этом наилучшим образом используют имеющиеся в их распоряжении ресурсы. Концепция эффек-

тивности в контексте благого управления также охватывает устойчивое использование природных ресурсов и охрану окружающей среды.

6) *Ответственность всех участников процесса.* Надлежащее управление требует, чтобы институты и процессы стремились обслуживать все заинтересованные стороны в разумные сроки.

7) *Прозрачность.* Прозрачность означает, что принимаемые решения и их исполнение осуществляются в соответствии с правилами и положениями. Это также означает, что информация является свободно доступной и непосредственно доступной для тех, кто будет затронут такими решениями и их исполнением.

8) *Равноправие.* Благополучие общества зависит от того, чтобы все его члены чувствовали, что они заинтересованы в нем, и не чувствовали себя исключенными из основного потока общества. Это требует, чтобы все группы, но особенно наиболее уязвимые, имели возможность улучшить или сохранить свое благосостояние

9) *Верховенство закона.* Для надлежащего управления необходимы справедливые правовые рамки, которые применяются беспристрастно. Она также требует полной защиты прав человека, особенно прав меньшинств. Беспристрастное исполнение законов требует наличия независимой судебной системы и беспристрастной и неподкупной полиции

Зарубежный опыт в применении принципов концепции “good governance”

В современном развитии государственной службы стран ЕС присутствует общая для большинства из них, хотя и находящаяся на разных этапах реализации, повестка дня. Эта повестка включает в себя: повышение эффективности расходования средств за счет ориентации на результат; демократизацию государственной службы; передачу растущего числа полномочий негосударственным структурам; сокращение коррупции за счет регламентации и прозрачности административной деятельности; профилактику и совершенствование методов разрешения конфликтов интересов; ориентацию на партнерство и интерактивные отношения с гражданами как получателями государственных услуг [8, с. 81].

Для того чтобы отвечать ожиданиям граждан, правительствам следует опираться на стратегический потенциал, сильные институты, эффективные инструменты и процессы, а также иметь четкие критерии результативности. В настоящее время в Европейском союзе признается, что государство в лице органов и должностных лиц должно стремиться к эффективному управлению («good governance»). Переход к этой доктрине связывают с резолюцией Совета Европы 1977 г. и Рекомендацией Совета Европы 1980 г. В Белой книге по вопросам европейского управления 2001 г. определены критерии «надлежащего управления»: открытость, участие, подотчетность, эффективность и согласованность. Эти критерии долго разрабатывались, но теперь они стали частью законодательства и активно применяются.

В основе юридической доктрины эффективного (надлежащего) госуправления в ЕС лежат принципы законности и недискриминации, т.е. гарантии равных прав и свобод человека [8, с. 83].

Good Governance придает большое значение продвижению компьютеризации правительственных процессов и переходу к полностью цифровым операциям. Естественно, это связано с увеличением масштабов, качества и количества информации в современном мире. Так, в 1980-е гг. только 20% стран имели законодательство о доступе к информации, в 1990-е гг. - 40%, в 2000-е гг. - количество таких стран выросло до 80%. В рамках достойного управления, по словам экспертов, «агентства должны трансформироваться в веб-сайты» [6, с. 54], поставляющие государственные услуги.

В 2010 г. были приняты два стратегически важных документа для европейских стран в отношении построения информационного общества и электронного правительства - Цифровая повестка дня для Европы (Digital Agenda for Europe - DAE) и План действий электронного правительства (eGovernment Action Plan) на 2011-2015 гг. DAE является неотъемлемой частью общеевропейской Стратегии 2020 по достижению «интеллектуального, устойчивого и всеобъемлющего» (smart, sustainable and inclusive) роста. Ее цель состоит в том, чтобы помочь преобразованию европейской экономики, а гражданам и фирмам получить максимальные выгоды от развития цифровых технологий. В Повестке дня обозначены семь приоритетных направлений деятельности: создание единого цифрового рынка, повышение оперативной совместимости, повышение доверия и безопасности Интернета, обеспечение скоростного доступа в Интернет, дополнительные инвестиции в исследования и разработки, расширение цифровой грамотности и интеграции, применение ИКТ для решения проблем, стоящих перед обществом. Предполагается, что полное выполнение DAE увеличит ВВП ЕС к 2018 г. на 5%, или на 1500 евро на человека, за счет увеличения инвестиции в ИКТ, повышения качественного уровня ра-

бочей силы, обновления общественного сектора и развития инфраструктуры для интернет-экономики [8, с. 87].

Важными направлениями совершенствования государственного управления и формирования электронных правительств в Европе в настоящее время признается также повышение прозрачности, участия граждан и развитие коллабораций.

Прозрачность государственного управления подразумевает информированность граждан и мониторинг принимаемых решений. Для реализации прозрачности в ЕС создан целый ряд сервисов.

В ЕС существует множество локальных решений по мониторингу конкретных ведомств, процессов, персоналий и компетенции. Одно из наиболее значительных - Prelex. Ресурс позволяет гражданам видеть, в какой стадии находится принятие тех или иных государственных решений и какие институты вовлечены в работу над ними.

На институциональном уровне в ЕС существуют четыре основные формы общественного участия и контроля государственного управления [8, с.86]:

- работа с данными и запросами граждан. Например, с мая 2012 г. функционирует «Европейская гражданская инициатива» (The European Citizens' Initiative - ECI), позволяющая направить напрямую на рассмотрение Еврокомиссии петицию, организационное или правовое предложение, в случае его поддержки 1 млн граждан ЕС, которые являются гражданами по крайней мере одной четверти государств ЕС, в области, где государства-участники имеют полномочия на общеевропейском уровне;

- общественные консультации - организованное комментирование и оценка правительственных проектов. Общественные консультации могут быть реализованы в форме открытого слушания, в виде закрытого слушания с участием общественных представителей, в виде фокус-группы из заинтересованных сторон либо в письменном виде (в том числе в Интернете);

- форумы - могут принимать вид воркшопа, конференции, гражданских жюри. Ключевым примером ресурса, объединяющего два последних вида, является портал «Your Voice in Europe». Внутри сайта существует деление на «консультации» и «дискуссии», а также удобная навигация по социальным ресурсам, совещательным форумам и блогам разного уровня. Пользователь может представить свою точку зрения на новые инициативы в рамках общественной консультации, обсудить будущее Европы, а также оценить (в качестве обратной связи), как выполняются государственные правила и что следует изменить;

- интерактивный диалог через социальные сети для решения конкретной задачи. Так, например, функционирует Европейская сеть по информации и наблюдению за окружающей средой, в которую входят эксперты из 39 стран, около 300 национальных агентств по защите окружающей среды и другие участники, в том числе индивидуальные.

Проекты, направленные на развитие коллаборации органов власти и граждан для совместной разработки политик и практик в Европе, широко используют потенциал социальных сетей. Данный инструмент позволяет вовлекать в подобные практики не включенную ранее и даже не знавшую о них аудиторию. Другой вариант - создание отдельного социального ресурса. Как, например, http://simpl.cc – коллаборативная платформа для местных государственных служащих и рационализаторов из числа добровольцев по решению социальных проблем [8, с. 86].

Документы и программы, принимаемые ОЭСР, Всемирным банком, другими международными организациями, а также правительствами и общественными ассоциациями, свидетельствуют об инкорпорации основных идей Good Governance в институциональную среду различных стран. В частности, Федеральное министерство экономической кооперации и развития Германии активно занимается распространением основных идей Good Governance не только в своей стране, но и в партнерских государствах - Гане, Ботсване, Бразилии, Танзании, Индонезии, Вьетнаме. Так, в 2000-е гг. на базе министерств, местных органов власти и гражданского общества Индонезии им был реализован Проект развития, в рамках которого были проведены опросы о качестве обслуживания в местных поликлиниках. Результаты опросов были совместными усилиями проанализированы и опубликованы, а выявленные проблемы для последующего урегулирования направлены на соответствующие властные уровни. Повторный опрос показал позитивные изменения в решении общественных вопросов [6, с. 57].

Более того, в Великобритании в 2004 г. Независимой комиссией при поддержке Офиса государственного управления был принят «Стандарт "Good Governance" для государственных услуг». Документ под названием «Стратегическое развитие и "Good Governance": влияние "больших идей" на управление природными ресурсами» был разработан экспертным научным сообществом в Австралии в 2011 г. Министерством бизнеса, инноваций и занятости Новой Зеландии в 2013 г. был принят доку-

мент под названием «Практики "Good Governance" для управления здравоохранением и исключения рисков в этой сфере», носящий рекомендательный характер.

Так, одним из показательных примеров является Япония, власти которой стремятся обеспечить комфортное существование всех членов общества, а также удовлетворить индивидуальные запросы. Успешное развитие экономики, социальной сферы данной страны является возможным благодаря созданию государством условий для деятельности институтов малого и среднего бизнеса. В Японии ежегодно проводятся «региональные семинары "Good Governance" для стран Юго-Восточной Азии», на которых представители научного сообщества и политической элиты обсуждают наиболее проблемные вопросы в области теории и практики достойного управления [6, с. 56].

Поддержка малого и среднего бизнеса, который составляет в Японии 90% всех предприятий в стране, является одним из фундаментальных принципов «good governance». В качестве инструментов, посредством которых правительство развивает деятельность коммерческого сектора можно назвать: функционирование фонда взаимопомощи мелким предпринимателям, образованного на основе добровольных пожертвований, а также налоговую политику, в рамках которой существуют специальные условия налогообложения для мелкого и среднего бизнеса. Более того, в Японии успешно реализуется такие принципы концепции «good governance» как участие гражданского сектора, а также эффективность и действительность правительственного сектора, что наглядно демонстрируют статистические данные. Так, в стране восходящего солнца доля правительственного сектора составляет лишь 27,6% [7, с. 25], однако при столь малом размере степень его эффективности чрезвычайно велика, что является следствием активной вовлеченности гражданского общества, которое берет на себя часть правительственных функций, чтобы облегчить его деятельность. Таким образом, Япония, по праву, считается одной из самых успешных стран, реализующих стратегию «good governance».

В частности, стоит обратить внимание на механизмы публичного управления в Швейцарии. В рамках данной страны концепция «good governance» реализуется посредством активного использования сети Интернет. Наличие в стране электронного правительства позволяет государству достигать поставленных целей в максимально короткие сроки с минимальными затратами общественных ресурсов. При этом в условиях функционирования данной системы соблюдаются основные принципы «good governance». Так, прозрачность обеспечивается за счет открытого доступа в сети к правительственным документам, а подотчетность соблюдается посредством аудита формируемых государственных электронных систем [6, с.53]. Более того, развитие системы электронного правительства посредством Интернета позволяет вовлекать большое количество гражданского общества в процесс публичного управления, поскольку данная форма участия позволяет индивидам не отрываться от выверенного темпа жизни. Таким образом, Швейцария представляет собой страну, в которой принципы «good governance» эффективно дополняет система электронного правительства, за счет чего публичное управление признано одним из самых качественных в мире [7, с. 26].

С первых лет независимости Азербайджанская Республика продолжает реформирование в направлении строительства национального государства соответственно принятым во всем мире системам демократического государственного управления. Основная цель проводимых реформ заключалась в формировании рациональной, гибкой системы государственного управления, соответствующая принципам модели надлежащего управления. В связи с этим были приняты ряд стратегий и государственных программ. Примерами может служить следующие: утверждение Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее»; «Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджана на 2014-2018 гг.»; «Государственная программа по сокращению бедности и продолжительному развитию в Азербайджанской Республике на 2008-2015 гг.», «Государственная программа по надежному обеспечению продуктами продовольствия населения Азербайджана на 2008-2015 гг.»; «Национальная Стратегия научного развития в Азербайджанской Республике на 2009- 2015 гг. и связанная с ее претворением в жизнь Государственная программа»; создание фонда научного развития при президенте; «Национальный план действий по борьбе с коррупцией на 2012-2015 гг.»; «Национальный план действий по поощрению Открытого Правительства на 2012- 2015 гг.»; создание и развитие «Электронного Правительства»; создание Государственного Агентства по оказанию услуг гражданам и социальным инновациям при президенте Азербайджанской Республики (ASAN xidmet (служба) - Azerbaijan Service and Assessment Network) и др. [2, с. 54].

В период с 2015 по 2018 действовала Совместная программа Совета Европы и Европейского союза "Партнерство за надлежащее управление", что способствовала укреплению потенциала стран Восточного партнерства (ВП) (стран-членов СЕ плюс Беларусь) в реализации внутренних реформ для сближения со стандартами Совета Европы (СЕ) и Европейского союза в области прав человека, демок-

ратии и верховенства права (страны-участницы: Азербайджан, Беларусь, Грузия, Молдова, Украина).

Эти программы и проекты, направленные на адаптацию Good Governance к системам государственного управления различных стран, дифференцированных как геополитически, так и по уровню социально-экономического и политического развития, дают нам основания для интерпретации Good Governance в качестве глобальной модели, актуальной для применения в административных практиках современных государств.

Заключение

Таким образом, на сегодняшний день концепция «good governance» является одной из наиболее привлекательных альтернатив модели государственного управления. При этом базовые постулаты концепции позволяют говорить о том, что «good governance» - это не просто один из вариантов государственного управления, а философия организации жизни в государстве, предполагающая сотрудничество в качестве основной формы взаимодействия между различными акторами в обществе. При этом сторонники концепции придерживаются мнения о том, что добиться организации управления подобным образом оказывается нелегко по ряду причин. Во-первых, потому как универсальной схемы «хорошего управления» не существует, а в наличии есть только принципы, на развитие которых страны должны обращать внимание. А, во-вторых, при реализации концепции «good governance» важен отказ от шаблонного копирования и учет исторических, политических, социально-экономических особенностей страны.

Литература

1. Əsgərov V. - Dövlət qulluğunda etika. Bakı-2014
2. Рагимли Р. - Эффективное государственное управление: вызовы современности. 2015. - № 32.- с. 53-56.
3. World Bank. Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1991. Washington, 1992.
4. World Bank. Governance and Development. Washington, 1992.
5. UNDP. Governance for Sustainable Human Development. Jan., 1997
6. Красильников Д.Г., Сивинцева., Троицкая Е.А - Современные западные управленческие модели: синтез New public management и Good governance, 2014 г.
7. Долгих У.О. - Good governance - альтернативный путь государственного управления, 2017 г.
8. Ивановский Б.Г. - Особенности государственного управления в странах ЕС на современном этапе, 2016 г.
9. https://www.euneighbours.eu/ru/east/eu-in-action/projects/covmestnaa-programma-soveta-evropy-i-evropeiskogo-souza-partnerstvo-za

"Yaxşı idarəçilik" konsepsiyası dövlət idarəçiliyində islahatlara yanaşma kimi

Xülasə

Bu gün dövlət idarəçiliyi sistemində ənənəvi dövlət idarəetmə modelləri öz aktuallığını və səmərəliliyini itirir və bununla əlaqədar olaraq yeni idarəetmə modelləri aktuallıq kəsb edir. Yaxşı idarəçilik anlayışı 1989-cu ildə Dünya Bankının hesabatında meydana çıxmışdır. Məqalədə Yaxşı idarəçilik strategiyasının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan əsas prinsiplər, iştirak, şəffaflıq, hesabatlılıq, bu prinsiplərin əhəmiyyəti və *“good governance”* strategiyasını həyata keçirən bir sıra ölkələrin təcrübələri araşdırılmışdır.

The concept of “good governance” as an approach to reforms in public administration

Summary

Nowadays, traditional models of public administration, such as administration, are losing their relevance and effectiveness, and therefore the search for a new management strategy is relevant. So, in the late 90's, the UN documents proposed the concept of "good governance". The article highlights the main principles that the development of the "good governance" strategy implies: participation, transparency, sensitivity, orientation to consent, and others. Moreover, the importance of these principles is confirmed by an analysis of the practices of a number of countries implementing the "good governance" strategy.

Рецензент: доц. Р.Шабанов

Göndərilib: 11.03.2020 Qəbul edilib: 13.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/131-133

Simuzər Xaliq qızı Qafarlı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
simuzer.qafarli@bk.ru

SOFT POWER POTENTIAL OF AZERBAIJAN

Key words: *soft power, multiculturalism, public diplomacy*
Açar sözlər: *yumşaq güc, multikulturalizm, xalq diplomatiyası*
Ключевые слова: *мягкая сила, мультикультурализм, публичная дипломатия*

Taking into account the changing nature of international environment and constant interstate competition, all countries are trying to gain upper hand. In this regard, if a state wants to succeed in the international arena, it needs to establish the appropriate foreign policy strategies in line with its national interests. Of course, a strong foreign policy requires the state to properly determine its potential. The events of early 1990s, especially the collapse of the USSR and the creation of unipolar world system, undoubtedly required politicians to come up with new concepts and ideas. In this case, the American political scientist Joseph Nye introduced the concept of soft power at the essential time, which made a great impression on the international community. In addition to those who think that this concept is valuable and should be applied in their own countries, there are also those who have critical approaches and some of them indicate that the theory has its shortcomings. Meanwhile, both hard and soft sides of power should be examined in order to assess that which one is crucial in the foreign policy of a state. It should be underlined, from the perspective of Nye; the best way of getting desired outcomes is attracting, persuading and determining the agenda. The cultural diversity and richness of a country can create its own country brand in order to get the attention of target audiences. Additionally, public diplomacy is an essential resource of soft power that governments attract state officials and meanwhile, citizens of other nations. Moreover, success in world politics can be achieved through the attractiveness of culture which is intangible asset of soft power.

Possibilities of Soft Power Implementation in Azerbaijan's Foreign Policy. Comparing the soft power of Azerbaijan, it should be clear that it cannot compete with the US or any European country. However, this state has also numerous cultural ideological tools that have a long history. Because of its location in the intersection of Eastern and Western civilizations, Azerbaijan has been interacting with different cultures and civilizations for many centuries. In this regard, if you look at the history of this country, there should be seen the traces of different cultures such as ancient Greek culture, Ahamany, Islam, Turkish (Sajis, Oguz) and Slavic culture. Azerbaijan is one of the peaceful areas of Islam, Christianity and Judaism.

In order to increase Azerbaijan's role in the region, a number of authoritative international events on interfaith and intercultural dialogue were held. Among them, we can mark the 7th Global Forum of the United Nations Alliance. The Alliance of Civilizations Forum was established on the initiative of Spain and Turkey in 2004 and was supported by the Secretary General of the WTO. The Alliance seeks to create a new paradigm of international cultural dialogue in the future as an international organization coordinating activities at the local, national, regional and international levels to improve cultural diversity management. Therefore, dialogue, experience and information sharing based on mutual respect are at the forefront. The Alliance of Civilizations seeks to find its place among other organizations and institutions that deal with various aspects of the cultural relationship. The most important thing is that the Alliance has been working with the UN, UNESCO, Human Rights Council, International Organization for Migration and others. It does not take on the functions of its structures, it is based on self-discipline in its activities. The Republic of Azerbaijan is one of the first countries to join the Alliance of Civilizations, as an active supporter of the expansion of interfaith and intercultural dialogue.

Cultural Diversity and Multiculturalism as Soft Power. One example of the soft power of Azerbaijan is its tolerance. There are both Shie and Sunni Muslims in Azerbaijan, but religious differences in this country do not cause conflicts as in Afghanistan and Iraq. The country generally considers Turkey as its brother in foreign policy, and the similarities in historical roots and language have their own implications. The country has a positive aspect that is unfamiliar in the Islamic world, which is able to establish good relations with Israel. These are not all. Over the centuries, the influence of Russia along with the USSR has led many Azerbaijanis to become pro-Russian [7]. The vast majority of citizens speak Russian as a second language, but young people are more interested in English. Today, there is still a minority in Azerbaijan that has old beliefs and Soviet mindset that are felt in almost every government and educational institution. Similarly,

there are people with Western biases. In short, Azerbaijan can skillfully balance these issues in its foreign and domestic policies.

The specific location and socio-political context between East Europe and West Asia have led Azerbaijan to adopt a multicultural agenda as a strategic instrument of foreign policy. Historically, many ethnic and religious groups have lived with Azerbaijanis since the Safavid Empire and in the 19th and 20th centuries. Today, there are more than 649 registered religious communities in Azerbaijan, 37 of them are non-Islamic. There are currently 13 churches in operation [6].

Jews, Kurds, Persian-speaking Tatars, Engloys with Georgian origin, Avars, Sakhur, Shahdag peoples, Lezghis, Talis, Gypsies, Germans, Russians and other minorities live in a stable environment which is a proof of multiculturalism and tolerance [2]. One clear evidence of this is the recognition of Azerbaijan as a model of tolerance in statements of Utah and Oregon states of the USA [5]. According to October 20, 2005 the UNESCO Convention on the “Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions”, a purposeful work is being done to preserve the culture, art, traditions and language of national minorities and ethnic groups living in Azerbaijan [5].

Special State Actions to Promote Multiculturalism. Kofi Annan points out, "We may have different religions, different languages, different colored skin, but we all belong to one human race" [9] and Azerbaijan also confirms this by promoting multiculturalism and tolerance at the level of state policy. The state regulates these concepts with relevant articles of the Constitution and legal acts. In particular, Article 48 of the Azerbaijani Constitution indicates religious freedom. Baku International Center for Multiculturalism was established in 2014 with the mission of protecting the ethnic, religious and cultural diversity of the country and promoting Azerbaijan as the center of multiculturalism [8]. Then, 2016 was declared the Year of Multiculturalism in Azerbaijan.

Mucticulturalism and tolerance in Azerbaijan can be accepted as examples of soft power. Under the influence of the “Baku Process” Declaration in 2008, Baku has hosted numerous international events. For example, they are the Baku International Humanitarian Forum, the World Forum on Intercultural Dialogue (with the participation of UNAOC, UNESCO, the UN World Tourism Organization, the Council of Europe and ISESCO), the 2015 European Games, the 7th Global Forum of the United Nations Civilizations [6].

When speaking about Azerbaijan culture, it is important to emphasize hospitality. In keeping with this long-standing tradition of hospitality, the local people make every effort to help, make the guest to feel comfortable and valued. Even the Samovar tea and numerous snacks are the main attributes of this hospitality. Despite the ‘unprecedented’ hospitality, recent developments of tourism have led to an increase in the number of tourists coming from the Middle East, especially from Pakistan and Arabian countries. Due to this fact sometimes Baku is called the “Dubai of Caucasus”. Although there is a common religion, which is Islam, yet it is sometimes easy to observe the sharp differences in cultural and religious values. The reason for this Azerbaijan was one of the post-Soviet countries and there were mainly religious prohibitions and traces of propaganda of atheism. From this point of view, we can say that radical Islam, like in the Arabian countries, does not exist here, and even atheism is common in the capital-Baku. It should be noted that in the capital the influence of Western attraction is also observed among young people.

Humanitarian Aid as a Soft Power Tool of Azerbaijan. AIDA (eng-Azerbaijan International Development Agency) was established in September 2011 under the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan [4]. AIDA was created to promote the international humanitarian assistance activities of Azerbaijan in other countries. As the Azerbaijani proverb says, “Be benign to your neighbor, and let the benignity come to your way”. Since its creation, AIDA has provided humanitarian assistance and financial support to various parts of the world. 2011-2012 drought in Burkina Faso, Heavy rains in Panama 2012, 2012 Syria events, 2013 Sandy hurricane in Cuba, 2013 Hurricane Hurricane in Philippines, floods of Saint Vincent and Grenadines 2014, floods in Pakistan, 2014 Gaza AIDA provided its humanitarian assistance in the aftermath of these disasters. Apparently, the benignity, which is Vuving's soft currency, seems to has not escaped from the attention of Azerbaijan [4].

Public Diplomacy of Azerbaijan. Although as a developing country, Azerbaijan can cope with traditional diplomacy suffitiently, there is no question that strong public diplomacy cannot be talked about. However, the Ministry of Foreign Affairs has the Public Information and Press Service, which can be transformed into a department that can be called “Public Diplomacy”. Of course, this type of change would require a public diplomacy strategy developed by experts. It is also possible to direct PR departments of embassies abroad. Effective public diplomacy must also be created to bring the realities of Azerbaijan Republic to the world, including diasporas, corporations, social groups and communities, organizations, individual public figures, creative people, and ordinary citizens [1, 223 p].

The establishment of multilateral cooperation with international organizations, including the UN, the Organization of Islamic Conference, the Council of Europe, NATO, the European Union, UNESCO and others, is an important part of the country's foreign policy [1, 228 p]. Meetings of the Coordinating Council of

the World Azerbaijanis, the State Committee for Work with Diaspora are doing much in the field of public diplomacy. Baku hosted the XI Congress of Friendship, Goodwill and Cooperation of Turkic-speaking States and Communities in November 2007 [1, 224 p]. The importance of this congress is that the relations of the Turkic peoples with the international community can be mobilized and accepted as a contribution to public diplomacy.

In general, Azerbaijan's public diplomacy requires the coordinated efforts of state officials, academics, journalists, directors and others. If Azerbaijan wants to affect the community of other countries through public diplomacy, it must achieve high quality research, books, films and other means. In addition, government officials should refrain from actions that could undermine the country's international image.

Limitations of Azerbaijan Soft Power. Azerbaijan's soft power is very limited due to several factors. The country gained independence from the USSR for a short time ago and after independence, it still remains as the Third World country. It is known that, the key indexes in measuring soft power of a country are government, culture, diplomacy, education, business / innovation in which Azerbaijan has no advantage over. The interests of the EU and Azerbaijan are particularly related to energy and visa liberalization. Azerbaijan cannot hope to integrate into the EU because of its reluctance to pursue democratic reforms in the political sphere, and because of the ongoing Nagorno-Karabakh conflict with Armenia. The EU considers that this attitude of Azerbaijan is linked to the country's rich energy resources which making it less dependent on EU integration and therefore less interested in EU’s economic assistance [3, 452 p]. In general, Azerbaijan remains a major energy partner for the European Union. Because of its limited economic and military power, brilliance which is one of the major currencies of attraction is not currently possible for Azerbaijan.

Ədəbiyyat

1. Aghazada, Rashad. “Searching for a New Foreign Policy Strategy for Azerbaijan: Public Diplomacy Efforts.” *European Scientific Journal, vol.2, no. 1857 – 7881*, 2013, pp. 222-233.
2. Azerbaijan National Library. *The role of libraries in promoting the customs and traditions of the minorities living in Azerbaijan*. Baku: Azerbaijan, 2012.
3. Frunză, R., Pascariu, G., & Moga, T. (Eds.). *The EU as a Model of Soft Power in the Eastern Neighbourhood.* Laşi, Romania: Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza Iaşi, 2013, p. 452.
4. http://aida.mfa.gov.az/az/tebii_felaketler/page/1/
5. http://multiculturalism.preslib.az/en_a1.html
6. http://www.europe-infos.eu/is-multiculturalism-in-azerbaijan-a-valuable-model
7. https://theculturetrip.com/europe/azerbaijan/articles/11-things-you-should-know-about-azerbaijani-culture/
8. https://www.azernews.az/nation/91533.html
9. https://www.goodreads.com/quotes/898533-we-may-have-different-religions-different-languages-different-colored-skin

Azərbaycanın yumşaq güc imkanları

Xülasə

Məqalədə, Azərbaycanın yumşaq gücünün üstünlükləri və hədlərini araşdırmaq məqsədilə, onun ev sahibliyi etdiyi bəzi beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, həmçinin mədəni müxtəliflikdən yaranan multikulturalizm yumşaq güc kimi nəzərdən keçirilir. Multikulturalizmi təşviq edən xüsusi dövlət tədbirləri, eləcə də, Azərbaycanın cazibə vasitəsi kimi etdiyi humanitar yardımlar araşdırılır. Yekun olaraq, Azərbaycanın xalq diplomatiyasında və digər sahələrdə məhdudiyyətləri nəzərə alınaraq yumşaq gücünün inkşafı üçün təkliflər irəli sürülür.

Мягкий силовой потенциал Азербайджана

Резюме

В статье, с целью изучения преимуществ и ограничений мягкой силы Азербайджана, как мягкая сила рассматриваются мероприятия международного значения, которые проводились здесь, а также мультикультурализм, вытекающий из культурного разнообразия. Исследуются специальные государственные мероприятия, направленные на содействие мультикультурализма, в том числе гуманитарная помощь, которую Азербайджан предоставляет как средство привлечения. В итоге выдвигаются предложения по развитию мягкой силы, с учётом ограничений в публичной дипломатии Азербайджана и других отраслях.

Rəyçi: t.e.n. N.Bədəlov

Göndərilib: 04.03.2020 Qəbul edilib: 06.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/134-136

Səbinə Sabir qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
sabinanarmin@gmail.com

MEDİA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQUN QORUNMASINDA ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *media, mədəniyyətlərarası dialoq, sülh, tolerantlıq*
Key words: *Media, intercultural dialogue, peace, tolerance*
Ключевые слова: *СМИ, межкультурный диалог, мир, толерантность*

Qloballaşma bir proses olaraq özündə iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni və s. əlaqələrin vahid sistemini ehtiva edir, amma bu, insanlar və cəmiyyətlərin həqiqətən birlikdə yaşaması anlamına gəlmir. Bu milyonlarla yoxsul insana, qadınlara, gənclərə, miqrantlara və bir çox azlıqlara təsir edən izolyasiya ilə sübut edilir. Bəşəriyyət bu gün daha çox informasiya, texnologiya və biliklərə sahibdir, ancaq insanların hələ də münaqişələrin qarşısını almaq, yoxsulluğu aradan qaldırmaq, təhlükəsiz bir dünyada, harmoniyada yaşamağı öyrənmək və müdrikləşmək imkanları məhduddur.

Dünyamız bu gün sülhpərvərlik, birgəyaşayış, dini və ideoloji dözümlülük baxımından çox az məsafə qət etmişdir. Nəzərə alsaq ki, hazırda dünyada münaqişə və müharibə ocaqlarının sayı 50 - dən çoxdur və onların əksəriyyəti etnik ziddiyyətlər olmaqla siyasi, ərazi, dini problemlər və mübahisələrlə vəhdət təşkil edir. Bu münaqişə və müharibələr 16-17-ci əsrlərdə dini sferada, 17-18-ci əsrlərdə hakimiyyətdaxili ziddiyyətlərdə, 19-cu əsrdə dövlətlərin milli mənafelərinin toqquşmasında, 20-ci əsrdə isə "soyuq müharibə" adı almış Şərqlə Qərbin ideoloji ziddiyyətlərində özünü büruzə verirdi [1]. Hesab olunurdu ki, "Soyuq müharibə"nin süqutu planetimizdə münaqişəsiz dövrün başlanmasına, regional münaqişələrin tezliklə nizamlanmasına yol açacaq. Lakin fərziyyələr özünü doğrultmadı. İkiqütblü dünya strukturunun dağılması davakar millətçiliyin və separatizmin növbəti dalğasını törətdi. Postsovet məkanında, həmçinin Şərqi Avropada milli hisslərin qabarması, eyni zamanda siyasi və ərazi iddialarının ortaya atılması yeni münaqişə ocaqlarını yaratdı.

Belə münaqişələrdən biri erməni tərəfinin haqsız olaraq Azərbaycanın tarixi torpağı Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları ilə başladı və 30 ilə yaxındır ki, davam edir. Bu münaqişə nəticəsində bu gün də günahsız insanlar öldürülür, bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayır. Çox təəssüf ki, mədəniyyətlərarası dialoqun aktual olduğu belə bir vaxtda erməni mətbuatı, o cümlədən Qərb və Rusiya mətbuatında da bəzi ermənipərəst media qurumları peşə etikasına zidd olaraq qızışdırıcı, separatçı meyilləri təbliğ edən, həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar yayırlar.

Belə qeyri-sabit və qloballaşan dünyada sülhün sadəcə müharibələrin yoxluğu olmadığının fərqinə varmalıyıq. Sülh cinsiyyət, irq, dil, din və ya mədəniyyət fərqliliklərinə rəğmən birlikdə yaşamaq anlamına gəlir. Sülh birgəyaşayışı dəstəkləmək və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, hansı məsafədə olmasından asılı olmayaraq insanlar və toplumların qarşılıqlı hörmət və dialoq şəraitində yaşaması deməkdir.

Bu gün sülhün əldə olunması daha aktiv investisiya, aydın liderlik, inandırıcı təhsil dəyərləri və mütərəqqi media mühiti tələb edir.

Müasir informasiya cəmiyyətində medianın yeri və rolu mütləq və çox açıqdır. İstər ölkə daxilində, istərsə də dünyada mədəniyyətlər və dinlər arasında münasibətlərin qorunması və onların doğru məcraya yönəldilməsinə nail olmaq medianın vəzifəsinə çevirilib. Etnik və dini müxtəlifliklər, dini konfessiyalar arasındakı münasibətlər çox həssas məsələdir və bu münasibətlərin mediada əksi, həm də hansı şəkildə əks olunması məsələsini olduqca vacib edir.

Dünyada artan xətlə davam edən miqrasiya prosesləri, terror hadisələri, dini zəmində münaqişələr, ksenofobiya, ayrıseçkilik, insan və insanlıq problemləri, aclıq, səfalət dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqu zəruri edir.

Baş verən terror hadisələrinə dini don geyindirməyə cəhd, terrorçunun dini mənsubiyyətini önə çəkmək, və ya terror hadisələrinə ikili yanaşmalar, dünyada multikultural və tolerant düşüncə tərzinə mənfi münasibət dialoqu həm vacib edir, eyni zamanda çətinləşdirir.

Media üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməklə, həm də bazarın diqtəsini nəzərə almaya, bazara çıxarılan, tirajlanan informasiyanın gəlirliliyi haqqında düşünməyə bilməz. Eyni zamanda o unutmamalıdır ki, cəmiyyətin və insanlığın əsrlərlə formalaşmış milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin, multikultural və tolerant düşüncə tərzinin, demokratik ənənələrin qorunaraq gələcək nəslə ötürülməsində onun rolu böyükdür.

Hakimiyyətin dördüncü qolu olaraq, media ictimai rəyi formalaşdırır və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edir. Media təkcə informasiya məkanını müxtəlif məlumatlarla doldurmur, həm də insanın özünü tanımasına, davranışına və düşüncə tərzinə təsir göstərir.

Bugünkü reallıq ənənəvi medianın yeni media ilə sıx əməkdaşlığını tələb edir. Bəzən bu ümumi məlumat axınında hər hansı bir dəyişikliyi izləmək, meyilləri müəyyənləşdirmək və qarşıdurmanı əngəlləmək, mədəniyyətlərarası konteksti vurğulamaq çətindir. Yayım mövzusuna əsaslanaraq, mədəniyyətlərin dialoqu bəzən proqnozlaşdırıla bilər, amma istər-istəməz gözlənilməzliklər də qaçılmazdır. Buna görə redaktorlar "sensasiya potensialı" olmayan, lakin ictimaiyyət üçün faydalı olacaq materiallara diqqət yetirməlidirlər.

Mədəniyyətlərarası dialoqun qurulması üçün müxtəlif rabitə kanallarından istifadə edilə bilər, bunların arasında İnternet əsas yer tutur. Eyni zamanda, İnternet açıq bir məkandır, burada hər hansı bir istifadəçi ictimai maraqlara və etik normalara məhəl qoymadan öz fikirlərini bildirə, ambisiyalarını reallaşdıra bilər. Bu məqsədlər üçün geridönümü (rəyləri) istisna edən bir monoloq daha uyğundur. Müasir dünyada medianın əlçatanlığı, ifadə azadlığı həmişə konstruktiv dialoqa aparıb çıxarmır.

Mediadan danışarkən xüsusilə sosial medianın insanların, eləcə də cəmiyyətin üzərindəki təsir gücünü unutmamalıyıq. Sosial şəbəkələr bu gün bizim min bir əziyyətlə qorumağa çalışdığımız dəyərlərimizi və meyarlarımızı bir anda yox edə bilər, həm də bunun üçün bizdən icazə istəmir. O, hər birimizin evində, bizimlə birgə mövcuddur və bizə diqtə edir. Nəticədə milli-mənəvi, əxlaqi və ailə dəyərlərimiz sıradan çıxmağa başlayır, yerini bizə yad olan düşüncə və davranışlara verir. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə dini motivdə edilən qərəzli paylaşımlar, zorakılığı təbliğ edən videomateriallar dünyanın gələcəyinə ciddi təhdiddir.

Həmçinin 15 mart 2019-cu ildə Yeni Zellandiyada iki məsciddə 51 nəfərin ölümü, 50 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən terraktdan əvvəl terrorçu Brenton Tarrant sosial media hesablarında uzun, irqçi sənəd yerləşdirir və terror hadisəsini Facebook-da canlı yayımlayır. Onun adına olan həmin sənədlərdə, sonradan hücum edilmiş məscidlərin adı çəkilir və hücum üçün anti-immiqrant motivasiyalar göstərilir [2].

Nobel mükafatı laureatı Petr Kapitsa media və silahları müqayisə edərək medianın heç də silahdan az təhlükəli olmadığını söylədi. Onun fikrincə media kütlənin rəyinə güclü təsir göstərir, ictimai əhval-ruhiyyəni formalaşdırır, mövzu, şəxsiyyət və hadisələrə müxtəlif xüsusiyyətlər qazandırır, gündəmdəki siyasi strategiyaların həyata keçirilməsinə yardımçı olur.

Mədəniyyətlərin və dinlərin dialoqunda Azərbaycan təcrübəsi bu gün dünyada yüksək qiymətləndirilir və öyrənilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2008-ci ildə sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişafını nəzərdə tutan “Bakı prosesi”nin başladılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 2-3 dekabr tarixində təşkil olunan Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransına Azərbaycanın təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq 10 islam ölkəsi dəvət edildi. İslam dövlətlərinin iştirakı ilə mədəniyyət nazirlərinin konfransı yeni bir formata transformasiya olundu. Avropa və ona qonşu regionlardan 48 ölkənin, 8 beynəlxalq təşkilatın və bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının yüksək səviyyəli nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu konfransda “Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə dair "Bakı Bəyannaməsi” qəbul edildi [3].

Bu təşəbbüsün davamı kimi 2016-cı il sentyabrın 16-da keçirilən VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumda müzakirə olunan mövzulardan biri də “Jurnalistikanın informasiya dövrünə transformasiyası və onun sivilizasiyalararası dialoqun təmin edilməsində rolu” idi. Forumda informasiya cəmiyyətində jurnalistikanın inkişafının alternativ modellərinin formalaşması, mədəniyyətlərarası, dinlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təmin edilməsində jurnalistikanın rolu, müasir cəmiyyətin çağırışları kontekstində virtual jurnalistikanın əhəmiyyəti və sosial şəbəkələrin rolu məsələləri müzakirə olundu. “Dəyirmi masa”da dünyanın müxtəlif qitələrindən Bakıya gəlmiş ictimai-siyasi xadimlərin, mədəniyyət nümayəndələrinin, dövlət qurumlarının mətbuat katiblərinin, ekspertlərin, Azərbaycanın ali təhsil ocaqlarının jurnalistika fakültələrinin professor-müəllim heyətinin, nüfuzlu media təşkilatlarının - TASS informasiya agentliyi (Rusiya), İRNA agentliyi (İran), “Qlobalist” jurnalı (Malayziya), “World Investors TV” (Yaponiya), TELAM xəbər agentliyi (Argentina), Anadolu Agentliyi (Türkiyə), “Darakçı” nəşriyyat evi (Özbəkistan), “Ruz el-Yusif” qəzeti (Misir) – iştirakı bir daha sübut edir ki, mədəniyyətlərarası dialoqun həyata keçirilməsində medianın rolu əvəzsizdir [4].

Beləliklə, media mədəni əngəllərin aradan qaldırılmasında asanlığı təmin etməli, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında konstruktiv qarşılıqlı münasibət yaratmalı, mədəniyyətlərarası nifaq və münaqişələrin qızışdırılmasına, bu və ya digər mədəniyyətin nümayəndələri ilə bağlı stereotiplərin formalaşmasına təkan verməməlidir. Bütün bunlar qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməyə, sosial gərginliyi aradan qaldırmağa, mədəni davamlılığa ehtiyacı, habelə mədəni ənənələrin qorunub saxlanmasının vacibliyini dərk etməyə imkan verir. Nəticədə media cəmiyyətin inteqrasiyasını təmin etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Zəfər Nəcəfov "XXI əsrdə etnik münaqişələrin geosiyasi xüsusiyyətləri".
2. https://www.bbc.com/azeri/international-47556769
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_Beyn%C9%99lxalq_Humanitar_Forumu#VI_Bak%C4%B1_Beyn%C9%99lxalq_Humanitar_Forumu
4. http://bakuforum.az/az/iii-jurnalistikanin-informasiya-dovrune-transformasiyasi-ve-onun-sivilizasiyalararasi-dialoqun-temin-edilmesinde-rolu/?fid=7401

Media as a key tool for maintaining intercultural dialogue

Summary

The article is about the role of the media in maintaining intercultural dialogue in the modern world, special attention is paid to the Internet, information policy conducted in conditions of information abundance, the influence of social networks on public opinion, the prevention of wars and conflicts, the promotion of peace and intercultural dialogue throughout the world.

СМИ как ключевой инструмент для поддержания межкультурного диалога

Резюме

В статье затрагивается роль средств массовой информации в поддержании межкультурного диалога в современном мире, особое внимание уделяется Интернету, информационной политике, проводимой в условиях большого количества информации, влиянию социальных сетей на общественное мнение, предотвращению войн и конфликтов, содействию миру и межкультурному диалогу во всем мире.

Rəyçi: dos.İ.Quliyev

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 16.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/137-140

Tural Novruz Ismayilzadeh
Baku State University
infoismayilzade@gmail.com

SOCIAL INNOVATIONS AS SEGMENT OF INFORMATION SOCIETY DEVELOPMENT

Key words: *socium, Steve Jobs, the introduction of information and communication technologies, social innovations, ASAN*
Açar sözlər: *sosium, Stiv Cobs, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, sosial innovasiyalar, ASAN*
Ключевые слова: *социум, Стив Джобс, внедрение информационно-коммуникационных технологий, социальные инновации, ASAN*

Introduction

The article discovers the importance of social innovations under the circumstances of ICT as the main driver of public governance, and the role of personal and organizational relationships of the workers belonging to the mentioned sphere in improving the living standards of population; as well as levels of the process of introducing information and communication technologies into our lives.

The article also establishes such indicators of society's needs as individual, group, general consumer, the solution of which mainly depends on the communication and professionalism of workers in this field, who can form public leverage for this sphere. The main attention is paid to understanding the correlation and interaction of people with social innovations and the security system of social technologies. From the methodological perspective, the article is mainly based on such concepts as "sociality", "manufacturability", "safety" and "security".

"Innovations have nothing to do with how much dollars you have. When Apple entered the market with Mac, IBM spent at least 100 times more on research and development (R&D). It is not about the money, but the people you have; how you manage them and how better you understand them." [1]

This is a professional conclusion, an output, that has been reached by Steve Jobs against the background of his successful practice. And really, innovation requires investing more efforts than material capital.

Now, the level of application of information and communication technologies in various sectors of life is the main indicator of the intellectual development and scientific potential of each country and reports on the transparency of that society.

Of course, there were certain problems in the application of new information for many years. And the problems – they exist always and everywhere. But their solution depends on, how we approach to it.

If we want to introduce information and communication technologies into our lives, this requires us to solve the following problems:

- expansion of modern technology and push the importance of "Internet of Things" forward;
- development of such technologies as "5G" and "hologram" technologies;
- improving the quality of television and radio broadcasting of information programs;
- enhancing the number of computer, mobile phone and other technology users;
- improving the legal framework in connection with cyber-attacks in order to preserve identified individual information.

Information and communication technologies become an integral part of our daily activities and social-economic relationships in all sectors of society, while developing intensively.

Social innovation - it is the introduction of novation into social spheres of society with the aim of successful promotion of technological discoveries, resolution of social conflicts and improving the lives of citizens. [2]

The author of definition for "social innovation" is Mohammed Yunus, founder of mechanism of microfinancing and microcredit, winner of Nobel peace price of 2006. But the roots of introduction of these social innovations go further. For instance, in 1774, I.G.Pestalozzi worked over the idea of raising the education of children from the lower layers of society to productive work in order to ensure their future. [3]

Social innovations assist the economic development of society and improve the life quality of population, solve complex situation in society, smooth the transition from one stage of technological processes to another. The objective of those innovations is to establish the balance of social, economic and environmental needs of society.

Ideally, social innovations should be consistent with the structure of a developing society. Then, it will become ideal, and the society will respond.

Currently, world community plans to facilitate solution of five mega-tasks with the help of social innovations: urbanization, environmental friendliness, energy, mobile technologies and healthcare.

"Establishment of space industry in Azerbaijan was the result of practical work implemented in recent years. It means, we should always look forward and see the perspectives. We should not be satisfied just with the achieved successes. A success achieved today should become the foundation for bigger steps tomorrow. Especially, we should always be one step forward, leave both our competitors and the time behind in the field of information technologies developing rapidly all over the world." [4]

This speech was made by President Ilham Aliyev at the expanded meeting of Cabinet of Ministers dedicated to the results of social-economic development in 2009, where he talked about the measures taken for the development of information and communication technologies.

Azerbaijan is a developed industrial-agrarian state with developed manufacturing, where oil and gas production, oil processing industry and other sectors took the most important positions. [5]

After the decision made for transition to information society, new pages have been opened in public life of the country, investments began to be contributed to the development of non-oil infrastructure.

Azerbaijan is stepping up every day for some development indicators. Only according to the Doing Business Report, which was published on October 31, 2018, Azerbaijan progressed from 57th place to 25th in terms of the ease of doing business, thereby obtaining the highest rating among countries in the Europe and Asia region. This rating indicator can be a big step in the subsequent development of ICT. [6]

"Excellent opportunities exist in Azerbaijan for the development of ICT. This is relatively new sector for us. The Ministry of Communication and Information Technologies was established about 5-6 years ago. We managed to achieve big success in this field for a short period of time. World Economic Forum highly appreciates the development of information and communication technologies in Azerbaijan, we occupy one of the leading positions in CIS region, and perhaps even the first." [4]

Azerbaijan's performance in the sphere of ICT is successfully continued over the strategic course, which was laid by the great foresight of Heydar Aliyev, the national leader. The "National Strategy on information and communication technologies for the development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012)" approved by him in 2003, provided great opportunities to the rapid development of the country in the field of information and communication technologies.

The mentioned multi-annual state strategy stated the whole public and the world regarding special interest of Azerbaijan for ICT sector.

President Ilham Aliyev expressed the thesis at the Geneva World Summit on the Information Society on December 12, 2003, which has become the main strategy of state policy today: "We will turn "black gold" into "human capital," which will become the foundation of a new stage in the development of the national economy." [7]

In recent years, the development of ICT has become one of the leading factors affecting the development of society. Intensively developing societies enjoy the benefits that are provided to them by information and communication technologies. Today, nobody will doubt that the way towards the establishment of information society is starting point for the future of humankind.

Social innovations – those are ideas, strategies, technologies that contribute to addressing socially significant tasks, leading to social changes in the society. They may include novation made in the system of education, healthcare, communications that use innovative approaches and technologies. [8]

Today, everyone recognizes that innovations are not only the instrument of income, but also it is an opportunity to help in solving global challenges facing humankind. They pose a huge impact on improving life quality of people.

Social innovations are able to satisfy a number of needs of the society, however, there are various attitudes towards them. Some social workers are particularly committed to partnership approach, while cooperating with non-governmental organizations and civil society. Others are not very welcoming to social changes.

The convergence of society plays great role in the introduction of social innovations – when the representatives of various sectors, who worked isolated from each other, unite their efforts for creation of innovative products and services assisting the development of society.

Modern social innovations are aimed at supporting economic progress, ensure the protection of environment and the society. Namely such innovations are socially-significant ones.

Practically, a lot of social innovations have been applied, which have been created by chance, but achieved great success in solving socially-significant problems. Let's show some foreign examples of them:

- ✓ "Saving paper" – one of the printing staff started to realize that large amount of paper was simply thrown away after a working day. He began to collect this paper and make inexpensive notebooks, jewelry, diaries from that material, involving mothers of many children to this work. This program has helped society to recycle and reuse "waste paper". [9]
- ✓ "School grandfathers" - In Sweden, when teachers often lack experience in preventing conflicts, "grandfathers" come to help and this improves the situation in the school. The initiative was launched in a small Swedish town in 1996, when about 1,000 unemployed men between the ages of 50 and 65 began to go to school - but not as teachers. They began to participate in the life of the school, helping children and teachers. [10]
- ✓ "Big Newspaper" – one of the successful projects in Great Britain, where one organization produces a professional magazine and sell it to homeless people for half price, who in turn, sell those magazines to the people passing through the streets at full price. This project helps homeless to develop important skills, adapt in society and continue to find work. [11]
- ✓ "Save the Food" - the project is designed to unite those who need food with those who are ready to share their food. According to the project, Finland has created special mobile applications and shelters that bring together those in need of free meals, which usually include students, large families, the elderly, homeless people and others. [12]

The biggest step in introducing social innovations in Azerbaijan is the establishment of an innovation center of ASAN community service that implements various social programs.

"ASAN"– is the State Agency for Public Services and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan.

"ASAN" Service is the first state social-innovation project, as well as intellectual product of Azerbaijan presented to the world. Nowadays, several Asian and African countries take advantage of its experience in this field and are implementing it, even some international organizations advise using the ASAN model as an advanced pilot project. [13]

"ASAN" Service carries out various technical and promotional work in attracting startup projects to joint development programs and ensuring their access to service information, in order to accelerate the development of information and communication technologies in the social sphere and solve problems in the public sphere.

One of the bright projects of "ASAN" can be considered the concept of "myGov". Through this platform, citizens will be able to clarify information about themselves, send requests to government authorities for amendments and additions to relevant information. [14]

In order to receive and jointly develop proposals coming from the citizens related to the implementation of projects and innovations, the platform "The Unified Bank of Ideas" was put into use, which announces interim contests, evaluates and analyzes ideas. [15]

As part of the INNOLAND acceleration program, a new "Demo Day" program has been developed, according to which startups are given a chance to find a sponsor by speaking to investors and experts. Investments in the amount of more than 600 thousand AZN have been attracted thanks to this program up to date, 25% out of them are foreign investments. [20]

Conclusion

We have discovered in the article, that there is several importance of social innovations under the circumstances of ICT as the main driver of public governance, and the role of personal and organizational relationships of the workers belonging to the mentioned sphere in improving the living standards of population. We have tried to indicate all the possible levels of the process of introducing information and communication technologies into our lives.

The article also establishes such indicators of society's needs as individual, group, general consumer, the solution of which mainly depends on the communication and professionalism of workers in this field, who can form public leverage for this sphere. Exactly they can formulate generally available leverages of application for this field. We have mentioned here that main attention is paid to understanding the correlation and interaction of people with social innovations and the security system of social technologies. From the methodological perspective, the article is mainly based on such concepts as "sociality", "manufacturability", "safety" and "security".

Literature

1. Walter Isaexon "Steve Jobs" October 24, 2011.
2. Kalyugina S.N. "Innovations in social sphere of organization: essence, types, distinctive characteristics"; included into the collection "Problems of development of innovative-creative economy". 2010, p.319-322.
3. World Economic Forum / flickr.com (CC BY-NC-SA 2.0)
4. https://ict.az/ru/content/85
5. https://www.trend.az/business/economy/2744831.html
6. https://www.trend.az/business/economy/2973836.html
7. https://ru.president.az/azerbaijan/leader
8. Social Innovation: Blurring Boundaries to Reconfigure Markets (Englisch) Gebundenes Buch – 16. Dezember 2011
9. https://www.sostav.ru/publication/zeytz-project-rasskazali-kak-tratit-na-poligrafiyu-menshe-32973.html
10. https://ru.sweden.se/ljudi/uvazhenie-lichnosti-so-shkolnoj-skami/
11. https://londonrus.co.uk/investitsionnye-proekty-v-velikobritanii.html
12. https://gelbasla.com/monitoring-evaluation-accountability-and-learning-meal-officer-only-national-applications/7809.html
13. https://www.asan.gov.az/en
14. https://my.gov.az/intro/
15. https://1news.az/news/innovacii-ot-asan-xidmet-raspoznavanie-predmetov-opredelenie-emociy-i-mnogoe-drugoe---foto
16. http://innoland.az/az/news/20

Sosial innovasiyalar informasiya cəmiyyətinin inkişafinin seqmenti kimi

Xülasə

Bir çoxlarına məlumdur ki, "innovasiya" anlayışının mahiyyəti konkret bir sistemin fəaliyyət göstərməsində məqsədyönlü dəyişikiklər kimi müəyyən edilir. Bu dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri ola bilər.

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sahəsində innovasiya proseslərinin inkişafı bütün sosial infrastruktura böyük təsir göstərir: bizim idarəetmə tərzimiz, cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibət modellərimiz dəyişir. Həmçinin, maddi və mənəvi motivasiya, sosial baxış və s. də dəyişir.

Beləliklə, biz bu məqalədə müəyyən etdik ki, bu sahədəki sosial innovasiya özündə müxtəlif sosial problemlərin sosial xidmətlər və sosial innovasiya işçiləri tərəfindən həll edilməsi prosesini əks etdirir.

Социальные инновации как сегмент развития информационного общества

Резюме

Многим известно, что суть понятия «инновация» определяется как целевое изменение в функционировании определенной системы. Эти изменения могут быть как качественные, так и количественные изменения.

Развитие инновационных процессов в сфере ИКТ показывает огромное влияние на всю социальную инфраструктуру: меняются наши стили управления, модели взаимодействия с обществом, изменяются материальная и моральная мотивация, социальный взгляд и т. д.

И так, в этой статье мы определили, что социальная инновации в этой сфере представляет собой процесс разрешения различных социальных проблем социальными службами и работниками инноваций.

Rəyçi: t.e.n. R. Həşimov

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 17.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/141-143

Lalə İlqar qızı Abdurahmanova
Bakı Dövlət Universiteti
l_abdurahmanova@mail.ru

DÖVLƏTİN TURİZM SFERASINDA FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *turizm fəaliyyəti, dövlət siyasəti, vətəndaş, iqtisadiyyat, vergi, turist*
Key words: *tourist activity, public policy, citizen, economy, tax, tourist*
Ключевые слова: *туристическая деятельность, государственная политика, гражданский, экономический, налоговый, туристический*

Giriş

Turizm fəaliyyəti ayrı-ayrı şəxslərin istirahət və asudə vaxt hüququnun səmərəli keçirilməsi, ödənişli dövri məzuniyyət hüququnun realizəsi ilə bağlı münasibətləri əhatə edən bir fəaliyyət növü hesab edilə bilər. Eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlər iqtisadi gəlir əldə etmək maraqları baxımından ölkə turizminin inkişafına yönələn tədbirlər işləyib hazırlayırlar. Bu gün dövlətimiz həm daxili turizmin inkişafına, həm də bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Turizm, əhalinin ehtiyaclarını qarşılamağa və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəlmiş bir sahə kimi, müasir iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Eyni zamanda, turizm iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, təbii ehtiyatların tükənməsinə gətirib çıxara bilməz. Çünki turizm ixracata yönəlmiş bir sahədir və dünya bazarlarında qeyri-sabit vəziyyətdə digər sənaye sahələrinə nisbətən daha sabitdir.

Müasir dövrdə turizm bir sıra iqtisadi, sosial və humanitar funksiyaları yerinə yetirərək, bir çox ölkələrin sosial və iqtisadi inkişafının mənbələrinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının cari qanunvericiliyi turistlərin hüquq və mənafelərinin təmin edilməsi və qorunması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

16.1. Turizmin inkişafına dair dövlət tənzimlənməsi

Milli təcrübəyə nəzər salsaq, turizmə dəstək dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev turizmi hazırda Azərbaycan Respublikasında ən surətlə inkişaf edən sahələrdən biri kimi vurğulayır. Bununla yanaşı, dövlət başçısı həm də qeyd etmişdir ki, turizmin inkişafı prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmiş və hal-hazırda ölkəmizin müxtəlif güşələrində dünya səviyyəli turist mərkəzləri və kurortlar fəaliyyət göstərməkdədir[4, s 11717].

Bunu eyni zamanda beynəlxalq qurumlar da qeyd edirlər. Dünya Turizm Təşkilatının rəhbərliyi də Azərbaycanda turizmin sferasının inkişafına dair görülən işlərə çox yüksək qiymət verir.

Beynəlxalq turizmdə dövlətimiz nəinki turistləri qəbul edən və ya onları "idxal edən" tərəf kimi, eyni zamanda müvafiq sferada dövlət siyasətinin formalaşdırılması, səlahiyyətli dövlət orqanları vasitəsilə dövlət tənzimetməsini həyata keçirən subyekt kimi iştirak edir [1, s 99]. Belə olduğu halda, sözsüz ki, dövlətin bu sahədə hüquq və vəzifələrə malik olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında mövcud yanaşmaya görə, dövlətin bu sahədə ən mühüm funksiyalarından biri vətəndaşlarının vergi ödəmək qabiliyyətinin təmin olunmasıdır. Bundan başqa, göstərilir ki, sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə dövlət turizmi dəstəkləyir və onun inkişafına yardım edir. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin aşağıdakı məqsədlərin realizəsinə çalışdığını qeyd edə bilərik:

1) İlk növbədə, vətəndaşların konstitusion istirahət hüququnun təmin olunmasının gerçəkləşdirilməsi;
2) Səyahət etmək üçün vətəndaşların gəlirlərin çoxalmasının təmin olunması;
2) Turizm sənayesinin inkişafı nəticəsində yeni iş yerlərinin yaradılması;
4) Turizm abidələrinin bərpası və ətraf mühitin qorunması;
5) Ölkənin mədəni potensialından və turist səfərlərindən turizmin inkişafına dair səmərəli istifadə edilməsi;

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu da məhz Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının hüquqi əsaslarının bərqərar edilməsinə, dövlət siyasətinin prinsiplərini, turizm fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən etməyə, turizm sahəsində meydana çıxan münasibətləri tənzimləməyə, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına yönələn dövlət siyasətini ifadə edir.

Eyni zamanda, sözügedən Qanunda Turizm infrastrukturu sahəsində münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi, turizm infrastrukturu sahəsində elmi-tədqiqatların inkişaf etdirilməsi, turizm infrastrukturu sahəsində xüsusi razılığın verilməsi, standartlaşdırılması və turizm məhsu-

lunun sertifikatlaşdırılması, daxili və dünya turizm bazarında turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsinə kömək göstərilməsi və s. aydın şəkildə göstərilmişdir.

16.2. Turizm sahəsində dövlət siyasəti, onun prinsip və prioritetlərinə dair təkliflər

Dövlət turizmin ölkə iqtisadiyyatının gəlir gətirən sahəsi kimi davamlı və ahəngdar inkişafına, xalqların mədəni və mənəvi cəhətlərdən yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşılmasına xidmət edən təsirli və məqsədyönlö dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir. Eyni zamanda, turizm fəaliyyətində ən əlverişli şəraitin yaradılmasına, turizm ehtiyatlarının təyinatına uyğun olaraq istismarına və ətraf mühitin qorunmasına zəmanət verir. Vətəndaşların istirahət-rekreasiya, asudə vaxtını sərbəst təşkil etmək və keçirmək hüquqlarını, habelə turizmlə bağlı və ya turizm sahəsindəki münasibətlərindən irəli gələn digər hüquqlarını təmin edir və bu hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiəsini təşkil edir.

Turizm sahəsində dövlət tənzimləməsinin əsas prinsipləri kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

- Turizm sahəsində təhlükəsizliyin təmin olunması;
- Turizm sahəsində standartların və idarəetmə tələblərinin müəyyən edilməsi;
- Müxtəlif səviyyəli dövlət orqanları arasında, eləcə də dövlət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsünün aparılması;
- İnnovativ texnologiyaların turizm sahəsinə tətbiqi

Dövlət turizm sahəsini iqtisadiyyatın prioritet istiqaməti kimi tanıyır, turizm strategiyasını müəyyən edir, bu siyasətə və strategiyaya uyğun inkişaf plan və proqramlarını tərtib və təsdiq edir, həmin proqramların həyata keçirilməsi üçün müvafiq iş planları və nəzarət mexanizmləri tətbiq edir:

- Turizm sahəsinin davamlı inkişafı üçün turizm sahəsində elektron hökumətin qurulmasını təmin edilməli, ölkədə səmərəli turizm sənayesinin yaradılması və rəqabətin gücləndirilməsi üçün normativ tənzimlənmə həyata keçirilməlidir;
- Ölkə hüdudlarından kənarda da Azərbaycan Respublikası haqqında təhlükəsiz, cəlbedici və əlverişli bir turizm məkanı təsəvvürünün formalaşmasi üçün turizm məhsulunun təşviqini həyata keçirilməlidir.
- Turizm sahəsində ən çox tələb olunan peşə və ixtisasların müəyyən olunması üçün monitorinq və proqnozlaşdırma sisteminin yaradılmalı, əmək bazarı üçün prioritet peşələr üzrə peşə və təlim standartlarının hazırlanması və tətbiqi təmin edilməlidir.
- Turizm təhlükəsizliyinin əsasları, üsul və vasitələri müəyyən edilməlidir. Ekoloji turizmin inkişafı nöqteyi nəzərindən ətraf mühitin (təbiətin) qorunması, səmərəli və davamlı istifadəsi üçün hüquqi tənzimləmə həyata keçirilməlidir.
- İctimai qaydaya riayət edilməsinə, ictimai mənəviyyatın və qonaqpərvərliyin təbliğinə, habelə digər mədəniyyətlərlə münasibətlərin qurulmasına dair maarifləndirmə aparılmalıdır.
- Turizmdən yerli əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə edilməlidir.

Dövlət turizm fəaliyyətini gömrük, investisiya, viza rejimi, rüsum və digər məcburi ödənişlərə güzəşt və imtiyazlar vasitəsi ilə, habelə dövlət tərəfindən tənzimlənən tariflərdə güzəşt və imtiyazlar verilməsi, maliyyə institutlarının vəsaitlər ayırması, sosial-iqtisadi proqramların tətbiqi və qanunla qadağan edilməyən digər vasitələrlə stimullaşdırır. Turizm fəaliyyətinə rəvac vermək məqsədilə dövlət büdcəsindən subsidiyalar və eyni zamanda, onlardan turizmin inkişafına xidmət edən məqsədyönlü fondlara maliyyə vəsaitləri ayrıla bilər. Bu vəsaitlər həm müxtəlif səviyyəli proqramlar (dövlət proqramları, bölgə proqramları, yerli proqramlar) çərçivəsində, həm də ayrı-ayrı hüquqi aktlarla ayrıla bilər.

Dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları öz əsasnamələrinə uyğun olaraq turizm fəaliyyətini dəstəkləyir, turizm məhsullarının hərəkətə gətirilməsinə, habelə beynəlxalq turizmin inkişafına rəvac verir, beynəlxalq bazara nüfuz edirlər. Respublikamızda fəaliyyət göstərən turizm infrastrukturu subyektləri üçün məcburi olan idarəetmə tələbləri Birləşmiş Millətlərin Ümumdünya Turizm Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Nəticə

Turizmin inkişafına dair dövlət proqramının işlənib hazırlanması, turizmdə sahələrarası və regionlararası fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, turizm qanunvericiliyinin icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi, turizm təşkilatlarının dövlət reyestrinin aparılması dövlətin bu sferada mühüm addımlarındandır.

Belə hesab etmək olar ki, dövlət - yaradılmış müvafiq orqanlar vasitəsilə turizm siyasətini və dövlət tənzimetməsini müəyyənləşdirən, turizmin hərtərəfli inkişafı məqsədilə addımlar atan, onun həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaradan, geniş səlahiyyətlərə malik bir təsisatdır.

Müvafiq qanunvericilik aktında bir sıra çatışmayan cəhətlər qeyd etsək, deyə bilərik ki, mövcud sahədə dövlət siyasəti tam müəyyən olunmur. Turizm sferasında Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin sərhəd, vergi, valyuta, gömrük və digər nəzarət formaları üçün əlverişli şəraitin yaradılmalıdır.Turizm sahəsində dövlətin maraq və mənafelərinin qorunmalı, rəqabət qabiliyyəti gücləndirilməli, antiinhisar qanunvericiliyə əməl olunmalı, turizm sənayesinin inkişafında milli və xarici investisiyaların təşviqi və digər bu kimi istiqamətlər müəyyən olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslik. Bakı: NAT MMC,2011, 475 s.
2. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu //http://www.e-qanun.az
3. Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin hüquqi tənzimetmə modeli // Qanun jurnalı, 2015, № 06 (248), s. 93-99
4. //http://president.az/articles/

Directions of state activity in the field of tourism

Summary

Tourism activity can be considered as a type of activity that covers the relations of individuals related to the effective exercise of the right to rest and leisure, the right to paid periodic leave. At the same time, individual countries are developing measures aimed at developing the country's tourism in the interests of economic gain. Today, our state pays special attention to the development of domestic tourism and the expansion of international cooperation in this field. Tourism, as an area aimed at meeting the needs of the population and improving the living standards of the population, plays an important role in the development of the modern economy. At the same time, tourism, unlike other sectors of the economy, cannot lead to the depletion of natural resources. Because tourism is an export-oriented sector and is more stable than other industries in the volatile world markets

In modern times, tourism has become a source of social and economic development of many countries, performing a number of economic, social and humanitarian functions. The current legislation of the Republic of Azerbaijan regulates relations related to ensuring and protecting the rights and interests of tourists.

Направление деятельности государства в сфере туризма

Резюме

Туристическую деятельность можно рассматривать как вид деятельности, который охватывает отношения отдельных лиц, связанные с эффективным осуществлением права на отдых и досуг, права на оплачиваемый периодический отпуск. В то же время отдельные страны разрабатывают меры, направленные на развитие туризма в стране в интересах экономической выгоды. Сегодня наше государство уделяет особое внимание развитию внутреннего туризма и расширению международного сотрудничества в этой области. Туризм как сфера, нацеленная на удовлетворение потребностей населения и повышение уровня жизни населения, играет важную роль в развитии современной экономики. В то же время туризм, в отличие от других отраслей экономики, не может привести к истощению природных ресурсов. Потому что туризм является экспортно-ориентированным сектором и более стабилен, чем другие отрасли на волатильных мировых рынках.

В наше время туризм стал источником социально-экономического развития многих стран, выполняя ряд экономических, социальных и гуманитарных функций. Действующее законодательство Азербайджанской Республики регулирует отношения, связанные с обеспечением и защитой прав и интересов туристов.

Rəyci: h.f.d.G.Rzayeva

Göndərilib: 21.03.2020 Qəbul edilib: 23.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/144-145

Tural Novruz Ismayilzadeh
Baku State University
infoismayilzade@gmail.com

THE PROCESS OF DEVELOPING SOCIAL INNOVATIONS IN AZERBAIJAN AND ITS PERSPECTIVES
(Theses)

Intensive development of production and the application of innovative technical processes contributed to the reduction of the time for innovation cycles; also acceleration is observed for the tempo of updates, developed technologies and manufactured products. [1]

The available system of priorities regarding the budgetary funds of enterprises and organizations involved in innovative activities is currently not effective. Their fundamental bases are underestimated in terms of the development of the components of an innovation system.

In case of crisis circumstances, funds are allocated from the state budget to finance applied studies that will not be competitive in the domestic and foreign markets. Unfortunately, the lack of mechanisms for determining the priorities for scientific and technological development by the government, as well as the lack of methodological criteria for an objective assessment of the activities of various scientific organizations do not make it possible to direct resources to support national scientific institutions and organizations involved in innovative activities.

Nowadays, it is very important to pursue a government policy aimed at solving the problems of innovative growth of the national economy, contributing to the organization of the innovation process at all its levels. [2]

Important role is assigned to allocations from state budget when financing the science sector. They can cover the most part of costs for critical research projects of state importance.

Financing from the state budget is a guarantee of the uninterrupted functioning of research, which is of a long-term nature, and may not always lead to results that will quickly improve the economy and social life.

A number of economic reforms have been introduced in our country recent years, thanks to which the Azerbaijani economy has almost doubled its efficiency, and this is unprecedented in the world. The volume of gross investment in 2018 in the national economy amounted to 21,974.2 million AZN, which is 69.3% more compared to 2005 [3].

It is important to mention that great part of gross investments in national economy are internal capital contributions. Compared to the previous years, there has been a significant increase in the amount of funds allocated for science. However, even this growth is not yet enough according to government strategic priorities and plans. Government authorities and business entities must carry out the most important efforts in order to significantly improve the situation.

“Establishment of space industry in Azerbaijan was the result of practical work implemented in recent years. It means, we should always look forward and see the perspectives. We should not be satisfied just with the achieved successes. A success achieved today should become the foundation for bigger steps tomorrow. Especially, we should always be one step forward, leave both our competitors and the time behind in the field of information technologies developing rapidly all over the world.” [4]

This speech was made by President Ilham Aliyev at the expanded meeting of Cabinet of Ministers dedicated to the results of social-economic development in 2009, where he talked about the measures taken for the development of information and communication technologies.

Azerbaijan is a developed industrial-agrarian state with developed manufacturing, where oil and gas production, oil processing industry and other sectors took the most important positions.

According to the results of the studies, one can talk regarding the main challenges in the sphere of application of social innovations in Azerbaijan, namely:

- ✓ Aging scientific personnel and small proportion of turnover for young human resources;
- ✓ Physical and moral depreciation of production base;
- ✓ Lack of knowledge and methods of introducing studies into reality, as well as inconsistency of the stages of the innovation cycle.

The government of the country has set the following tasks to activate innovative performance [5]:

- ✓ Establish scientific-research institutes;

✓ Create favorable economic, social-cultural and legal environment for implementing innovative processes;
✓ Carry out the modernization of material-technical resources based on new high technologies (High-Tech);
✓ Achieve new and improved order in economic sectors from technological perspective;
✓ Enhance the level of high technological export, energy and economic security;
✓ Stimulation of creative activity and intellectual potential of population.

Certain important state programs have been adopted in order to accelerate social-economic development of capital city and regions of the country in recent years. This enables to construct and commission extremely important infrastructure facilities in all sectors. In this regard, important works have been done since 2013. We can highlight the following among those measures:

✓ Shipyard and ship repair plant in Baku – Azerbaijan has become the first country in the region building the ships;
✓ International logistics center in the International Airport named Haydar Aliyev;
✓ Gas-turbine thermal power plant;
✓ The clinic of surgery under the Medical University;
✓ Hotel “Fairmont Baku” and the complex of “Flame Towers” etc.

As a consequence of successful investment policy, a number of important infrastructure facilities have also been constructed in other sectors.

Furthermore, the results of government innovation policy [6] are known, which contribute to the intensive development of innovation and investment activities in the Republic of Azerbaijan:

✓ A system has been formed for introducing priority projects in the field of innovations;
✓ The foundations are established for normative regulation of innovation process;
✓ The government provides feasible support to innovation enterprise of small business through the development of regional and sectoral venture companies;
✓ Projects having high potential for introducing innovations are realized in the regions of Azerbaijan;
✓ a system of state support for innovation processes has been formed, technological zones have been created, special attention is paid to the development of the infrastructure for introducing innovative achievements.

Literature

1. V.V.Jarikov, I.A.Jarikov, V.G.Odnolko, A.I.Yevseytsev. Management of innovation processes: tutorial. Tambow, Publishing house of Tambow State Technological University, 180 p., 2009
2. Vasilyeva O.N., Zaskanov V.V., Ivanov D.Y., Novikov D.A. Methods and incentives of material stimulation (theory and practice) / Edited by professor V.G. Zaskanov and professor D.A.Novikov. M.: LENAND – 288 p., 2007;
3. http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/azfigures_2018-Web page of State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan;
4. https://ict.az/ru/content/85
5. https://1news.az/news/sovremennyy-azerbaydzhan-innovacionnyy-i-kosmicheskiy;
6. https://azertag.az/ru/xeber/Nacionalnaya_innovacionnaya_politika_v_deistvii-1303775.

Rəyçi: t.e.n. R. Həşimov

Göndərilib: 14.03.2020 Qəbul edilib: 17.03.2020

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/146-150

Günay Musa qızı Quluzadə
Bakı Slavyan Universiteti
gunay_quluzade00@mail.ru

PEDAQOGİKA ELMİNDƏ YAŞ DƏRƏCƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Yaş, psixoloji xüsusiyyət, məktəb, müəllim, bölgü*
Key words: *Age, psychological characteristics, school, teacher, division*
Ключевые слова: *возраст, психологическая особенность, школа, учитель, деление*

İnsan öz inkişafında müxtəlif yaş dövrlərindən keçir və hər bir dövr şəxsiyyətin inkişafına müəyyən təsir göstərir. Pedaqogika tarixində insanın yaş dövrləri ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür (Aristotel, N.Gəncəvi, Y.A.Komenski, C.C.Russo və b.). Məsələn, Y.A.Komenski dörd fəslə müvafiq olaraq insan həyatını dörd dövrə bölmüşdür: həyatın bahar dövrü (uşaqlıq), yay dövrü (gənclik), payız dövrü (orta yaş), qış dövrü (qocalıq). C.C.Russo uşaq və gənclik illərini dörd yaş dövrünə bölmüş və hər dövr üçün səciyyəvi tərbiyə sahəsini göstərmişdir:

I - fiziki inkişaf dövrü (0-2 yaş);
II - hisslərin inkişafı dövrü (2-12 yaş);
III - zehni inkişaf dövrü (12-15 yaş);
IV - əxlaqi inkişaf dövrü (15-18 yaş).

Yaş dövrlərinin göstərilən bölgüləri elmi bölgü hesab edilə bilməz. Hazırda pedaqoji, psixoloji və herontoloji baxımdan insanın aşağıdakı yaş dövrləri müəyyən edilmişdir: **çağalıq və körpəlik dövrü (0-3 yaş); məktəbəqədər dövr (3-6 yaş); kiçik məktəbli dövrü (6-10 yaş); yeniyetməlik dövrü (10-15 yaş); gənclik dövrü (15-30 yaş); yetkinlik dövrü (30-60 yaş); ahıllıq dövrü (60-75 yaş); qocalıq dövrü (75-90 yaş); uzunömürlülük dövrü (90-150 yaş).**

Hər yaş dövrü özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Tərbiyəçi bu xüsusiyyətlərdən çıxış edərək şəxsiyyətin formalaşmasını düzgün istiqamətləndirə bilər. Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması pedaqoji prinsiplərin ən aparıcılarındandır. Ona söykənərək, müəllim tədris yükünü reqlamentləşdirir, müxtəlif növ əməklə məşğulluğun həcmi müəyyənləşir. Gün bölgüsü, əmək rejimi və istirahət üçün müvafiq şərait yaradılır. Məktəb yaş dövrünə qədəm qoyan uşağın fəaliyyətində, ünsiyyətində və başqa adamlarla münasibətində kəskin dönüş yaranır. Təlim onun aparıcı fəaliyyət növü olur, həyat tərzi dəyişir, yeni vəzifələr meydana gəlir, ətrafında olan adamlarla yeni münasibətlər yaranır.

Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətləri. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin prqoramı mühüm dövlət sənədi olub, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu, məqsədini və vəzifəsini özündə əks etdirir. Proqram uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Uşaq bağçasında uşaqların həyat və fəaliyyəti proqramın tələblərinə müvafiq qurulur. Onların təlim fəaliyyəti, fiziki, əxlaqi və estetik tərbiyəsi bu mühüm sənəd əsasında həyata keçirilir. Uşaqların məktəbə qəbulu 6 yaşdan başladığı üçün proqramda məktəbəqədər yaş dövrü psixi-fizioloji və metodoloji baxımdan aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur:

-anadan olduğu vaxtdan 1 yaşadək – körpəlik dövrünün birinci qrupu;
- 1 yaşdan 2 yaşadək – körpəlik dövrünün ikinci qrupu;
- 2 yaşdan 3 yaşadək – körpəlik dövrünün böyük qrupu, eyni zamanda bağça dövrünün kiçik qrupu;
- 3 yaşdan 4 yaşadək – bağça dövrünün orta qrupu;
- 4 yaşdan 5 yaşadək – bağça dövrünün böyük qrupu;
- 5 yaşdan 6 yaşadək – bağça dövrünün məktəbə hazırlıq qrupu;

Uşaq ilk doğulan gündən çəkisi və boyu artmağa başlayır. Anadan normal olmuş uşağın çəkisi 2800-4500 qr olur. Bu dövrdə fiziki və sinir sisteminin inkişafı sürətli olur. İlk yarımildə körpə hər ay 600-700 qr çəkisini artırır. Uşaq həyatının hər ayı ərzində 2-3 sm boyu artır. Birinci ilin sonunda onun çəkisi 10,5 kq, boyu 74-75 sm. olur. Normal inkişaf edən uşaq 7-8 aylığında süd dişi çıxarmağa başlayır. Normal doğulmuş uşağın boyu 50-60 sm-ə qədər olur. Uşaq doğulduqdan 10-15 gün sonra onda şərti reflekslər əmələ gəlir. Bu yaşda sümükdə kalsium duzlarını sürətli mənimsəmə prosesi gedir. Bu isə sümüklərin yavaş-yavaş

bərkiməsini təmin edir. Sümükdə duzların kifayət qədər olmaması nəticəsində raxit xəstəliyi meydana gəlir. Bu dövrdə döş qəfəsi daha sürətlə inkişaf edir. Uşaqlar 2-3 aylığında hərəkət edən əşyaları izləməyə vərdiş edir, səsin görünməyən mənbəyini hiss edir, başını səs gələn tərəfə çevirir. Ona görə də uşağın gözlərindən 40-60 sm aralı parlaq oyuncaq asır və hərəkət etdirirlər. 2,5 aylığında körpə artıq tez-tez gülümsəyir, «qı», «kxı» səslərini tələffüz edir. İlk 2,5-3 aylığında körpədə hərəkət inkişaf etməyə başlayır. 1,5 aylığında körpəni qarnı üstündə uzanmağa öyrətmək lazımdır. 3 aylığında artıq qarnı üstündə çox yaxşı uzanır. 2,5-3 aylığında 5-6 aylığınadək körpələrdə görmə, eşitmə və səs reaksiyalarının təkmilləşməsi baş verir. Əllərinin qamarlama hərəkəti inkişaf edir, sürünməyə hazırlıq hərəkətləri əmələ gəlir. Üç aylıq körpə artıq öz anasını tanımağa başlayır, 6 aylığında isə tanıdığı adamı görəndə sevinir, yad adamı görəndə isə qəmginləşir, onda uşaq yaşlıların nitqinin intonasiyasını yəni ciddi yaxud əzizləmə olduğunu seçə bilir. Belə ki, əgər onunla kəskin danışırlarsa, körpə ağlayır. 4-5 aylığında uşaqda a-a-a tələffüzü alınır. 6-7 aylığında isə eyni hecanı dəfələrlə təkrar edir ba-ba-ba. Uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün böyüklər də bu cür səslər çıxarmalıdırlar. 6-7 aylığında uşaqlar "haradadır?" sualına cavab olaraq başlarını sorşulan əşyaya tərəf çevirilər. Əgər əşyanın yeri dəyişdirilərsə, uşaq onu tapa bilməz, çünki, o, əşyanı olduğu yerə əsasən tapır (məsələn, pəncərənin yanında). 9-10 aylığında olan uşaqlar isə əşyanı yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq tapa bilirlər. Buna görə də əvvəlcə əşyalar həmişə müəyyən olunmuş yerə qoyulmalıdır: stolun üstünə, pəncərəyə və s. yaşlılar əşyanın adını çəkərkən yalnız uşağın ona baxmasına deyil, həm də uşağın əşyaya toxunmasına və onun səsini eşitməsinə çalışmalıdırlar. 9-10 aylığında uşaqlarda formalaşdırılmış bacarıqlar onların psixi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu bacarıqlarla müstəqil hərəkət etmək, oyuncaqlarala məqsədyönlü məşğul olmaq, yaşlıların hərəkətlərinə və nitqinə diqqət yetirmək və s. daxildir. Hərəkət sümük-sinir sisteminin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır, bacarıqların formalaşmasına kömək edir. 11 aylığında uşaqların əksəriyyəti müstəqil olaraq ayaq üstə durur, hərəkət edir, (tərbiyəçinin əlindən yapışmaqla), bir yaşına yaxın isə müstəqil olaraq hərəkət edirlər. Nəticədə uşağın əli azad olur, bu isə əşyalarla məşğul olmaq və ətrafdakılarla tanış olmaq üçün əlverişli şərait yaradır. Müstəqil yeriməyə öyrətməyin effektiv üsulu uşağın ilk addımı atmasına məcbur edən vəziyyətin yardılmasından ibarətdir. Məsələn, tərbiyəçi cəlbedici oyuncağı göstərməklə uşağı çağırır, körpə ona tərəf dartınır və ilk addımı atır. Bu zaman uşağı yıxılmaqdan qorumaq lazımdır, çünki yıxılmaq qorxusu hərəkətin inkişafını ləngidə bilər. 9-10 aylıqdan 1 yaşadək uşaqların əşyalarala fəaliyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bir yaşın sonlarında uşaqlar tərəfindən başa düşülən ehtiyat sözlər sırasına "olar" və "olmaz" sözləri də daxil olur. Həmin dövrlərdə uşaqlarda səs reaksiyalarının intensiv inkişafı baş verir. Onlar tələffüz üçün asan olan hecaların təkrarından ibarət olan sözləri tələffüz edirlər: ba-ba, ab-ab, bax, ma-ma, və s. Bu yaşda uşaqlara böyüklərin sözlərini təqlid etmək öyrədilməlidir. 9-12 aylığında olan yşaqlar digər uşaqların nə etdikləri ilə maraqlanırlar. Bəzən onlar bir-birinə yaxınlaşıb gülümsünür, əksər hallarda isə biri o birinin əlindəki oyuncağı almağa çalışır. İki yaşında olan uşaqlar hər ay öz çəkilərini 170-190 qram, boylarını isə 1 sm artırırlar. İki yaşa yaxınlaşanda uşağın çəkisi orta hesabla 12 və ya 7 kq, boyu 85-86 sm olur. İki yaşlı uşağın 20 ədəd süd dişi olur. Sinir sisteminin iş qabliyyəti artır. Sutkalıq yatmaq vaxtı 14 saatdan 12,5 saata enir. Bu dövrdə uşaqlarda inkişaf davam edir, lakin bu proses müəyyən qədər zəifliyir. Uşaq 1,5 yaşında olanda 3-3,5 saat, ikinci ilin sonunda isə 5 saat oyaq qala bilir. Orqanizm möhkəmlənir, müqaviməti artır, ona görə də uşağın xəstələnmə ehtimalı da azalır. Bu yaşda uşağın oyununu təşkil edərkən ona müxtəlif ölçülü toplar, arabacıqlar və s. vermək olar. Bu dövrdə uşaqlarda öyrənmə həvəsi artır, müşahidəçilik qabliyyəti güclənir, xüsusən, görmə həsaslığı xeyli çoxalır. İkinci ilin sonuna yaxın uşaqlarda hərəkət daha da inkişaf edir. Onlar çevik və cəld hərəkətlər edirlər. Həyatın ikinci ilində uşaqlarda öyrənmə güclənir. Bu yaşda olan uşaqların həyatında oyun böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oyun zamanı uşaqlar müxtəlif əşyalarla rəftar etmək bacarığına yiyələnirlər. Bu da uşaqlarda müstəqil hərəkəti inkişaf etdirir, eləcə də onlar adamlarla qarşılıqlı münasibəti öyrənir, ətraf mühit haqqında isə təsəvvürləri genişlənir. Oyuncaqların sistemlə düzülməsi oyun zamanı onlardan səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. İki yaşında olan uşaqlarda nitq inkişaf edir və təkmilləşir. Yaş yarımlıq uşaq cəmi 30-40 söz öyrənir. Bəzən bir sözlə müəyyən bir fikri ifadə edir. Çox vaxt sözləri düzgün ifadə etmir, kəkələyir, onun nə demək istədiyini yalnız yaxın adamlar, xüsusən ata-anası tez başa düşür. İki yaşın sonunda uşaq 300-ə qədər söz işlədir ki, bunlardan bəziləri hətta əşyaların keyfiyyətinə aid olur. Onun nitqində qısa cümlələr tədricən geniş yer tutmalıdır. Üç yaşında uşaqlarda oyaq qalma vaxtı artaraq 6-6,5 saat olur. Onlarda gəzinti vaxtı da artır, çünki, onlar daha müstəqil olurlar. Birinci gəzinti 2 saat, ikinci gəzinti 1,5 saat olur. Uşaq üç yaşında olanda onun fiziki inkişafı ləng gedir. Bir ildə uşağın çəkisi orta hesabla 2-2,5 kq, boyu isə 7-8 sm artır, lakin onlar artıq daha möhkəm və dözümlü lurlar. Bu yaşda uşaq 6 saatdan 6,5 saata kimi oyaq qala bilir. Bu yaşda uşağın yeriməsi xarakter alır, tədricən artıq hərəkətlər yox olur, "dayan" işarəsi ilə uşaq hərəkətlərini ləngidir. Uşaq müstəqil geyinir, soyunur, əl-üzünü yuyur, karandaşla işləyir, yapma işləri görür. Yaxşı işdən sevinir, müvəffəqiyyətsizlik baş verdikdə kədərlənir. Üç yaşında uşağın nitqi

yaxşılaşır, xatirələr danışır, nəticə çıxarır, təbiət hadisələrinə öz münasibətini bildirir, göy guruldayanda "yağış yağacaq" deyir. Üç yaşda uşaqda lüğət ehtiyyatı zənginləşir, 1200-1300 sözdən istifadə edir, böyüklərin dediyi sözü təkrarlayır, öyrəndiyi şeiri yadda saxlayır və yada salır, nitq hissələrindən bacarıqla istifadə edir. Bu yaşda uşaqların nitq inkişafını, ətraf mühitə münasibətini formalaşdırmaq üçün didaktik vəsait komplektindən istifadə etmək çox faydalıdır. Həyatının üçüncü ilində uşağın inkişafı xeyli ləng gedir. Üçüncü ilin sonunda uşağın 93-94 sm, çəkisi 14 -15 kq olur. Uşaqların boyu əsasən qılçaların uzanması hesabına artır. 3 yaşından 6 yaşadək olan dövr uşaqların bağça dövrüdür. Bu yaş dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimi şərh edə bilərik: -3-4 yaşında uşaqlarda özünütəsdiq yaranır. Mümkün reaksiyalar meydana çıxır: qulaq asmamaq, tərslik, neqativizm, "böyükləri məcburetmə ("Mən özüm", "Mən özüm bilərəm", yalnız özünü lovğalandırma, özünü öymə), təklikdə oynama həvəsi yaranır. - 4-5 yaşında uşaqlarda maraq dairəsi genişlənir, "nə üçün", "niyə", "nəyə görə" sualları meydana çıxır. - 5-6 yaşlı uşaqlarda böyüklərlə münasibətlər uyğunlaşır, uşaqlarla ünsiyyət və münasibətlər inkişaf edir, uşaqlarda liderlik və tabe olma münsibətləri yaranır. Şəkilçəkmə, konstruktor bacarıqlar, musiqi qabiliyyətləri nkişaf edir. Təxəyyülün inkişafı prosesi baş verir. Digər insanlarla birlikdə dialoji nitq xeyli inkişaf edir. Məktəbə hazırlığın formalaşması dövrü başlayır. Məktəbə getməyə həvəslə çalışır. Məktəbə hazırlığın formalaşması – uşağın yazının, oxunun öyrənilməsinə formal şəkildə hazırlığı, onun məktəbə psixi hazırlığı, eyni zamanda zehni, emosional və sosial inkişafının əsas göstəriciləri deməkdir. İlk əxlaqi-etik anlayışlar da yaranır. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu anlayır. İntellektal sahədə isə diqqətin cəmləşməsi, eşidilənləri dərketmə, lüğət fondunun inkişafı, nitqin inkişafı, əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı, fonematik eşitmə, ümumləşdirmələr bacarığı, reallığa emosional yanaşma tərzi, məntiqi dərketmə tərzi, görmə-hərəkət koordinasiyası inkişaf edir. Bağça yaşlarında uşağın orqanizmi daha da möhkəmlənir, dünyagörüşü genişlənir, biliyi artır, fəallığı və müstəqil davranışı xeyli dərəcədə inkişaf edir. **Kiçik məktəb yaşlı uşaqların (6-10)** hələ zəif olan orqanizmində bir çox yeni keyfiyyətlər əmələ gəlir. Məktəbəqədər yaş dövrünə nisbətən boyun inkişafı ləngiyir, çəki isə nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Bu yaşda skeletdə sümükləşmə gedir, lakin hələ başa çatmır. Diqqət yetirilməsə, uşağın onurğası asanlıqla əyilə bilər. Bu dövrdə uşağın əzələ sistemi intensiv inkişaf edir, əzələlərin qüvvəsi xeyli artır. Bunun sayəsində uşaq sürətlə yazı vərdişlərinə yiyələnir. Həmin dövrdə uşaqlarda əsəb sistemi təkmilləşir, baş beynin böyük yarımkürələrinin funksiyaları intensiv inkişaf edir, beyin qabığının analitik və sintetik funksiyaları güclənir. Bu yaş dövrunda uşagın beyninin çəkisi demək olar ki, böyük adamın beyninin çəkisi qədər olur və 1400 qrama çatır. Uşağın psixikası sürətlə inkişaf edir. Hiss orqanlarının dəqiqliyi yüksəlir. Kiçik yaşlı məktəblilərin qavrayışı sabit və mütəşəkkil olmasa da, onlar ətraf aləmi həvəslə, emosional qavrayırlar. Müəllimlər buna arxalanaraq şagirdləri məqsədyönlü dinləməyə alışdırır, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Məktəb həyatı uşaqdan ixtiyari diqqəti daim məşq etdirməyi, onu cəmləmək üçün iradi səy göstərməyi tələb edir. Onlarda ixtiyari diqqət bağça yaşına nisbətən bir qədər qüvvətlənsə də, onlar hələ özlərini ev tapşırığını icra etməyə məcbur edə bilmirlər, diqqətlərini uzun müddət bir iş üzərində toplamaqda çətinlik çəkirlər. Bu yaşda uşaqların diqqəti teztez yayınır, təfəkkürü emosional-obrazlı təfəkkürdən abstrakt-məntiqi təfəkkürə doğru inkişaf edir. Təlim onların intellektini sürətlə inkişaf etdirir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların diqqəti həcm etibarı ilə də geniş olmur, onlar eyni zamanda iki iş üzərində diqqətlərini bölə bilmirlər. Məsələn, yaza-yaza danışa bilmirlər. Onların təfəkkürü nitqlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu yaşda uşaqların söz ehtiyatı artır, fikirlərini şifahi və yazılı ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər. Məktəblinin idrak fəaliyyətində hafizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hafizə daha çox əyani-obrazlı xarakterdə olur. Şagirdlər təlim materialını daha çox mexaniki öyrənmə yolu ilə yadda saxlayırlar. Onlar böyük bir seiri, mətni çətinlik çəkmədən olduğu kimi əzbərləyir, lakin onu öz sözləri ilə danışmaqda çətinlik çəkirlər. Hafizənin bu cür xüsusiyyətindən uşaqların söz ehtiyatını artırmaq ücün istifadə olunmalıdır. Bununla bərabər, müəllim onlarda məntiqi yaddasaxlamanı da inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Şagirdlərə özünənəzarət bacarıqları, özünüyoxlama vərdişləri aşılanmalı, tədris əməyinin səmərəli təşkili üçün zəruri biliklər verilməlidir. Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin təşəkkülü müəllimlər və həmyaşıdları (sinif və ümumməktəb kollektivi) ilə yeni münasibətlərin, yeni fəaliyyət növlərinin (oxumaq, təhsil almaq) və ünsiyyətin təsiri altında baş verir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda əxlaqi anlayışların, təsəvvürlərin formalaşması üçün böyük imkanlar vardır. Məktəbdə bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunmalı, şagirdlər özünəxidmət əməyinə, ictimai-faydalı əməyə cəlb edilməlidir. Belə fəaliyyət uşaqlarda əməksevərliyi, davranış mədəniyyətini, kollektiv fəaliyyət vərdişlərini və hərtərəfli fəallığı inkişaf etdirir.

Orta yaş dövrü (11-15 yaş). Bu yaş dövründa uşaqlarda çox kəskin dəyişikliklər baş verir. Yeniyetmə həm uşaqlıq, həm də ilk gənclik əlamətlərini özündə əks etdirir. Bu dövr həm uşağın özü, həm də onu əhatə edənlər üçün çətin dövr hesab olunur. Çox vaxt bu dövrü "böhran dövrü" adlandırırlar. Bu mərhələdə yeniyetmələr öz uşaqlıq illərindən ayrıla bilmirlər. Onlar fiziki cəhətdən sürətlə inkişaf edirlər. Oğlanların

boy artımı 6-10 sm. qızlarınkı isə 6-8 sm. təşkil edir. Skeletin sümükləşməsi prosesi davam edir, əzələlərin gücü xeyli artır. Daxili orqanlar qeyri-bərabər inkişaf edir, qan damarlarının inkişafı ürəyin inkişafından geri qalır ki, bu da onun fəaliyyət ahəngini (ritmini) pozur, ürək döyüntüsünün artmasına gətirib çırxarır. Yeniyetmə dövrunü səciyyələndirən ikinci mühüm bir xüsusiyyət cinsi yetişmədir. Cinsi yetişmə qızlarda 11 yaşından, oğlanlarda isə bir az gec – 12-13 yaşından başlayır və qızlarda tez də başa çatır. Bu proses orqanizmin həyat fəaliyyətini ciddi dəyişdirir, yeni hiss və həyəcanlar yaradır. Yeniyetmə dövründə sinir sisteminin inkişafi, beynin daxili quruluşunun mürəkkəbləşməsi davam edir. Bu da yeniyetmənin zehni fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu zaman şüurun rolu artır, instinktlər və emosiyalar üzərində baş beyin qabığının nəzarəti yaxşılaşır. Yeniyetməlik yaşında uşağın fikri fəaliyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir. Təfəkkür daha sistemli, ardıcıl və yetkin olur. Yeniyetmənin təfəkküründə tənqidçilik əlaməti meydana gəlir. O, öz fikrini söyləməyə çalışır, mübahisəyə girişir, etiraz edir, hər şeyə tənqidi münasibət bəsləyir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün bu yaş dövrü olduqca əlverişlidir. Odur ki, uşaqlara daim problemli çalışmalar vermək, onlara müqayisələr aparmağı, hadisələrdə və proseslərdə səbəb-nəticə asılılıqlarını müəyyənləşdirməyi tapşırmaq lazımdır. Təfəkkürün inkişafı yeniyetmənin nitqi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün inkişafı nətcəsində nitq düzgün, məntiqli, inandırıcı, obrazlı və təsiredici olur. Yeniyetməlik yaşında şəxsiyyətin intensiv əxlaqi və sosial formalaşması baş verir. Bu dövrdə məktəblinin dünyagörüşü, əxlaqi prinsipləri hələ sabit olmur. Onlarda müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, səhv, yetkin olmayan, hətta əxlaqa zidd hərəkətlərə də təsadüf olunur. Yeniyetmələr özlərini yaşlı adamlar kimi aparmaq istəyirlər. Yeniyetmə yaş dövrünün bir sıra ziddiyyətləri vardır. Yeniyetmə oğlanların güclü, mərd, cəsur idealları arasında təəssüf ki, quldurlar, xuliqanlar da olur. Yeniyetmələr onların hərəkətlərini yamsıladıqlarından bəzən hüquq qaydalarını pozurlar. Bu ziddiyyətlərin qarşısının alınmasında düzgün təşkil edilmis tərbiyə mühüm rol oynayır. Yeniyetmələrin əxlaqi və sosial davranışında hisslər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər kiçik yaşlı məktəblilərdə hisslər impulsiv olursa, orta məktəb yaşlarında isə düşünülmüş və güclü olur. Xüsusilə nifrət hissi özünü daha güclü büruzə verir. Bir çox pedaqoqlar bu dövrü ağır böhran dövrü də adlandırırlar. İnadkarlıq, eqoizm, qaradinməzlik bununla izah olunur. Ona görə də yeniyetmələrin hisslərinə ehtiyatla, diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Yeniyetmələrdə peşələrə meyil, maraq yaranır, onlar peşələrin əhəmiyyəti, faydası haqqında düşünür, istədikləri sənətə yiyələnməyə çalışırlar. Onların əksəriyyəti təmiz və vicdanlı əməyin mənasını düzgün başa düşür, peşəseçməyə və ümumiyyətlə, gələcəyə məsuliyyətlə yanaşırlar.

Böyük məktəbli yaş dövrü (16-18 yaş). Bu dövrdə məktəblinin anatomik-fizioloji inkişafı davam edir. Beyin tam inkişaf mərhələsinə gəlir. Boy inkişafı və skeletin sümükləşməsi qurtarır, daxili sekresiya vəziləri inkişafını başa çatdırır. Əzələlərin qüvvəsi, həmçinin iş qabiliyyəti xeyli artır, hərəkətin tənzim edilməsi qaydaya düşür və yaşlılarınkına çatır. Bədənin dəyişməsi sürəti əvvəlki dövrə nisbətən xeyli azalır: boy ildə 1,5-2,5 sm, çəki isə 2-4 kq artır. Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi başa çatır. Bu yaş dövrü ilk gənclik dövrü kimi də səciyyələndirilir. Bu dövr gənclərin dünyagörüşünün, əqidəsinin, xarakterinin və həyat yolunun müəyyənləşdirilməsi dövrüdür. Yuxarı sinif şagirdləri tədris fənlərinə seçmə münasibət bəsləyirlər. Onlar təlim materialını müvəffəqiyyətlə təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır, mühakimə yürüdərək nəticələr çıxarmaqda çətinlik çəkmir, mücərrəd anlayışları asanlıqla dərk edirlər. Seçdikləri peşələrlə bağlı biliklərə tələbat onların xarakter əlamətlərindən biridir. Bu, psixi proseslərin inkişafını və fəaliyyətini müəyyən edir. Belə ki, gənclik dövründə qavrayış istiqamətliliyi, diqqət ixtiyariliyi və sabitliyi, hafizə məntiqiliyi ilə xarakterizə olunur. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü yüksək səviyyədə ümumiləşdiriciliyi, mücərrədliyi, müstəqilliyi, məntiqili-yi ilə fərqlənir, yavaş-yavaş nəzəri və tənqidi istiqamət kəsb etməyə başlayır. Bu dövr əqli fəaliyyətin yüksəliş dövrüdür. Bu dövrdə həm də psixi proseslər əhəmiyyətli şəkildə təşəkkül tapır. Yeniyetməlik dövründə oğlanlar fiziki hazırlığa daha çox diqqət yetirdikləri halda, yuxarı sinif şagirdləri intellektual keyfiyyətləri yüksək dəyərləndirirlər. İntellektual qabiliyyətli şagirdlər sinifdə böyük nüfuza malik olurlar. Bu yaşda şagirdlərin əxlaqi və sosial keyfiyyətləri sürətlə formalaşır. Bu dövrdə gənclər həyatda fəal mövqe tutmağa can atır, ictimai borca şüurlu münasibət bəsləyir, sözü ilə işini gündəlik davranış normasına cevirməyə çalışırlar. Onlarda əxlaqi anlayışlar və kateqoriyalar formalaşır. Onlar öz «mən»ini ifadə etməyə, özünütəsdiqə və özünü reallaşdirmağa, başqalarının diqqətini cəlb etməyə cəhd edir, peşə seçməyə çalışırlar. İlk gənclik dövründə etik problemlərə güclü maraq yaranır. Ilk məhəbbət oğlan və qızların həyatına həyəcanlar gətirir, onları o qədər də asan olmayan məsələlərin həllinə sövq edir. Bu yaşda "əbədi" problemlərə – həyatın mənası, xoşbəxtlik, borc, vicdan, namus, şərəf, şəxsiyyət azadlığı və s. problemlərə maraq böyük olur. Həmin yaş dövründə şagirdlərdə şüurlu davranış motivləri güclənir. Kollektivdə şəxsiyyətin yeri, kollektivin üzvləri arasında ünsiyyətin və münasibətlərin xarakteri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektiv əlaqə və münasibətlər genişlənir. Gənclərdə həyata tənqidi münasibət güclənir. Onlar hərəkətlərini şüurlu surətdə tənzim etməyə çalışırlar. Yuxarı sinif şagirdlərində, adətən, tədris

fənlərinə seçimli münasibət özünü göstərir. Həyat üçün mühüm olan bilik müvəffəqiyyətinə tələbat hazırkı dövr yuxarı sinif şagirdlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, inkişafı təyin edir, psixi proseslərin funksiyalaşmasına kömək edir. Qavrayış burada məqsədyönlülüklə xarakterizə olunur. Diqqət – sərbəstlik və sabitliklə, yaddaş isə məntiqi xarakterə malikdir. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü daha yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə və mücərrədləşmə ilə bağlıdır. Burada tədricən nəzəri və tənqidi istiqamət özü üçün yer alır. Gənclik bütün zehni fəaliyyətin çiçəkləndiyi dövrdür. Yuxarı sinif şagirdləri burada təbiətin, ictimai həyatın bütün hadisələrinin mahiyyətinə daxil olmaq istəyir, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığı öyrənməyə can atırlar. Demək olar ki, belə canatma daim öz xüsusi nəzər nöqtəsini formalaşdırmağa imkan verir, gedən hadisələrə öz qiymətini, öz dəyərini verməyə istiqamətləndirir. Gəncin öz nəzər nöqtəsi heç də ümumi şəkildə qəbul olunmuş qaydalarla uyğunlaşmır. Yuxarı sinif şagirdinin mənəvi və sosial keyfiyyətləri son dərəcə güclü templə formalaşır. Buna nəinki mənəvi kamilliyin senzitiv dövrü, həm də fəaliyyət xarakterinin dəyişməsi, cəmiyyətdə və kollektivdə vəziyyətin dəyişməsi, ünsiyyətin intensivliyi, yeni şərait kömək edir. Bu dövrdə əxlaqi anlayışlar daha ciddi şəkildə olur, dəyərlər müəyyənləşir, etik inam möhkəmlənir, böyüklük hissi daha da dərinləşir və itiləşir. Öz fərdiliyini ifadə etməyə canatma yaranır. Gənclik yaş dövründə etik problemlərə maraq güclənir. İlk sevgi nəinki gənc insanların həyatına güclü hisslər, həyəcanlar daxil edir, həm də onları praktik olaraq o qədər də asan olmayan məsələləri həll etməyə məcbur edir. Bəzi pedaqoqlar hesab edirlər ki, məhz şəxsiyyətin həlli xarakteri, etik vəziyyətlər mənəvi, əxlaqi inkişaf üçün əsas meyar kimi xidmət edir. Bu yaş dövründə daimi problemlərə maraq daha da güclü olur: həyatın mənası, xoşbəxtlik, mənəvi borc, şəxsi azadlıq – bütün bunlar daha böyük maraq kəsb edir. Son dövrlərdə bəzi gənc insanlar dinə xüsusi maraq göstərir, meyil edirlər. X-XI sinfi şagirdlərinin həyat planları, dəyər oriyentasiyaları, meyilləri, sənət seçimi ilə bağlı ciddi differensiasiya ilə onların öz maraqlarına və fikirlərinə görə seçilir, lakin onlardan hər biri həyatda əsas yer tutmaq, maraqlı iş, yaxşı qazanc əldə etmək və xoşbəxt ailə başçısı olmaq arzuları ilə yaşayırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsilinin Milli Kurikulumu. Bakı, 2009.
2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.
3. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009.
4. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
5. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2010.
6. Əlizadə Ə.Ə.Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
7. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azərnəşr, 2009.
8. Qasımova Ləzifə, Mahmudova Rəhimə. Pedaqogika. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2003, səh. 23.
9. Firədun Nadir oğlu İbrahimov Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə "PEDAQOGİKA" dərslik I cild. Bakı 2012

Age characteristics in pedagogical science

Summary

Various considerations have been made in the history of pedagogy regarding the age of the person. This age distribution cannot be considered a scientific breakdown. Each age has its own peculiarities. The following divisions are conventionally available: childhood and infancy (0-3 years); preschool (3-6 years); junior school age (6-10 years); adolescence (10-15 years); youth (15-30 years); maturity (30-60 years); age of maturity (60-75 years); old age (75-90 years); life expectancy (90-150 years).

Возрастные характеристики в педагогической науке

Резюме

В истории педагогики были высказаны различные соображения относительно возраста человека. Распределение по возрасту, показанное здесь, не может рассматриваться как научное расстройство. У каждого века есть свои особенности. Следующие подразделения обычно доступны: детство и младенчество (0-3 года); дошкольный (3-6 лет); младший школьный возраст (6-10 лет); подростковый возраст (10-15 лет); молодежь (15-30 лет); срок погашения (30-60 лет); возраст зрелости (60-75 лет); старость (75-90 лет); ожидаемая продолжительность жизни (90-150 лет).

Rəyçi: dos. X.Novruzova

Göndərilib: 19.03.2020 Qəbul edilib: 21.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/151-152

Офелия Намик гызы Джавадова
Бакинский государственный университет
ofa.dzhavadova@mail.ru

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ МОНИТОРИНГА
(Тезисы)

Ключевые слова: *мониторинг, образовательный процесс, единый подход, оценка*
Açar sözlər: *monitorinq, tədris prosesi, eyni yanaşma, qiymətləndirmə*
Key words: *monitoring, teaching process, same approach, assessment*

В работе мы опишем основные цели и задачи мониторинга.

Каждое учебное заведение стремится обеспечить нормальное функционирование и развитие об-сыразовательного процесса, добиться качественного образования и необходимого уровня мотивации учащихся, здоровья и развития.

Для современных учителей важно не только овладеть надежными и объективными методами контроля и оценки деятельности учащихся, но и понять перспективы применения диагностических методов, применимых к современным концепциям «мониторинга обучения». Проблема контроля качества системы в учебном процессе является одной из основных проблем в управлении процессом. Без специального отслеживания процесса с использованием единого подхода трудно представить успехи учащихся в освоении предмета.

Чтобы эффективно решать проблемы, с которыми сталкиваются современные школы, необходимо осуществлять их деятельность на основе диагностики и прогноза, чтобы обеспечить рост детей в соответствии с их личными характеристиками (при осуществлении педагогического мониторинга).

Мониторинг-набор динамических наблюдений, используемых для анализа и оценки прогноза общего состояния системы.

Педагогический мониторинг - это система сбора, обработки и хранения информации о функционировании системы обучения и качестве образовательного процесса, обеспечивающая постоянное развитие системы образования, обновление и прогнозирование ситуации развития. Педагогический мониторинг представляет собой динамическую систему управления эффективностью, которая может прогнозировать деятельность учащихся и преподавателей, и ее целью является расширение деятельности по мониторингу и оценке: учителя – анализируют свою работу, ее результаты и эффективность; студенты - формируют объективное представление о своей деятельности и достижениях, развивают независимость и ответственность, формируют самоконтроль и самооценку.

Мониторинг - это больше, чем просто мониторинг или диагностика чего-либо. Мониторинг идет дальше из-за его регулярности, пристального внимания к решению проблем управления и высоких технологий.

Цели мониторинга:- динамически отслеживать качество образовательных услуг, предоставляемых школой; определить эффективность управления качеством обучения.

Задачи мониторинга:

-постоянно следить за состоянием образовательного процесса и своевременно получать достоверную информацию о процессе;

- своевременно находить изменения в учебном процессе и их причины;

-Предотвращение неблагоприятных тенденций в образовательном процессе;

- краткосрочные прогнозы развития образовательного процесса;

-Оценка эффективности методического обеспечения;

Целью современного экологического мониторинга является создание основы для защиты окружающей среды.

В качестве средства управления и контроля учебного процесса мониторинг обучения обеспечивает регулярную обратную связь об уровне обучения учебных материалов путем систематического мониторинга степени или уровня подготовки. В контексте инновационной деятельности мониторинг преподавания может стать механизмом в системе образовательного процесса, который поможет стимулировать, активизировать и развивать учащихся и дать им большее чувство свободы и ответственности. При организации систем мониторинга очень важным является экономический аспект: монито-

ринг ради самого мониторинга не имеет смысла, поэтому основное значение должно придаваться мониторингу, способному продемонстрировать, в какой степени удовлетворяются цели политики защиты окружающей среды.

Литература

1. Горб В.Г. Педагогический мониторинг образовательного процесса как фактор повышения его уровня и результатов . - 2000. - № 5. - 33-37 с.
2. Бардовский Г.А.Управление качеством образовательного процесса.- СПб.- 2001.

Рецензент: д.ф.п.Г.Г.Тагиева

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 14.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/153-156

Günay Musa qızı Quluzadə
Bakı Slavyan Universiteti
gunay_quluzade00@mail.ru

FERMA ƏDƏDLƏRİ, FERMA NÖQTƏSİ VƏ FERMA TEOREMLƏRİ

Açar sözlər: *Pyer Ferma, teorem, mahiyyət, isbat, nəticə, düstur, nöqtə, üçbucaq*
Key words: *Pierre Ferma, theorem, essence, proof, result, formula, point, triangle*
Ключевые слова: *Пьера Ферма, теорема, суть, доказательства, результат, формула, точка, треугольники*

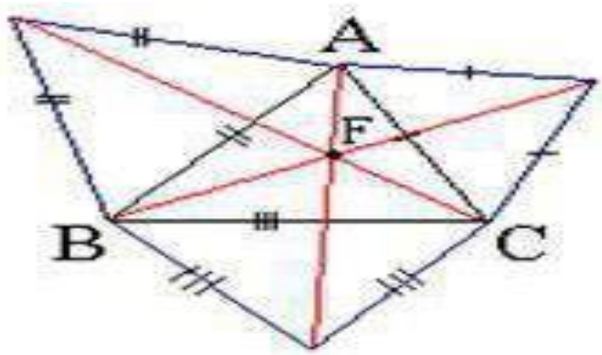
Pyer Ferma 17 avqust 1601-ci ildə Fransada dünyaya gəlmişdir. O, XVII əsrin ən nəhəng riyaziyyatçılarından biridir. Ədədlər nəzəriyyəsi, həndsə, cəbr, riyazi analiz (maksimum və minimumların tapılma üsulları), ehtimal nəzəriyyəsilə məşğul olmuşdur. Rene Dekartla birlikdə analitik həndəsənin yaradıcılarından biridir. Ədədlər nəzəriyyəsində onun iki teoremi – Fermanın böyük və kiçik teoremləri xüsusilə məşhurdur. O, heç bir kitab yazmamışdır (o vaxtlar elmi jurnallar da yox idi). Ondan yalnız dostlarına yazdığı məktublar qalmışdır. Lakin bu məktublarda riyaziyyata aid faktlar Fermanı Fransanın ən böyük riyaziyyatçılarından birinə çevirir. P.Ferma və B.Paskalın bir-birinə, yazdıqları məktublardakı faktlar Ehtimal nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinin başlanğıcıdır. Fermanın əyriyə toxunan düz xəttin qurulmasına, əyrixətli trapesiyanın sahəsinin tapılmasına, əyrinin uzunluğunun hesablanmasına tətbiq etdiyi, üsullar diferenesial və inteqral hesabının yaradılmasına yol açdı. Bunlara baxmayaraq, Fermanı məşhurlaşdıran onun ədədlər nəzəriyyəsinə aid işləri olmuşdur. Fermanı həlli olmayan məsələlər daha çox maraqlandırırdı. Onun ən məşhur “mümkünsüzlük” haqqında təklifi Fermanın böyük teoremidir .

Ferma ədədləri haqqında. XVII əsrin məşhur riyaziyyatçısı Pyer Ferma $2^{2n}+1$ şəklində olan ədədləri öyrənmişdir. Bu ədədləri Ferma ədələri adlandırırlar. Alim qəbul etmişdi ki bu ədədlərin hamısı sadə ədədlərdir. Onun buna əsası da vardır. Ona görə ki, n=0; 1; 2; 3; 4 qiymətləri üçün, həqiqətən Ferma ədədləri sadə ədədlərdir. Ancaq XVIII əsrdə Leonard Eyler göstərdi ki, $2^{25}+1 = 2^{32}+1 = 4294967297$ ədədini 641 və 6700417 sadə ədədlərinin hasili şəklində göstərmək olar. Digər tərəfdən yuxarıda göstərilən beş ədəddən başqa sadə Ferma ədələrinin olması məlum deyil. Maren Mersenə (1588-1648-ci illərdə yaşamış Fransız rahibi, həmçini riyaziyyatçısı, əgər 2^n -1 sadə ədəddirsə onu Mersen ədədi adlandırırlar) ünvanladığı məktublarının birində Pyer Ferma belə bir təklif irəli sürür ki, n ikinin qüvvətidirsə 2^n+1 şəklində olan ədədlər mütləq sadədir. Ferma həmçinin bilirdi ki, n ikinin qüvvəti deyilsə, onda 2^n+1 ədədi sadə deyil. Bu vaxta kimi isə yüz ildən də çox Fermanın hipotezi yaşadı. Sonra yoxlanılan bütün Ferma ədədləri mürəkkəb oldular və ilkin fərziyyəyə tam zidd olan bir təbii fərziyyə meydana gəldi: bəlkə Ferma ədədlərinin arasında sadə ədəd olanlarının sayı sonludur? Ferma ədədlərinin kifayət qədər ümumi xassələri bəllidir. Məsələn, istənilən iki Ferma ədədi qarşılıqlı sadə ədədlərdir. Karl Qauss hələ 19 yaşının tamam olmasına 1 gün qalmış isbat etmişdir ki, düzgün n-bucaqlı, pərgar və xətkeşin köməyilə yalnız və yalnız onda qurula bilər ki (hələ lap qədimlərdən yunan və bir sira digər yerlərdəki məşhur alimlərə məlum olan düzgün 3, 4, 5, 6, 15 bucaqlıların qurulmasından başqa), onun tərəflərinin sayı n= $2^{2n}+1$ şəklində göstərilə bilsin və bu da ki, Ferma ədədinin ümumi halıdır. Qeyd edək ki, Qauss bu kəşfilə neçə minillərdir ki alimləri narahat edən hansı düzgün bucaqlıları xətkeş və pərgarın köməyilə qurmaq olar sualına cavab tapmış oldu, həmçinin n=2 olduqda çevrəni düzgün 17 bərabər hissəyə bölməyin mümkünlüyünü isbat etmiş oldu (n=3 olduqda 257 olar). Ferma ədədlərinin sadə ədədlərin öyrənilməsində ümumnəzəri əhəmiyyəti aşağıdakı teoremlə ifadə olunur: Əgər $a \geq 2$ və a^n+1 sadədirsə, onda "a" cütdür.

Ferma nöqtəsi. Həndəsədə çox gözəl bir teoremin adı Fermanın adı ilə bağlıdır. Bu üçbucaqda Ferma-Toriçelli nöqtəsinin tapılmasıdır. Bu nöqtə keçmişin ən böyük 3 riyaziyyatçısının adı ilə bağlıdır. İlk dəfə onun haqqında Pyer Fermanın işlərində danışılır. O, ABC üçbucağının daxilində elə F nöqtəsinin yerləşməsi haqqında məsələni tələb edirdi ki, FA+FB+FC cəmi minimal olsun. İsveçrə alimi Yakob Şteyner bu məsələyə daha ümumi halda baxmışdır: o, 3 məntəqəni birləşdirən ən qısa yol şəbəkəsinin tapmağa çalşırdı. Məlum olur ki, şəbəkə mütləq bir nöqtədə birləşən düzxətli yollardan ibarət olmalıdır, belə ki, yollardan biri nöqtəyə çevrilə bilər. Belə qoyuluşda məsələ sırf praktiki əhəmiyyət daşıyır, məsələn, naqil şəbəkələrinin çəkilişində belə bir məsələni həll etmək lazım gəlir.

Nöqtənin qurulması. Fermanın klssik məsələsinin həlli üçün belə bir fiziki modeli bu formada qurmaq olar: Hər hansı lövhə üzərində bir üçbucaq çəkək. Onun təpələrinə mismar vuraq, bütün mismarlardan ucunda eyni ağırlıqda yük olan sap keçirək və nəhayət, sapların digər boş qalmış uclarını bir nöqtədə düyünləyək.

Yüklər buraxıldıqda sapı dartacaqlar. Bu halda sapların sallanmış hissələrinin uzunluqları cəmi ən böyük, düyündən mismarlara qədər olan məsafələrin cəmi isə ən kiçik olacaq. Beləliklə, yüklərin buraxıldığı andan etibarən, düyün bizim axtardığımız nöqtə olacaq. Üçbucağın verilən şərtləri ödəyən bu nöqtəsini civə barometrinin ixtiraçısı kimi tanınan Evangelista Toriçelli qurmuşdur. Belə nöqtə yalnız bucaqları 120-dən böyük olmayan üçbucaqlarda mövcuddur və bu nöqtə Ferma nöqtəsilə üst-üstə düşür, yəni söhbət eyni bir minimal cəm nöqtəsinin qurulmasından gedir. Toriçelli qurmasından fərqli olaraq bu nöqtə üçbucağın bucaqlarından biri 120-dən böyük olduqda belə həll olunur, və bu halda F nöqtəsi kor bucaq təpəsilə üst-üstə düşür. Bu nöqtəni belə də almaq olar: üçbucağın tərəfləri üzərində onun xaricində hər tərəfin ölçüsünə uyğun olaraq müvafiq düzgün üçbuçaqlar quraq. Sonra isə əvvəlcədən verilmiş üçbucağın təpəsini onun qarşısındaki tərəf üzərində qurulmuş düzgün üçbucağın təpəsilə birləşdirək. Hər üç parça bir-birlərilə 60 bucaq əmələ gətirirlər və yalnız bir nöqtədə Toriçelli yaxud da Ferma nöqtəsində kəsişirlər.

Fermanın kiçik teoremi – natural ədədlərin bölünməsi nəzəriyəsində ən fundamental faktlardan biridir. Teoremin ifadəsi belədir: Əgər p sadə ədəddirsə, a ədədi p-yə bölünməyən natural ədəd olarsa, onda a^{p-1} ədədi p-yə bölünəndə qalıqda 1 qalır. Teoremi başqa cür belə ifadə etmək olar: "Əgər p sadə ədəd, a ixtiyari natural ədəddirsə, (a^p-a) ədədi p-yə bölünür." Ferma bu teoremin isbatını saxlamamışdır. Teoremi ilk dəfə L. Eyler isbat etmişdir.

Fermanın böyük teoremi Bu teorem Diofantın "Hesab" kitabının ikinci hissəsində, 8-ci məsələnin qarşısında yazılmışdır: "Verilən kvadartı iki kvadrata ayırın". Başqa sözlə desək, verilmiş a ədədi üçün $x^2 + y^2 = a^2$ tənliyini rasional həllərini tapmaq tələb olunur. Bu da ki bizlərə çox yaxşı tanış olan Pifaqor teoremidir və onun sonsuz sayda həlli var. Ferma qeyd etmişdir: "Kubu iki kuba, kvadratın kvadratını iki kvadratın kvadratına, ümumiyyətlə dərcəsi ikidən böyük sonsuzluğa qədər heç bir qüvvəti bütün həmin dərəcəli iki qüvvətə ayırmaq olmaz. Mən bunun həqiqətən çox gözəl isbatını tapmışam, ama onun üçün yer olduqca azdır". Başqa sözlə $x^n + y^n = z^n$ qeyri-müəyyən tənliyinin n≥3 olduqda, heç bir rasiolnal həlli yoxdur. Bu təklif Fermanın böyük və ya sonuncu teoremi adlanır. Onun isbatını riyaziyyatçılar 356 ildən çox axtarmalı olmuşlar.

Teoremin isbatı. Fermanın özü yalnız n=4 halında teoremin isbatını saxlamışdır. Leonard Eyler bu teoremi n-in 3 və 4, Lejandr n-in 5, Dirixle isə 7 qiymətləri üçün isbat etdi. Leonard Eyler teoremin n=3 halını isbat etməsindən 30 il keçdikdən sonra bu halı 1768-ci ildə yenidən isbat etdi. Bu teoremlərin hər birinin isbatının hər iki hal üçün olduqca mürəkkəb və uzun olduğunu nəzərə alaraq burada onun isbatlarını vermirik. Bunun üçün tamamilə yeni bir ideya tələb olumurdu. O, burda çox cəsarətli bir addım atmışdır. Bu ideyanın mahiyyəti adi tam ədədlərə aid məsələlərin tədqiqində a+b $\sqrt{-n}$, şəklində olan xəyali ifadələrin tətbiqindən ibarətdir. Eyler öz isbatında α = a+b $\sqrt{-3}$ şəklində ifadəyə baxmışdır. Lakin bütün bunlarla və adları sadalanayan məsələlərlə əlaqədar olaraq Eyler öz mülahizəsini əsaslandırmadı və bu məsələlə yenə də Ferma teoreminin isbatı ilə bağlı yenidən XIX əsr riyaziyyatçıları qarşısında dayandı. Ümumiyyətlə, bu halların isbatı üçün tamamilə yeni bir ideya lazım idi ki, bunu da Ferma tapmışdır: bu sonsuz enmə metodudur. Ferma təsdiq etmişdir ki, özünün ədədlərə aid ən məşhur teoremlərini o məhz bu üsulla isbat etmişdir. Enmə üsulu bu gün də ədədlər nəzəriyyəsinə mühüm rol oynayır Teoremin isbatına müxtəlif mükafatlar vəd olundu və bu teoremi isbat etməyə cəhd göstərən və ya teoremi isbat etdiyini düşünən böyük bir fermatistlər ordusu əmələ gəldi. Riyaziyyat kafedralarına hər il teoremin minlərlə isbatı təqdim olunurdu. Bu-

nunla belə, bu isbatların hamısında səhvlər var idi. n-in 100-dən kiçik, hətta 619-dan kiçik qiymətləri üçün də teorem isbat olundu, amma bunlar hələ də Böyük Ferma teoreminin isbatı demək deyildi. Ömrünü-gününü tənliyi doğru bərabərliyə çevirən n-i tapmağa həsr edənlər də, yəni teoremi inkar etməyə çalışanlar da oldu… 1 mart 1847-ci ildə fransız riyaziyyatçısı və fiziki Qabriel Lame Paris Elmlər Akademiyasının iclasında böyük teoremin yeni isbatını məruzə etmişdir. Digrə məşhur farnsız riyaziyyatçısı Liuvill bu barədə yazırdı: “edilən cəhdlər mənə göstərdi ki, əvvəlcə kompleks ədədlər üçün “hasil yalnız bir üsulla sadə vuruqlarına ayrıla bilər” elementar fərziyyəsinə analoji teoremi müəyyən etmək lazımdır. Lamenin fikri məndə yalnız bu fikri təsdiqlədi, burda doldurulası boşluq yoxdur ki?” Bu qeydlər sayəsində riyaziyyatın bu bölməsi bir ilə yaxın müddətdə fransız riyaziyyatçılarının diqqət mərkəzində oldu. Bu sahə ilə Lamenin özü və digər alimlər intensiv şəkildə məşğul oldular. Onların tədqiqatları nəticəsində tam ədədlərin toplama, vurma və bölməyə nəzərən xassələrini ən ümumi şəklidə ifadə edən yeni bir riyazi obyekt – halqa anlayışı formalaşdı. Həmçinin sonralar alman riyaziyyatçısı Böyük teoremlə məşğul olarkən cəbrə yeni mühüm obyektlər – ideallar daxil etmişdir.

1955-ci ildə 28 yaşlı yapon riyaziyyatçısı Yutaka Taniyama riyaziyyatın tamamilə başqa bir sahəsinə aid hipotez irəli sürür. “Taniyama hipotezi” adlanan bu hipotezə görə hər bir elliptik əyriyə bir modulyar forma uyğun gəlir. İkiölçülü əyrilərlə 19-cu əsrdə kəşf olunmuş dördölçülü funksiyalar arasındakı bu uyğunluq bir çox riyaziyyatçılara absurd və paradoksal görünürdü. 1958-ci ildə Taniyama intihar edir… 70-ci illərdə bu hipotezlə maraqlananların sayı artır. Amma bu hipotezi də isbat etmək heç kəsə nəsib olmur. 1985-ci ildə riyaziyyat tarixində ekstravaqant yapon hipotezi ilə böyük Ferma teoremini birləşdirən bir hadisə baş verir. Alman riyaziyyatçısı Gerxard Frey maraqlı bir fikir irəli sürür: “Taniyama hipotezi isbat olunarsa Böyük Ferma teoremi də isbat olunacaq”. Frey müəyyən çevirmələrlə Ferma tənliyini Taniyama hipotezindəki elliptik əyri tənliyinə gətirməyə nail olmuşdu. Freyin tam əsaslandıra bilmədiyi bu hökmünün dəqiq isbatını 1986-cı ildə Kaliforniya Universitetinin professoru Kennet Ribet verir. Beləliklə, isbat olunur ki, Ferma teoremi Taniyama hipotezinin bir nəticəsidir. Deməli, Taniyama hipotezini isbat etmək, həm də Ferma teoremini isbat etmək demək idi! Məhz bu Uayls tərəfindən şərh edilmişdir. Belə hünəri heç kim kifayət qədər az tanınan riyaziyyatçıdan gözləmirdi.

1993-cü ildə Kembridcdə ədədlər nəzəriyyəsinə həsr olunmuş konfransda ABŞ-dan olan ingilis alimi Endryu Uayls Taniyama hipotezini isbat etdiyini deyir və bu isbatı təqdim edir. Uaylsın ideyası xn + yn = zn tənliyi və y2=x(x-an)(x-cn) tənliyi ilə verilən elliptik əyrilər arsındakı çox yaxşı əlaqəyə əsaslanıb. İlk dəfə ona fransız riyaziyyatçısı İv Elleqarş diqqət yetirmişdir. Bu, əlbəttə, əsl sensasiya idi və böyük cəsarət tələb edirdi. Təqdimat uğurla keçir və isbatda səhv tapan olmur, amma bununla bərabər, isbat 6 hissəyə bölünərək, yoxlanılmaq üçün aparıcı mütəxəssislərə təqdim olunur. 2 aydan sonra resenzentlərdən biri olan Nik Kats teoremin isbatının müəyyən yerində bir boşluq olduğunu, əsaslandırmanın zəif olduğunu üzə çıxarır. Ümumilikdə isə onun ideyalarının müasirliyi, dərinliyi və gözəlliyi təsdiq olundu. Ömrünün 20 ildən artığını bu teorem üzərində gizli çalışan Uayls bu xəbərdən sarsılır. Uayls bu ilkin isbatı 1993-cü il 23 iyulda Kembricdə İsaak Nyuton adına Riyaziyyat institutunda oxuduğu mühazirələrində şərh etmişdir. Bu iş gərgin yaradıcı əməyin məhsulu idi. Uaylsın etirafına görə arvadından başqa heç kəs onun bu sahədə işlədiyini bilmirdi. Amma özündə güc tapıb keçmiş aspirantı və dostu Riçard Teylorla bərabər yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarır. Bir ildən də az müddətdə onlar isbatdakı probeli bağlamağa nail olurlar və 1994-cü ilin oktyabrında Uayls isbatın düzəldilmiş-korrekt variantını Sürixdə keçirilən riyaziyyat üzrə növbəti Beynəlxalq Konqresə təqdim edir. Bütün riyaziyyat aləmi onun məruzəsini, əlbəttə ki, səbirsizliklə gözləyirdilər. Təbii ki, Uayls isbatı çıxış növbəsinə kimi tamamalamaq istəyirdi, amma o, buna müvəffəq olmadı. Həmkarları onu məruzədən əvvəl auditoriyanın yanındakı pilləkənlərdə oturub necə işlədiyinin şahidi oldular. Uayls kafedraya qalxarkən onu donmuş vəziyyətdə gözləyən zala isbatı tam yerinə yetirmədiyi xəbərini verdi. Zal onu dostcasına alqışladı. Artıq konqresdən bir ay sonra Uaylsın özünün sözlərinə görə əsas ideyası işıqlandı və yaranmış boşluğu nəhayət ki doldura bildi. Bu dəfə isbat son dərəcə dəqiq yoxlanmalara davam gətirdi və çap olundu. Bax beləcə 350 il tarixi olan böyük teoremin isbatı sona çatdı. 1995-ci ilin yayında Priston Universitetində dərc olunan “Annals of Mathematics” yəni, “Riyaziyyat salnaməsi” jurnalı bütünlükdə bu teoremin isbatına həsr olunmuşdur. 100 səhifədən çox həcmə malik olan isbat iki məaqaləyə bölünərək bütün məqaləni tam tuturdu. İsbatın əsas hisəsi təxminən 10 il bu məşhur problem üzərində çalışan Prinston universitetinin professoru 42 yaşlı Endri Wilesə məxsus idi. Son mərhələdə isə Oksford universitetinin professoru Riçard Teylor qoşulmuşdur. O, Uaylsın ilkin isbatında olan boşluğu aradan qaldırmağa kömək etmişdir. Təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: Ola bilərmi ki, bizə gəlib çatmayan Fermanın isbatı(əgər bu olsaydı) Uaylsın variantına analoji olsun? Bu sualla bağlı Uaylsın fikri belə idi: “Ferma belə isbatı verə bilməzdi. Bu iyirminci əsrin isbatıdır”. Fermanın böyük teoremi, elə bil ki, xüsusi xarakter daşıyır. Onu isbat etmək cəhdləri riyaziyyatı yeni ideyalar, nəzəriyyələr, üsullar ilə zənginləşdirdi. Bu teoremin danılmaz əhə-

miyyəti məhz bundadır. XX əsrdə böyük teoremlə sürətlə inkişaf edən riyazi nəzəriyyəylə cəbri həndəsənin əlaqəsi üzə çıxdı. Məhz bu nəzəriyyə çərçivəsində müvəffəqiyyət əldə olundu. Ferma teoreminin isbatında çoxlu riyaziyyatçıların əməyi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. "Uşaqlar üçün ensiklopediya. Riyaziyyat.", Bakı, "Şərq-Qərb", 2008. səh.606
2. Fermat, Pierre de // 1911 Encyclopædia Britannica - 11 - New York City: 1911. - Vol. 10. - P. 275.
3. Ферма Пьер // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / под ред. А. М. Прохорова - 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969.
4. http://www.nytimes.com/1983/07/19/science/german-is-hailed-in-math-advance.html
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Pyer_Ferma
6. http://www.imm.az/exp/2017/04/27/fermanin-kicik-teoremi/

Ferman's numbers, Ferman's point and Ferman's theorems

Summary

Pierre Farm lived in the 17th century. He has not written any books. He has only letters to his friends. His work has made him famous for his theory of numbers. The famous 17th century mathematician Pierre Ferma studied the numbers in the form of 2^{2n} + 1. His theorems have become more popular. It took 360 years to prove these theorems. Famous mathematicians have tried to prove the theorem. The English scientist Andrew Wiles proved the theorem. The proof of the theorem was published in 1995 in the journal “Annals of Mathematics”.

Числа Фермы, точка Фермы и теоремы Фермы

Резюме

Ферма Пьера жил в 17 веке. Он не написал ни одной книги. У него есть только письма своим друзьям. Его работа сделала его известным своей теорией чисел. Знаменитый математик 17-го века Пьер Ферма изучил числа в виде 2^{2n} + 1. Его теоремы стали более популярными. Потребовалось 360 лет, чтобы доказать теоремы. Известные математики пытались доказать теорему. Английский ученый Эндрю Уайлс доказал теорему. Доказательство теоремы было опубликовано в 1995 году в журнале “Анналы математики”.

Rəyçi: dos. X.Novruzova

Göndərilib: 19.03.2020 Qəbul edilib: 21.03.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

www.aem.az AEM AZ EN TR RU

"ELMİ İŞ"

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:

- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətşünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Həcmi
Məqalələr - 8-25 səh.
Mətnlər Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda, hər tərəfdən 2 sm olmaqla Times New Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1,5 sətirarası intervalla, 1 sm abzasla yığılmalıdır.
Müəllif haqqında məlumat **sağdan, qalın şriftlə** aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:
Müəllif(lər)in adı, atasının adı, soyadı (yalnız ilk həriflər böyük olmaq şərti ilə)
Bu məlumatdan aşağıda müəllif(lər)in iş yeri (qısaltmalardan istifadə etmədən) adi şriftlə (nə qalın, nə kursiv) göstərilməlidir, əgər müəllif məqalə nəşrə təqdim olunan zaman heç bir elm və ya təhsil (orta və ya ali) müəssisəsində çalışmırsa, o zaman iş yeri əvəzinə yaşadığı şəhər və ölkə göstərilir. Müəllifin vəzifəsinin, elmi adı və ya elmi dərəcəsinin göstərilməsinə ehtiyac yoxdur!
Müəllif(lər)in şəxsi **elektron poçt** ünvanı **mütləq şəkildə** iş yeri məlumatlarından sonrakı sətirdə e-mail sözü yazılmadan göstərilməlidir.
Məqalənin adı - ortadan böyük hərflərlə (Caps lock-dan istifadə edilərək) qalın şriftlə verilməlidir.
Açar sözlərlə məqalənin adı arasında məsafə aşağıdakı qaydada verilməlidir:
Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10
Açar sözlər (Azərbaycan dilində)
Key words (ingilis dilində)
Ключевые слова (rus dilində)
3-6 arası açar söz olmalıdır
İlk olaraq məqalənin yazıldığı dildə olan açar sözlər verilməlidir.
"Açar sözlər", "Key words", "Ключевые слова" söz birləşmələri qalın kursivlə, sözlərin özü isə sadəcə kursivlə yazılmalıdır.
Məqalənin mətni aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:
Giriş məqalənin aktuallığını və elmi yeniliyini əks etdirməli və 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır.
Girişdən sonra başlıqsız olaraq məqalənin əsas mətni başlamalıdır.
Bu iki hissə arasında məsafə "Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10" qaydası ilə təyin edilməlidir.

Məqalənin sonunda mütləq olaraq **Nəticə** hissəsi verilməlidir. Nəticə 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır və sıra nömrəsi olmadan məqalənin əsas nəticələrini əks etdirməlidir. ("Nəticə" sözü Caps lock-la qalın hərflərlə ortada verilməlidir). Əsas mətnlə Nəticə arasındakı məsafə "Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10" qaydası ilə təyin edilməlidir.

İstinadlar mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."

Ədəbiyyat siyahısı məqalədə **istinad ardıcıllığına uyğun** olaraq aşağıdakı qaydalarla sıra nömrəsi ilə qeyd olunmalıdır və **Ədəbiyyat** kimi verilməlidir.

Məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər iki dildə məqalənin adı göstərilməklə **7-8 cümlədən ibarət Xülasə** yazılmalıdır.

Xülasənin mətnində "Bu məqalədə filan məsələ araşdırılır..." kimi cümlələr qəti şəkildə istifadə olunmamalıdır! Mətndə məqalənin elmi yeniliyini, araşdırılan mövzuya dair fikir və bir-iki cümləylə əldə olunan nəticə izah edilməlidir.

"Xülasə" sözü yazılanda qalın hərflərlə yalnız "X" hərfi böyük yazılmalıdır.

Xülasədə mütləq məqalənin adı verilməlidir!

Xülasənin xarici dillərə tərcümə edilərkən qəti olaraq elektron tərcüməçilərdən istifadə olunmamalıdır.

Cədvəl və şəkillər nömrələnir və bilavasitə mətndə yerləşdirilir. Cədvəl sözü və cədvəlin nömrəsi cədvəlin üst tərəfindən qalın hərflərlə yazılmalıdır.

Məqalənin məzmununa görə məhsuliyyəti müəllif daşıyır.

Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.

Məqalələrin məzmunu orjinal, yeni elmi fikir və nəticələri əks etməlidir.

Məqalə tələblərə cavab vermədiyi halda çap olunmur və müəllifə qaytarılmır.

Məqalə həm kağız, həm də elektron formada redaksiyaya təqdim olunmalıdır.

Elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi mütləq şəkildə yazılı şəkildə (imza müəssisə möhürü ilə təsdiq olunmaq şərti ilə) redaksiyaya təqdim olunmalıdır.

Məqalənin sonunda əlaqə üçün telefon nömrəsi qeyd olunması vacibdir.

Məqalənin faylının adında yalnız müəllifin adı və soyadı göstərilməlidir.

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: 28.02.2020
Kağız formatı:
H/n həcmi:.
Sifariş: 256

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68